

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах
рукопису

МИХАЙЛЕНКО МАРИНА ЮРІЇВНА

УДК 94 (450):322“1861/1896”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ
КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ (1861-1896 рр.)**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник Городня Наталія Данилівна, доктор історичних наук,
доцент

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Михайленко М.Ю. Державна політика національної консолідації Королівства Італія (1861-1896 рр.). – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «всесвітня історія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.

У дисертації на основі вивчення широкого кола джерел та історіографічних праць розглядається досвід молодого Королівства Італія у формуванні та консолідації національної держави. З цією метою визначені ключові завдання і проблеми державного будівництва у цій країні у період 1861-1896 рр. Зокрема детально досліджено формування органів влади і єдиної адміністративно-територіальної системи Королівства з сильним у плані повноважень інститутом префектів, що забезпечувало інституційну адміністративну консолідацію новоствореної держави. Розглянуто «Проблему Півдня» – тобто поширення на території південних провінцій Королівства у період 1861-1870 рр. масових акцій непокори місцевого населення. Висвітлено внутрішні та зовнішні фактори, що підживлювали протестний рух, а також заходи, що вживалися урядами Королівства протягом 10 років з метою подолання феномену «великого брігантаджо». Крім цього, визначені причини, що призвели до виникнення так званого Римського питання, а також шляхи його врегулювання і вплив на подальший розвиток Королівства. Зокрема, досліджено процес боротьби перших італійських урядів з Папською державою та Римо-католицькою церквою за «Вічне місто» як столицю об'єднаної держави. Охарактеризовані також основні інструменти, що використовували італійська держава та Римо-католицька церква у протистоянні один з одним. Розглянуто декілька енциклік Папи Римського, зокрема *Quanta Cura* разом з додатком *Силабус*, «Тверда пропозиція» (*Il fermo proposito*), а також ситуацію довкола офіційного закріплення принципу

заборони на участь католиків у політичному житті Королівства Італія (non expedit – не корисно).

Висвітлено процес проведення масштабних соціально-економічних реформ на державному рівні з метою консолідації об'єднаної держави. Простежена еволюція економічного розвитку країни від ліберальної моделі «історичних правих» урядів до протекціонізму «історичних лівих» урядів, охарактеризовано причини та наслідки від реалізації такої політики. Розглянуто достатньо успішні кроки італійської влади у напрямку розбудови інфраструктури, зокрема залізниці, що мала з'єднати Апеннінський півострів з півночі на південь та із заходу на схід та сприяти реальній консолідації новоствореної держави та її населення.

Окрему увагу приділено масштабній банківській кризі, що вибухнула у країні на початку 1890-х та її негативним та позитивним наслідкам. Серед останніх – санація усієї банківської системи Королівства та створення Національного банку Італії, який отримав монопольне право на емісію ліри і організацію грошового обігу в країні.

Висвітлено підходи керівництва Королівства до вирішення «земельної проблеми», а також перші хвилі еміграції італійського населення за кордон. Здійснено аналіз факторів, що призвели до виникнення соціального напруження в суспільстві на початку 1890-х років і заходів, що вживав уряд Королівства з метою його подолання.

Охарактеризовано ключові інструменти, що були використані першими урядами Королівства Італія з метою «формування» італійської нації. У цьому контексті простежено еволюцію виборчого законодавства як головного інструменту доступу населення до влади і забезпечення його впливу на формування і реалізацію основних пріоритетів державного розвитку країни. Детально висвітлено процес реформування системи освіти протягом перших десятиліть після об'єднання Королівства, зокрема запровадження обов'язкової освіти серед молоді та розширення мережі шкіл як одного з ключових інструментів поширення цінностей єдиної національної держави серед її

громадян і виховання у них патріотизму. Відображено ключову роль об'єднаної Королівської армії в уніфікації держави шляхом поширення загального військового обов'язку на всю територію Королівства та здійснення призову за національним, а не регіональним принципом.

З огляду на значний вплив зовнішніх факторів на процес об'єднання та консолідації держави детально розглянуто зовнішньополітичну діяльність італійських урядів у визначений період. Проаналізовано плюси та мінуси від реалізації на міжнародній арені першими урядами Королівства концепції «чистих рук» – неучасті у загарбницьких війнах. Окрему увагу приділено створенню всередині 1880-х років так званої системи безпеки К.Робіланта, що дозволило Королівству зберегти статус-кво у Середземноморському регіоні, заручитися підтримкою Великої Британії у реалізації італійських амбіцій в Африці та посилити позиції Італії у рамках «Троїстого союзу». Висвітлено причини, основні етапи та наслідки для Королівства колоніальної політики, що реалізовувалася у роки правління «історичної лівої». Зокрема, розглянуто окремі аспекти італійсько-ефіопської війни 1895-1896 рр. та ситуацію з італійським протекторатом прибережної території Сомалі.

Сформульовано загальні результати дослідження. Серед іншого, встановлено, що період з 1861 по 1896 рр. був ключовим в історії Королівства Італія з точки зору консолідації нації і держави. Незважаючи на масштабність, комплексність та складність проблем, що стояли перед керівництвом країни, «історичним правим» та «історичним лівим» урядам вдалося досягти важливих результатів на шляху розбудови італійської національної держави. У Королівстві Італія була запроваджена більш ефективна система державного устрою, ніж існувала до об'єднання, були створені єдиний ринок, армія, адміністративно-територіальна, освітня та юридичні системи, активно розбудовувалася інфраструктура. Головним успіхом зовнішньої політики Королівства цих років стало запобігання зовнішній агресії та дезінтеграції країни. Італійська держава та нація відбулися. Водночас серйозні помилки, зроблені італійськими урядами у перші десятиліття після об'єднання, заклали

підґрунтя для такої актуальної й донині «Проблеми Півдня» (Mezzogiorno), пошуком шляхів вирішення якої опікують як на національному рівні, так й у рамках Європейського Союзу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснений комплексний аналіз проблеми національної консолідації Королівства Італія (1861-1896 рр.) на широкому тлі історичних подій середини – кінця ХІХ століття. З цією метою залучено до вітчизняного наукового обігу і проаналізовано великий масив нових історичних джерел і наукових досліджень західної, насамперед італійської історіографії. Спираючись на маловідомі історичні джерела і досягнення західної наукової думки детальніше розглянуто вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на процеси державотворення і національної консолідації Королівства Італія у перші десятиліття після об'єднання. Здійснено оцінку ефективності державної політики перших урядів Королівства Італія з консолідації італійської нації та національної держави. У результаті запропоновано нову періодизацію подій, що мали місце в Королівстві Італія після об'єднання – період правління «історичної правої» (1861-1876 рр.), період правління «історичної лівої» (1876-1896 рр.) та «кризу кінця століття» (1896-1900 рр.) замість наступної: період правління «історичної правої» (1861-1876 рр.), період правління «історичної лівої» (1876-1887 рр.) та останнє «криваве» десятиліття ХІХ ст., що була характерна для радянської історіографії.

Практичне значення отриманих у дисертації результатів полягає у суттєвому розширенні спектру наукових знань щодо розвитку процесу національної консолідації Королівства Італія після об'єднання, а також його зовнішньої політики та відносин з провідними європейськими державами у 1861-1896 рр. Накопичений фактичний матеріал, окремі положення та висновки дисертаційного дослідження створюють основу для подальших наукових пошуків з цієї проблематики, для удосконалення підручників і навчальних курсів з всесвітньої історії у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: Королівство Італія, єдина національна держава, національна консолідація, «історичні ліві» та «історичні праві» уряди, державне будівництво.

SUMMARY

Mykhailenko M.Y. The state policy of national consolidation in the Kingdom of Italy (1861-1896). – Manuscript copyright.

The research for acquiring a scientific degree of a candidate of historical sciences on specialty 07.00.02 – World History. – Kyiv National Taras Shevchenko University Ministry of education and science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

This research is based on the study of a wide range of sources and historiographical works and analyses the experience of the young Kingdom of Italy in creation and consolidation of the nation state. To this end, the paper outlines key priorities and challenges of the state-building in this country in the period of 1861-1896. In particular, the author researched in detail the formation of the state bodies and common administrative-territorial system of the Kingdom with a strong institution of prefects, which secured the institutional and administrative consolidation of the newly created state. The so-called "Problem of the South" – massive acts of defiance by the local population in the southern provinces of the Kingdom in the period 1861-1870 – was also examined. The internal and external factors, which fueled the protest movement, as well as the measures taken by the governments of the Kingdom over 10 years to overcome the phenomenon of "grande brigantaggio" were highlighted in the study. In addition, the researcher defined the reasons leading to the so-called "Roman issue" as well as the ways of addressing this problem and its impact on the further development of the Kingdom. In particular, the research examined the struggle of the first Italian governments with the Papal State and the Roman Catholic Church for the "Eternal City" as the capital of the united state. It also described the main tools used by the Italian state and the Roman Catholic Church in their confrontation. The research scrutinized several encyclicals

of the Pope, in particular *Quanta Cura* together with the appendix *Syllabus*, "Firm Proposal" (*Il fermo proposito*), as well as the situation around the official proclamation of the policy of abstention from the political life of the Kingdom of Italy by Catholics (*non expedit* - not useful).

The paper looks into large-scale socio-economic reforms carried out at the state level in order to consolidate the newly established state. It also described the evolution of the country's economic development from the liberal model of the "historical right" governments to the protectionism of the "historical left" governments as well as reasons and consequences of this policy. Quite successful steps of the Italian authorities towards the development of infrastructure, in particular the railway, which was to connect the Apennine Peninsula from north to south and from west to east and contribute to the real consolidation of the newly created state and its population, were considered. The research carefully examined the large-scale banking crisis, which erupted in the country in the early 1890s, and its negative and positive consequences. The rehabilitation of the entire banking system of the Kingdom and the creation of the National Bank of Italy, which received the official monopoly on issuing lira and control of the money circulation in the country, is among the latter.

Particular attention was paid to the approaches of the Kingdom's leadership to solving the "land problem" and to the first waves of emigration of the Italian population abroad. The study analyzed the factors leading to the social tensions in the Italian society in the early 1890s and the measures taken by the government of the Kingdom to overcome them.

The research shed light at key tools used by the first governments of the Kingdom of Italy aimed at "creating" the Italian nation. In this context, the author examined the evolution of electoral legislation as a main instrument of peoples' access to power and ensuring its influence on the formation and implementation of the key priorities of national development. The reform of the education system during the first decades after the reunification of the Kingdom, including the introduction of compulsory education among young people and the expansion of the

school network as one of the key tools for spreading the values of a nation state and patriotism, was covered in detail. The key role of the united Royal Army in the unification of the state by the extension of universal military service to the entire territory of the Kingdom and the implementation of conscription on a national rather than regional basis was reflected.

Given the significant influence of external factors on the process of unification and consolidation of the state, the foreign policy of the Italian governments in the referred period was considered in detail. The author analyzed the pros and cons of the concept of "clean hands", namely non-participation in wars of conquest, which was implemented by the first governments of the Kingdom. Particular attention was paid to the creation of the so-called Robilant's security system in the 1880s, which allowed the Kingdom to maintain the status quo in the Mediterranean region, ensure support of Great Britain in realizing Italian ambitions in Africa and strengthen Italy's position within the Triple Alliance. The work also traces reasons, main stages and consequences of the colonial policy, which was implemented during the reign of the "historical left" governments of the Kingdom. In particular, some aspects of the Italo-Ethiopian war of 1895-1896 and the situation with the Italian protectorate in the coastal territory of Somalia were considered.

The general results of the research were formulated. In particular, it was established that the period from 1861 to 1896 was of key importance in the history of the Kingdom of Italy in terms of consolidation of the nation and the state. Despite the scale and complexity of the challenges that the country's leadership faced, the "historical right" and "historical left" governments achieved important results in building the Italian nation-state. The Kingdom of Italy introduced a more efficient system of government than existed before the unification, created a single market, army, administrative-territorial, educational and legal systems, and actively developed infrastructure. The main success of the Kingdom's foreign policy in these years was the prevention of foreign aggression and disintegration of the country. The Italian state and nation were built. At the same time, serious mistakes made at the state level in the first decades after the unification laid the ground for the still relevant

"Problem of the South" (Mezzogiorno), which is currently addressed both at the national level and within the European Union.

The research is the first attempt in the Ukrainian historiography to perform a comprehensive analysis of the national consolidation of the Kingdom of Italy (1861-1896) against the backdrop of dynamic historical events of the second half of the 19th century. This represents a clear scientific novelty of the study. To this end, a large array of new historical sources and western scientific researches, in particular those that belong to the Italian historiography, was analyzed and entered into the domestic scientific circulation. Based on largely unknown historical sources and achievements of the Western scientific thought, the author thoroughly examined the influence of external and internal factors on state-building and national consolidation in the Kingdom of Italy in the first decades after its unification. She also assessed the effectiveness of the state policy of the first governments of the Kingdom of Italy aimed at consolidation of the Italian nation and nation state. As a result, the researcher proposed a new periodization of events that took place in the Kingdom of Italy after the unification – the reign of the “historical right” governments (1861-1876), the reign of the “historical left” governments (1876-1896) and the «crisis of the end of the century» (1896-1900) instead of the following one: the reign of the «historical right» governments (1861-1876), the reign of the «historical left” governments (1876-1887) and the last "bloody" decade of the nineteenth century, which was typical for the Soviet historiography.

The practical significance of the research is that it considerably expanded the scientific knowledge on the national consolidation of the Kingdom of Italy after its unification, as well as its foreign policy and bilateral relations with leading European states in 1861-1896.

The accumulated facts, some provisions and conclusions of the study create a basis for conducting further research on this issue and improving textbooks and training courses on world history in higher education institutions.

Key words: Kingdom of Italy, “historical left” and “historical right” governments, united nation state, consolidation of state and nation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Михайленко М. Зовнішня політика перших урядів Королівства Італія (1861-1876 pp.). Гілея, 2017. 127 (№ 12). С. 116-120.

2. Михайленко М. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія. Етнічна історія народів Європи, 2018. № 54. С. 104-108.

3. Михайленко М. Реформа системи освіти у Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання. Європейські історичні студії, 2018. № 10. С. 139-151. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/maryna-mykhailenko-the-education-reform-of-the-kingdom-of-italy-in-the-first-decades-after-the-unification/>.

4. Михайленко М. Феномен «великого брігантаджжо» у перші роки після об'єднання Королівства Італія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини, 2018. № 4. С. 43-50.

5. Михайленко М. Особливості зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія (1876-1896). Evropský filozofický a historický diskurz, 2018. № 3. С. 61-66.

6. Михайленко М. Особливості економічної політики перших «історично правих» урядів Королівства Італія (1861-1876 pp.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія, 2018. № 139. С. 48-52.

Статті апробаційного характеру:

1. Михайленко М. Еволюція суспільно-філософської думки на Апеннінському півострові у ХІХ – на початку ХХ століть. *Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у ХХІ столітті*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Херсон, 16-17 березня 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.37-42.

2. Михайленко М. Зовнішньополітичні пріоритети Королівства Італія у перші роки після об'єднання держави. *Шевченківська весна – 2018*

(Секція «Історія»): матеріали XVI між. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 15 березня 2018 р.). Київ: Наукове товариство студентів, Рада молодих вчених, 2018. С. 150-152.

3. Михайленко М. Проблема «великого брігантаджжо» у Королівстві Італія (1861-1870 рр.). *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2018. С. 60-66.

4. Михайленко М. Пріоритети зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія у період їхнього перебування при владі (1876-1896 рр.). *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 19-20 жовтня 2018 р.). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2018. С. 16

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1. Стан наукової розробки теми	21
1.2. Джерельна база дослідження	37
РОЗДІЛ II. КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ І ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА ПІСЛЯ УТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ	44
2.1. Формування органів влади і єдиної адміністративно-територіальної системи	44
2.2. «Проблема Півдня» і шляхи її урегулювання	59
2.3. «Римське питання» і завершення об'єднання держави	72
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У ФІНАНСОВІЙ І ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРАХ	86
3.1. Реалізація ліберальної економічної моделі урядами «історичної правої»	86
3.2. Зміни в економічній політиці Королівства Італія за урядування «історичної лівої»	98
РОЗДІЛ IV. ІНСТРУМЕНТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІТАЛІЙЦІВ	116
4.1. Реформа виборчого права	116
4.2. Створення єдиної системи освіти	125
4.3. Формування та роль об'єднаної Королівської армії	134
РОЗДІЛ V. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ (1861-1896 рр.)	148
5.1. Зовнішньополітична діяльність «історичних правих» урядів із забезпечення консолідації держави (1861-1876 рр.)	148
5.2. Основні напрямки зовнішньої політики «історичних лівих» урядів (1876-1896 рр.)	160
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	189
ДОДАТОК	213

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. 17 березня 1861 р. з проголошенням сардинського короля Віктора Еммануїла II главою Королівства Італія завершився перший етап об'єднання Апеннінського півострова в єдину національну державу. Після цього перед керівництвом країни постало надзвичайно складне завдання консолідації новоствореної держави, утримання її від розпаду і формування спільної італійської ідентичності.

На початку існування Королівство Італія нагадувало мозаїчно полотно і було сильно роздробленим. Після розпаду Західної Римської імперії у 476 р. на Апеннінському півострові виникли численні державні утворення, включаючи міста-держави. Протягом багатьох сторіч відносини між ними були досить складними. Вони характеризувалися постійною конкуренцією за торговельні шляхи і ринки збуту, що подекуди переростала у криваві сутички та повномасштабні війни. Переважна більшість населення ніколи не виїжджала за кордони власної країни і навіть свого міста чи селища. Суттєвими були й мовні відмінності – на початку 1860-х років тільки 2,6 % населення Апеннінського півострова розмовляло класичною італійською мовою, решта – діалектами, унаслідок чого люди з різних регіонів не розуміли один одного.

Таку ситуацію необхідно було змінити шляхом забезпечення реальної політичної, економічної та соціальної інтеграції новоствореної держави. Італійський народ, який протягом століть визначався сталою локальною самосвідомістю, повинен був відчути свою єдність, прийняти і підтримати нову державу. Як стверджував один з лідерів "Рісорджименто" Массімо Д'Адзеліо: "Не поспішайте творити Італію, поспішайте творити італійців"¹. Тож національна консолідація, формування італійської національної ідентичності були ключовими завданнями державної влади у перші три десятиліття існування Королівства Італія.

¹ Gigante C. Fatta l'Italia, facciamo gli Italiani. Appunti su una massima da restituire a d'Azeglio. Rivista europea di studi italiani, 2011. P. 5–15.

Процес національної консолідації у період після утворення Королівства Італія не отримав достатньої уваги з боку українських дослідників. Комплексне наукове дослідження державної політики, спрямованої на консолідацію колишніх держав у складі об'єднаного Королівства у період з 1861 по 1896 рр., на цей час відсутнє. Крім цього, висвітлення окремих процесів у Королівстві Італія перших десятиліть та їхня періодизація в українській навчальній літературі потребує перегляду та звільнення від ідеологічних нашарувань часів СРСР. Зокрема визначення періоду 1890-1900 рр. як «кривавого десятиліття» було притаманне радянській історіографії.

Досвід молодого італійського держави у формуванні національної ідентичності є також корисним для України, яка після трьох століть русифікації та позбавлення українців державності, змушена протидіяти аналогічним викликам.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Актуальні проблеми нової та новітньої історії зарубіжних країн», затвердженої Протоколом №7 кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 18.02.2018 (державний реєстраційний номер 16К Ф046-03).

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі широкої джерельної бази й усебічного системного аналізу висвітлити формування і реалізацію державної політики в Королівстві Італія, спрямованої на консолідацію національної держави та італійської нації.

Відповідно до поставленої мети визначено основні завдання дослідження:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми;
- систематизувати й охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- окреслити комплекс ключових завдань і проблем державного будівництва, що постали перед керівництвом країни після утворення Королівства Італія;

- висвітлити формування органів влади і адміністративно-територіальної системи Королівства;
- охарактеризувати причини виникнення «проблеми Півдня» і підходи до її урегулювання;
- висвітлити «Римське питання», пов'язане із завершенням процесу об'єднання країни;
- здійснити порівняльний аналіз економічної політики урядів «історичної правої» й «історичної лівої» у контексті вирішення завдання національної консолідації Королівства Італія;
- охарактеризувати ключові реформи у політичній, освітній і військовій сферах, спрямовані на формування спільної національної ідентичності італійців;
- висвітлити і порівняти зовнішню політику урядів «історичної правої» та «історичної лівої»;
- оцінити ефективність державної політики національної консолідації Королівства Італія у 1861-1896 рр.

Об'єктом дослідження є процес зміцнення державності і формування національної ідентичності у Королівстві Італія у перші десятиліття після об'єднання.

Предметом дослідження є формування і реалізація державної політики у Королівстві Італія, спрямованої на зміцнення національної державності у 1861-1896 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1861 – 1896 рр. Нижньою хронологічною межею визначено рік офіційного створення Королівства Італія як єдиної національної держави та проголошення Віктора Еммануїла II її королем, верхньою – відставка Ф. Кріспі з посади Голови Ради міністрів після катастрофічної поразки італійської армії у битві при Адуа під час колоніальної війни в Абіссинії. Вона завершила еру урядування країною «історичними правими» й «історичними лівими» урядами (1861-1896 рр.), протягом якої були здійснені основні заходи, спрямовані на консолідацію держави в

адміністративній, економічній, соціально-політичній і культурній сферах. Після цього виразне протистояння лівих та правих сил у парламенті країни по лінії влада-опозиція перестало спостерігатися і поступилося місцем так званому «Великому центру» – більшості у парламенті, що монополізувала політичне життя в країні.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Королівства Італія у його кордонах, що формувалися протягом 1861-1896 рр. У контексті висвітлення зовнішньої політики Королівства Італія, зокрема реалізації першими урядами колоніальної політики, дослідження частково аналізує процеси, що відбувалися на території Європейського континенту, а також Північної та Східної Африки.

Методологія дослідження обумовлена його предметом і завданнями. Виконанню поставлених завдань дослідження слугував комплекс спеціальних і загальнонаукових методів. До першої групи належать методи історичної періодизації, історико-системний, історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, критики джерел, описово-оповідальний. До другої групи – аналіз, синтез, методи дедукції та індукції, аналогії і порівняння. Під час роботи над дисертаційним дослідженням використовувалися також принципи наукової неупередженості та плюралізму, логічності, історизму.

Метод історичної періодизації дозволив здійснити чіткий поділ досліджуваного періоду на етапи урядування «історичних правих» та «історичних лівих» урядів Королівства Італія, у межах яких аналізувалася політика держави, спрямована на національну консолідацію.

За допомогою історико-системного методу окремі історичні події і факти на Апеннінському півострові у визначений період були розглянуті з точки зору системної розбудови об'єднаної держави, забезпечення її зміцнення і консолідації.

Історико-порівняльний метод був застосований з метою визначення ефективності політики «історичних правих» та «історичних лівих» урядів у різних сферах державного будівництва.

Історико-генетичний метод сприяв визначенню причин виникнення різних проблем, що супроводжували процес державотворення і національної консолідації Королівства у період після об'єднання, охарактеризувати особливості його розвитку та наслідки.

Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути у хронологічній послідовності окремі аспекти процесу об'єднання, формування та консолідації Королівства Італія, зокрема у контексті реформування освітньої сфери, виборчої системи, створення об'єднаної Королівської армії, вирішення «Римського питання» та «проблеми Півдня».

Метод критики джерел передбачав критичне ставлення до інформації та оцінок у науковій літературі та джерелах, що використовувались під час роботи над дисертаційним дослідженням.

Принципи наукової неупередженості та плюралізму забезпечувалися використанням значної кількості різноманітних джерел і оцінок у процесі дослідження, що сприяло формулюванню власного погляду на ті чи інші події. Зокрема, поряд з офіційними традиційними оцінками «Рісорджименто» активно досліджувалася так звана ревізіоністська історіографія.

Принцип історизму сприяв розгляду всіх історичних фактів і подій, що відбувалися у Королівстві Італія та за її участю у визначений період, відповідно до конкретних історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Кожне історичне явище розглядалося з урахуванням подальшого розвитку подій на Апеннінському півострові.

Поєднання загальнонаукових і спеціальних наукових методів дозволило комплексно дослідити процес формування та реалізації державної політики в Королівстві Італія, спрямованої на консолідацію італійської нації і національної держави, забезпечило аналітичний характер дослідження, визначило його структуру і логічне викладення результатів.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка не була предметом спеціального дослідження.

Вперше:

- у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження проблеми формування і реалізації державної політики, спрямованої на національну консолідацію Королівства Італія (1861-1896 рр.) на широкому тлі історичних подій середини – кінця ХІХ століття;

- визначено ключові завдання і проблеми державного будівництва після утворення Королівства Італія;

- з'ясовано основні інструменти, що використовувалися у державній політиці Королівства Італія з метою національної консолідації;

- висвітлено соціально-економічні реформи, здійснені першими урядами Королівства для зміцнення і розвитку об'єднаної держави;

- досліджено феномен брігантаджжо, тобто поширення на території південних провінцій Королівства у період 1861-1870 рр. масових акцій непокори місцевого населення та запропоновано розглядати його як такий, що мав ознаки громадянського конфлікту, а не тільки являв собою соціальний бандитизм;

- охарактеризовано зовнішню політику Королівства Італія у перші 35 років після його створення, спрямовану на завершення процесу об'єднання і зміцнення держави;

- запропоновано таку періодизацію подій, що мали місце в Королівстві Італія після об'єднання – період правління «історичної правої» (1861-1876 рр.), період правління «історичної лівої» (1876-1896 рр.) та «криза кінця століття» (1896-1900 рр.) замість наступної, характерної для радянської історіографії: період правління «історичної правої» (1861-1876 рр.), період правління «історичної лівої» (1876-1887 рр.) та «криваве» десятиліття (1890-1900 рр.);

- залучено до наукового обігу і проаналізовано великий масив нових історичних джерел і наукових досліджень західної, насамперед італійської історіографії.

Удосконалено:

- вивчення питання про вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на процеси державотворення і національної консолідації Королівства Італія у перші десятиліття після об'єднання.

Отримали подальший розвиток:

- дослідження процесу становлення Королівства Італія;
- вивчення впливу Римо-католицької церкви на розвиток держави у перші десятиліття після об'єднання;
- аналіз експансіоністської політики Королівства Італія та її вплив на процеси консолідації нації.

Практичне значення отриманих у дисертації результатів полягає у суттєвому розширенні спектру наукових знань щодо розвитку процесу національної консолідації Королівства Італія після об'єднання, а також його зовнішньої політики та відносин з провідними європейськими державами у 1861-1896 рр. Накопичений фактичний матеріал, окремі положення та висновки дисертаційного дослідження суттєво розширюють і поглиблюють знання про державну політику, спрямовану на зміцнення національної державності у перші десятиліття після об'єднання Королівства Італія, формують основу для подальших наукових пошуків з цієї проблематики, для удосконалення підручників і навчальних курсів з історії Італії й всесвітньої історії у вищих навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові положення і результати, викладені у дисертації, отримані авторкою самостійно. Усі публікації за темою дисертаційного дослідження виконані нею одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження були представлені на п'яти конференціях: «Зовнішня політика і дипломатія: український і світовий досвід» (Київ, грудень 2015 р.), «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук в 21 столітті» (Херсон, березень 2018 р.), «Шевченківська весна-2018», секція «Історія» (Київ, березень 2018 р.), наукова конференція молодих учених «Актуальні проблеми

історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (Київ, травень 2018 р.), «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (Львів, вересень 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 6 статтях, що опубліковані у фахових виданнях:

1. Зовнішня політика перших урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.), Гілея, 2017. 127 (№ 12). С. 116-120.

2. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія, Етнічна історія народів Європи, 2018. № 54. С. 104-108.

3. Реформа системи освіти у Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання, Європейські історичні студії, 2018. № 10. С. 139-151.

4. Феномен «великого брігантаджжо» у перші роки після об'єднання Королівства Італія, Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини, 2018. № 4. С. 43-50.

5. Особливості зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія (1876-1896), Evropský filozofický a historický diskurz, 2018. № 3. С. 61-66.

6. Особливості економічної політики перших «історично правих» урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.), Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія, 2018. № 139. С. 48-52.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, п'ятьох розділів, поділених на 12 параграфів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 214 сторінок машинописного тексту, з них основного тексту – 176 сторінок. Список використаних джерел і літератури на 24 с. містить 244 найменування.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Питанням передумов, безпосередньо процесу створення і консолідації Королівства Італія присвячена значна кількість наукових праць італійських дослідників. Окремі аспекти цієї проблематики стали предметом досліджень французьких, британських, американських, радянських та російських вчених. В українській історіографії зазначена тематика не отримала достатньої уваги.

Італійська історіографія, присвячена періоду до та після об'єднання Італії в єдину національну державу, характеризується наявністю поряд з офіційними традиційними оцінками подій того періоду так званої ревізійної історіографії. При чому така особливість була притаманна італійській історичній науковій думці, починаючи з самих перших років після створення Королівства. Це обумовлюється, насамперед, тим фактом, що об'єднання держави відбувалося шляхом збройної боротьби, у результаті якої з політичної мапи Апеннінського півострова зникло шість з семи незалежних державних утворень. Вихідці з різних регіонів Італії висунули власні інтерпретації феномену об'єднання Королівства та надали відмінні оцінки ефективності державної політики національної консолідації першого періоду його існування.

Італійську історіографію із зазначеної проблематики можна умовно поділити на кілька періодів: (1) з часу об'єднання у 1861 р. до Першої світової війни; (2) між двома світовими війнами; (3) з часу проголошення Республіки у 1946 р. до середини 1970-х років ХХ ст.; (4) з 1980-х років до нашого часу.

У перші три десятиліття системного комплексного дослідження періоду «Рісорджименто» у Королівстві не було опубліковано. В основному оцінки подій були представлені автобіографіями, спогадами і виступами у парламенті безпосередніх учасників боротьби за незалежність та об'єднання. Незважаючи на деякі розбіжності, в цілому протагоністи «Рісорджименто» визначали 1861 р. (проголошення держави), 1866 р. (приєднання області Венето) та

1871 р. (проголошення Рима столицею королівства) як успішне завершення героїчного періоду боротьби італійського народу за незалежність.

Водночас, вже у перші роки після об'єднання з'явилася альтернативна мемуаристика, в якій «Рісорджименто» розцінювалося як агресія Сардинського королівства проти Королівства Обох Сицилій та Папської держави. До найбільш цікавих прикладів такої літератури належать праці Джіачінто де Сіво, зокрема «Італія та її політична драма у 1861 р.», «Наполітанці перед обличчям цивілізованих націй», «Історія Королівства Обох Сицилій з 1847 до 1861 рр.». Він вважав, що процес об'єднання був інспірований елітами півночі, а не народом та здійснений винятково за допомогою зброї. Дж. де Сіво писав: «Італія не схожа на Велику Британію, Іспанію чи Францію, її було створено Богом різноманітною..., населено людьми з різним характером, потребами, традиціями, й навіть мовою... Вони схожі, але не однорідні... Неможливо заради ідеальної нації знищити справжні нації»². Він також наголошував, що об'єднання стало руїною для півдня країни, що в ім'я свободи її у мешканців колишнього Королівства Обох Сицилій було відібрано, й що вони «назавжди залишаться провінціалами та вимушені будуть шукати справедливість у далеких, зверхніх та байдужих до їхніх справ міністрів»³. Погляди Дж. Де Сіво користувалися популярністю серед «легітимістів» – прихильників влади Бурбонів і тих, хто не підтримував традиційний ідеалістичний погляд на «Рісорджименто».

Перша спроба здійснити комплексне дослідження розвитку ситуації до і після об'єднання була зроблена у 1897 р. Карло Тівароні у його «Критичній історії італійського Рісорджименто» з 9 томів. Для нашої наукової роботи найбільший інтерес становив 3-й том «Італія італійців 1848-1870 рр.»⁴.

² De Sivo G. I Napolitani al cospetto delle nazioni civili. Roma, 1967 (ried. parz. a cura di Silvio Vitale, Rimini, 1994). P. 46-47.

³ Ibid. P. 50.

⁴ Tivaroni C. Storia Critica del Risorgimento Italiano: L'Italia degli italiani 1849-1870. Firenze, 2012. Vol. 3. 570 p.

Ця праця є реконструкцією подій тих часів, водночас у ній відчувається нестача у автора на момент написання фактологічного документального матеріалу.

У праці Альфредо Оріані «Політична боротьба в Італії: витоки сучасної боротьби: 476-1887 рр.», опублікованій у 1892 р., розглянуто історію Італії від падіння Римської імперії до об'єднання Королівства Італія як безперервну боротьбу між федералістськими та унітарними тенденціями. За його переконанням, рішення, досягнуте в 1861 р., призвело до половинчастого результату. З одного боку, такі революційні тенденції як під час французької революції 1789-1799 рр. у Королівстві не перемогли, з іншого, – не було й створено сильної воєнної монархії такої, як в Пруссії. Цей вимушений компроміс, на думку А.Оріані, призводив до слабкості та безсилля. А.Оріані був палким прихильником колоніальної експансії Королівства Італія в Африці. Він вбачав у захопленні нових територій історичну необхідність, один з головних двигунів прогресу і першим кроком у напрямку відродження великої колоніальної імперії на кшталт Давнього Риму⁵.

Наступні серйозні спроби переосмислити ключові події у Королівстві другої половині XIX ст. були зроблені вже після першої світової війни. Головними протагоністами цього були історики-філософи Бенедетто Кроче, який став засновником повноцінної історичної школи в Італії, та Джованні Джентілі, а також науковці Джоакіно Вольпе та Гаetano Сальвеміні.

Протягом багатьох десятиріч Б.Кроче і Дж.Джентіле визначали структуру всієї італійської історичної школи та розвиток наукової думки і досліджень. Вони були на чолі багатьох видавничих і культурних ініціатив, зокрема щодо видавництва першої «Італійської енциклопедії». У радянській літературі стосовно Б.Кроче та Дж.Джентіле лунала здебільшого критика. Вони розглядалися як італійські історики-філософи, що зробили внесок у формування фашистської ідеології у випадку з Дж.Джентіле та вплинули на

⁵ Oriani A. La lotta politica in Italia: origini della lotta attuale: 476-1887. Firenze, 1921. Vol. 3. P. 396-404.

формування буржуазної ідеології у випадку з Б.Кроче⁶.

Протягом одного десятиліття у Б.Кроче виходять декілька фундаментальних праць, серед яких «Історія Неаполітанського королівства» (1923 р.)⁷, «Історія Європи у XIX столітті» (1932 р.)⁸, «Історія Італії з 1871 по 1915 рр.»⁹. У останньому дослідженні автор відводить значну увагу моральному аспекту подій, що відбувалися у Королівстві після об'єднання. Він надає оцінки розвитку політичної думки в Італії, ідеалам, що були покладені в основу ліберальної держави, та їх трансформації. Будучи переконаним противником фашистської ідеології, що панувала під час написання ним цього твору, він намагався виправдати та відстояти цінності ліберальної моделі держави.

До історичних досліджень Дж.Джентіле, що мають відношення до теми цієї наукової роботи, належить праця «Пророки італійського Рісорджименто»¹⁰, опублікована у 1923 р. та присвячена лідерам об'єднання Дж.Мадзіні та В.Джоберті. Останній свого часу очолював так званий ліберально-католицький рух – неогвельфізм (бере свою назву від партії гвельфів, які у середньовіччі виступали на боці Папи у його боротьбі за владу з імператорами Священної Римської імперії, підтримуваних партією гібелінів). Його політичні погляди були достатньо прогресивні – він симпатизував національно-визвольному руху і виступав за об'єднання Італії у вигляді конфедерації італійських держав під верховним керівництвом Папи Римського. У своїй книзі Дж.Джентіле намагався представити Дж.Мадзіні та В.Джоберті як передвісників фашизму, прихильників сильної національної держави.

⁶ Михайленко М. Еволюція суспільно-філософської думки на Апеннінському півострові у XIX – на початку XX століть. Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Херсон, 16-17 березня 2018 р.). Херсон, 2018. С.37-42.

⁷ Croce B. Storia del Regno di Napoli. Milano, 1992. 572 p.

⁸ Croce B. Storia d'Europa nel secolo decimonono. Milano, 1991. 438 p.

⁹ Croce B. La storia d'Italia dal 1871 al 1915. Roma-Bari, 1965. 370 p.

¹⁰ Gentile G. I profeti del Risorgimento italiano. Firenze, 2004. 224 p.

Ще одним істориком, який здобув популярність під час «фашистської» доби, та намагався осмислити період після об'єднання Королівства, був Джіоакіно Вольпе. Його праця «Італія на марші»¹¹, видана у 1927 р., надає в цілому позитивну оцінку періоду «Рісорджименто», зображує його як досягнення та завоювання Савойської династії та визначає фашизм як його логічний результат і кульмінацію. Такий занадто ідеалістичний погляд на процеси об'єднання Королівства в цілому був притаманний «фашистській» історіографії.

Альтернативної точки зору на події середини XIX ст. дотримувався пулійський історик лівих поглядів Гаєтано Сальвеміні. Будучи прихильником ідеї єдиної національної держави за федеративною моделлю, він достатньо критично оцінював дії перших урядів Королівства, що обрали централізований тип управління країною. На його думку, нова держава трималася за допомогою альянсу північної буржуазії і великих землевласників півдня, відповідальних за руйнівну протекціоністську політику, несправедливу систему оподаткування і обмежене виборче право. Досить категоричним був Г.Сальвеміні щодо політики керівництва Королівства стосовно півдня. У своїй роботі «Нотатки з південного питання» він писав: «якщо після об'єднання південь був спустошений, то Неаполь був повністю знищений: був втрачений капітал, він перестав бути ринком Південної Італії, він опинився у кризі, що залишила без шматка хліба тисячі людей»¹².

Після завершення Другої світової війни з'явилася наступна генерація істориків, які присвятили свої праці подіям другої половини XIX ст. в Італії. Одним з таких політиків та істориків, що значно вплинув, зокрема, на формування радянських підходів з питання створення та розвитку Королівства Італія, був Антоніо Грамші. Хоча А.Грамші помер ще у 1937 р. після відбуття 11-річного терміну покарання у фашистській в'язниці, його «В'язничні

¹¹ Volpe G. *L'Italia in cammino: l'ultimo cinquantennio*. Milano, 1931. 278 p.

¹² Salvemini G. *Scritti sulla questione meridionale, 1896-1955*. Torino, 1955. P. 115.

зошити»¹³, опубліковані у 1948-1951 рр., мали значний вплив на італійську історіографію перших років після завершення війни. Він критично, з позицій марксизму, оцінював період після об'єднання Королівства і державну політику, яку здійснювали перші уряди країни. За переконанням А.Грамші, з часів першої війни за незалежність (1848-1849 р.) історичний об'єднувчий процес очолили королівський дім Савої та «помірковані» («історична права» на чолі з К.Кавуром), які встановили свою інтелектуальну, моральну і політичну гегемонію над більш демократичним крилом – так званою «Партією дій» (Дж.Мадзіні та Дж.Гарібальді). Відмова «Партії дій» від розв'язання аграрного питання стала причиною неспроможності подолати економічні проблеми півдня¹⁴. Більш того, проблеми погіршилися через спосіб, в якій відбулося об'єднання між двома частинами Італії, оскільки цей процес "не здійснювався на основі рівності, а як гегемонія Півночі над Півднем ... у реальності Північ збагачувалася за рахунок Півдня і північне економіко-промислове зростання було безпосередньо пов'язане із виснаженням економіки і сільського господарства Півдня»¹⁵.

Після завершення Другої світової війни і проголошення у 1946 р. Республіки Італія багато італійських істориків намагалися позбутися «фашистської спадщини» в оцінках «Рісорджименто» та вибудувати через історіографію нову італійську ідентичність, що логічно нерозривно поєднала б реформаторські зміни на Апеннінах кінця XVIII ст., національно-визвольну боротьбу XIX ст. з Рухом опору 1943-1944 рр. На цьому тлі почала зміцнюватися так звана марксистська історична школа. До неї належав, зокрема, Джордже Канделоро, який опублікував 11-томну працю «Новітня історія Італії», де п'ятий та шостий том охоплював період будівництва

¹³ Gramsci A. Quaderni del carcere. Torino, 2014. 3480 p.

¹⁴ Salinari C., Spinella M. Il pensiero di Antonio Gramsci. Roma, 1977. P. 168.

¹⁵ Op. cit. P. 110.

унітарної держави (1860-1871)¹⁶ та «розвиток капіталізму і робітничого руху» (1871-1896)¹⁷.

Достатньо потужною продовжувала залишатися й історична школа Б.Кроче, видатним представником якої був Федеріко Шабо. Його «Історія зовнішньої політики Італії з 1870 по 1896 рр.» до цього часу є однією з ключових праць із зазначеної проблематики. Особливість підходу Ф.Шабо – те, що він не проводив чіткої межі між зовнішньою і внутрішньою політикою, а також намагався відобразити розвиток ідей та роль особистості в історії. Другий том праці присвячено видатним політикам і дипломатам.

Після падіння монархії й проголошення в Італії Республіки в італійській історіографії з'явилося багато науковців, які переглянули роль королівського дома Савої у період об'єднання та політику перших урядів щодо півдня. Зокрема, такі автори як Карло Аліанелло, Мікеле Топа, Нікола Дзітара поділяли думку, що «Рісорджименто» треба розглядати як анексію Королівства Обох Сицилій Сардинським королівством та іншими північними державними утвореннями, що на добровільних засадах приєдналися до Турину. З того часу в італійському суспільстві зазначена дискусія не припиняється. Більш того, з 1980-х років наводиться все більше аргументів на користь того, що події на півдні 1861-1870 рр. були не соціальним бандитизмом, як було прийнято вважати раніше, а першою громадянською війною, що вибухнула на території Апеннінського півострова після об'єднання. У цьому контексті багато праць присвячено долям «бандитів» – бріганті, зокрема до таких належить дослідження Джіджі ді Фіоре, що було використано при здійсненні цього наукового дослідження.

Ще однією тенденцією італійської історичної науки, яка виявила себе до і безпосередньо після Другої світової війни, була активізація так званої «католицької історіографії». Врегулювання відносин Святого престолу з

¹⁶ Candeloro G. La costruzione dello Stato unitario (1860-1871). Milano, 1968. 446 p.

¹⁷ Candeloro G. Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio (1871-1896). Milano, 1970. 503 p.

Італійською державою за допомогою Латеранських угод 1928 р. дозволило здійснити переоцінку ролі церкви у процесі об'єднання Королівства Італія, її взаємодії з ліберальною державою та проаналізувати вже з інших позицій історію католицького руху у ХІХ ст. Найвідомішими представниками «католицької історіографії» були Габріеле Де Роза та Гаetano Куальріелло. Їхні найбільш «позитивні» оцінки створення об'єднаної держави зводилися до того, що «Рісорджименто» необхідно розглядати як прояв Провидіння Господнього, яке розвантажило Церкву від державних справ на користь більш широкого здійснення нею власної універсальної місії¹⁸.

З другої половини 1970-х років з'явилося багато нових історичних досліджень подій в Італії ХІХ ст. як традиційного, так й ревізійного поглядів. Серед так званих «класичних» творів на цю тематику необхідно відзначити монографію Альфредо Капоне «Праві та ліві від Кавура до Кріспі»¹⁹, опубліковану у 1981 р. Це дослідження робило спробу представити достатньо повну картину подій, що відбувалися під час перебування при владі «історичних правих» та «історичних лівих» урядів у перші чотири десятиліття після об'єднання.

Заслуговує на увагу також робота Джанкарло Поїдомані «Зробити Італію. Праві та ліві (1861-1887 рр.)»²⁰, видана у 2012 р., в якій у стислому вигляді представлені ключові напрями діяльності перших урядів Королівства, спрямовані на консолідацію новоствореної держави. Зважаючи на те, що Дж.Поїдомані є представником «сицилійської» історичної школи, його оцінка політики перших урядів Королівства щодо півдня країни є дуже критичною.

Вивченню подекуди трагічних сторінок колоніальної історії Королівства Італія було присвячено багато досліджень італійських вчених. Серед останніх

¹⁸ Qualche appunto sul Risorgimento “provvidenziale”. *Cultura&Identità*. 2011. № 10. URL: http://www.culturaeidentita.org/archivio_cartaceo/editoriale10.pdf (Last accessed: 01.05.2019).

¹⁹ Capone A. *Destra e sinistra da Cavour a Crispi*. Torino, 1981. 378 p.

²⁰ Poidomani G. *Fare l'Italia*. Roma, 2012. 259 p.

праць з цієї проблематики необхідно відзначити монографію Ніколи Лабанка «За морем: історія італійської колоніальної експансії»²¹, опубліковану у 2002 р. Автор розвінчує міфи офіційної італійської пропаганди тих часів щодо необхідності колоніальних війн, визначає причини численних поразок італійських військ в Африці, описує реальне життя колоній з притаманними йому елементами расизму.

Останніми роками поширеними в Італії стали історичні дослідження, що здійснюються за допомогою так званого міждисциплінарного підходу. Зокрема, заслуговують на увагу наукові праці, присвячені вивченню соціально-економічних аспектів розвитку Королівства Італія. У цьому контексті необхідно відзначити працю Джанні Маронджю «Фіскальна політика ліберальної Італії з часів об'єднання до кризи кінця століття», опубліковану у 2010 р. Автор зосереджується на аналізі податкової політики урядів Королівства у перші чотири десятиліття після об'єднання, наводячи багато статистичної та фактологічної інформації щодо економічної ситуації на Апеннінському півострові у згаданий період.

Ще одним цікавим дослідженням з тематики економічного становлення Італії стала робота Вері Дзамані «Від периферії до центру. Друге економічне відродження Італії (1861-1990 рр.)»²². У цьому дослідженні простежується еволюція розвитку економіки країни, підходів уряду з імплементації торговельно-економічної політики Королівства, ключових проблем, що виникали у цій сфері за 109 років існування об'єднаної держави.

Поза межами Італії найбільшою мірою тема дослідження розроблена британськими та французькими вченими. У період після Другої світової війни британський історик Деніс Мак Сміт опублікував багато праць, присвячених видатним особистостям «Рісорджименто» – Дж.Гарібальді, Дж.Мадзіні, К.Кавуру, Віктору Еммануїлу II. Д.Сміт надзвичайно високо оцінював внесок

²¹ Labanca N. *Oltremare storia dell'espansione coloniale italiana*. Bologna, 2002. 795 p.

²² Zamagni V. *Dalla periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia (1861-1990)*. Bologna, 2002. 472 p.

Дж.Гарібальді у процес об'єднання Королівства, а також позитивно висловлювався щодо Дж.Мадзіні. Роль останнього, на думку Д.Сміта, щодо реформування виборчого законодавства Королівства, прав жінок та покращення соціального забезпечення найбідніших верст населення країни була значною²³. Водночас позиція британського історика щодо К.Кавура була дещо критичною, він навіть намагався протиставити його Дж.Гарібальді у своїй праці «Кавур проти Гарібальді», опублікованій у 1954 р. Зокрема, Д.Сміт стверджував, що у разі якщо б у К.Кавура була така можливість, він би уникнув об'єднання Королівства²⁴. Таким чином, уся заслуга того, що Італія об'єдналася з Півночі на Південь та із Заходу на Схід належить республіканським, народним та демократичним силам. У своїй праці «Савоя – король Італії» (1990 р.) Д.Сміт досить непринадно зобразив Віктора Еммануїла II, як аморальну людину, розтратника державних коштів та лідера, переконаного у тому, що італійцями можливо керувати тільки за допомогою «батогів або корупції».

Значне визнання, у тому числі й у СРСР, отримали роботи британського вченого А.Тейлора, який був лейбористом, зокрема «Боротьба за панування в Європі. 1848-1918»²⁵, опублікована у 1958 р. Він також присвятив окреме дослідження періоду першої війни за незалежність Італії «Італійська проблема у європейській дипломатії. 1847-1849» (1934 р.)²⁶. Ці роботи є корисними з точки зору розуміння процесів, що передували об'єднанню Королівства.

Серед британських істориків-марксистів, які у своїх дослідженнях торкалися тематики об'єднання Італії, відомим є Ерик Гобсбаум з його «Епохою революцій. Європа 1789–1848» (1969), «Епохою капіталу. 1848–1875» (1975)²⁷, «Епохою імперій. 1875–1914» (1987)²⁸, «Націями і

²³ Smith Mack D. Mazzini. London, 1996. P. 302.

²⁴ Smith Mack D. Cavour contro Garibaldi. Milano, 1999. 514 p.

²⁵ Taylor A. The struggle for mastery in Europe. 1848-1918. Oxford, 1957. 644 p.

²⁶ Taylor A. The Italian Problem in European Diplomacy. Manchester, 1970. 260 p.

²⁷ Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875. Ростов-на-Дону, 1999. 477 с.

²⁸ Хобсбаум Э. Век империй. 1875-1914. Ростов-на-Дону, 1987. 541 с.

націоналізмом, починаючи з 1780 року. Програма, міф, реальність» (1990). Е.Госбаум у своїх працях не зупинявся детально на розвитку ситуації в окремо взятих країнах, а висвітлював загальні тенденції, що, на його думку, мали місце на той час в Європі.

Серед британських досліджень періоду кінця 70-х років – початку 80-х років досить інформативним, що вміщує значний фактологічний матеріал, є дослідження Джона Віттама «Історія італійських збройних сил»²⁹. Автор аналізує стан збройних сил Королівства до та після об'єднання, приділяє значну увагу колоніальним війнам Італії в Африці та її участі у Першій світовій війні. Ця праця була високо оцінена італійськими істориками і декілька разів перевидавалася італійською мовою.

Сучасний британський спеціаліст з історії Італії К.Дагген (1957-2015) присвятив декілька своїх наукових досліджень періоду об'єднання Королівства. Зокрема, його праця «Франческо Кріспі 1818-1901: від нації до націоналізму»³⁰ є однією з найбільш повних і достатньо збалансованих біографій італійського політичного діяча, що стала результатом багатьох років архівних досліджень.

Американські науковці також відзначилися своїми дослідженнями італійської історії. Так, відомий історик – італієць Дж. А. Девіс у 2000 р. опублікував працю «Італія у ХІХ столітті: 1796-1900»³¹. Автор у своєму дослідженні доводить, що соціальний і політичний розвиток Італії у зазначений період був аналогічний тому, що спостерігався в деяких інших європейських державах. Таким чином, Дж. А. Девіс намагається спростувати поширену думку, що невдачі перших урядів Королівства в економічних та соціальних перетвореннях відкрили шлях до фашизму. Водночас, американський науковець описує основні причини того, чому досвід Італії у процесі модернізації країни у ХІХ столітті виявився надзвичайно складним.

²⁹ Whittam J. Storia dell'esercito italiano. Milano, 1979. 510 p.

³⁰ Duggan C. Francesco Crispi 1818-1901: From Nation to Nationalism. Oxford, 2002. 792 p.

³¹ Davis J. Italy in the Nineteenth century: 1796-1900. Oxford, 2000. 314 p.

Авторству Дж. А. Девіса також належить ґрунтовна праця, присвячена подіям у південній Італії та відносинам Королівства Обох Сицилій з Францією³² та інші.

З огляду на значну, подекуди неоднозначну, роль Франції у процесі об'єднання Королівства Італія та його розвитку у перші десятиліття, французькі історики приділили значну увагу висвітленню подій того періоду. Одним з таких перших комплексних досліджень став восьми томник «Історія XIX століття» Е.Лавісса та А.Рамбо, де у сьомому томі одна з глав повністю присвячена розвитку ситуації на Апеннінському півострові у період з 1870 по 1900 рр.³³ Оцінки, надані авторами цього дослідження, є надзвичайно цікавими та такими, що заслуговують на увагу, адже праця писалася фактично «по слідах» історичних подій (перше видання опубліковано у 1906 р.). Поряд з багатим фактологічним матеріалом значний інтерес представляють оцінки ключових державних діячів Королівства, насамперед А.Депретіса, А.ді Рудіні, Дж.Джолітті та Ф.Кріспі. Автори, прагнучі до максимальної об'єктивності та неупередженості, не уникнули подачі деяких фактів італійської історії через призму французького погляду на події тих часів.

Серед французьких істориків першої половини 20 століття, що найбільш комплексно описали події на Апеннінському півострові XIX століття у своїх курсах історії для навчальних закладів, доцільно відзначити Альберта Мале, Жуль Ісаака³⁴, Артура Убі³⁵ та Еміля Терсена³⁶.

Цікавим є той факт, що подекуди різні оцінки подій XIX століття, що спостерігалися в італійській та французькій історіографії (зокрема, у курсах історії згаданих науковців Франції), свого часу стали предметом обговорення істориків двох країн. Так, за ініціативи Міністерства освіти Італії та

³² Davis J. Naples and Napoleon. Southern Italy and the European Revolutions, 1780-1860. Oxford, 2006. 372 p.

³³ Лавісс Е., Рамбо А. История XIX века. М., 1939. Т. 7. С. 280-312.

³⁴ Malet A., Isaac J. Histoire contemporaine de 1852 a 1920. Paris, 1937. 408 p.

³⁵ Huby A. Nouveau cours d'histoire. Paris, 1948. 736 p.

³⁶ Tersen E. Les temps modernes. Nouveau cours d'histoire. Paris, 1939. 400 p.

Національної комісії Франції при ЮНЕСКО протягом 1951-1954 рр. відбулося три офіційних конференції з метою розгляду та вироблення спільних рекомендації для шкільних підручників обох держав. Серед питань, що обговорювалися під час другої і третьої конференції, були, зокрема, об'єднання Італії, Рісорджименто, італійсько-французькі відносини 1870-1914 рр. Результати проведеної роботи сприяли більш повному та об'єктивному висвітленню тематики об'єднання Королівства у французьких курсах історії. Зокрема, події на Апеннінах ХІХ століття не розглядалися більше виключно як наслідок середземноморської політики великих європейських держав, а належна роль також відводилася національно-визвольному руху на півострові. Було також досягнуто згоди прибрати з деяких французьких підручників найбільш одіозні характеристики провідних лідерів «Рісорджименто», зокрема Дж.Гарібальді та Короля Віктора Еммануїла ІІ. У свою чергу, італійська сторона погодилася включити у свої навчально-методичні посібники дані щодо плебісцитів стосовно передачі Франції міст Ніцца і Савойя. Натомість французькі науковці додали до своїх курсів оцінку, що згадана передача представляла для італійців складну моральну жертву³⁷.

Найбільш комплексним дослідженням радянської історіографії, присвячене історії Апеннінського півострова, був трьохтомник радянського науковця С.Сказкіна «Історія Італії», що охоплював період з V ст. й до середини 1960-х років. Окремі розділи другого тому цього видання 1970 р. стосувалися подій середини та кінця ХІХ ст. Переважна більшість історичних творів, використаних для описання цього періоду, належала до італійської «марксистської» історіографії. Так, у цих розділах цитуються та надаються посилання на «Вибрані твори» А.Грамші (Москва, 1959 р.), «Нарис історії італійського робітничого руху від першого інтернаціоналу до кінця століття» К.Тревізані (Мілан, 1960 р.), «Капіталізм та національний ринок в Італії» (Рим,

³⁷ Rainero R. I convegni italo-francesi per la revisione dei manuali di storia (1951-1954). 15 p. URL: <https://www.departement06.fr/documents/Import/decouvrir-les-am/rr187-convegniitalofrancesi.pdf> (Last accessed: 21.10.2019).

1966 р.) тощо. Саме із праць А.Грамші С.Сказкін запозичив визначення останнього десятиліття ХІХ ст. як «кривавого». Зокрема, він цитував А.Грамші: «повстання сицилійських селян у 1894 р. та повстання у Мілані у 1898 р. були *experimentum crucis* (вирішальним досвідом) італійської буржуазії. Після кровавого десятиліття 1890 – 1900 рр. буржуазія була вимушена відмовитися від диктатури занадто необмеженої, занадто насильницької, занадто прямої...»³⁸. Таке визначення цілого десятиліття як кривавого не зустрічається в сучасній італійській періодизації історії, згідно з якою часові рамки правління «історичної лівої» завершилися у 1896 р., після чого наступила «криза кінця століття», кульмінацією якої стало вбивство у 1900 р. Короля Італії Умберто І. Таким чином, дослідження С.Сказкіна поряд зі значним фактологічним матеріалом, що міститься у роботі, виглядає на сьогодні заідеологізованим та вимагає критичного переосмислення.

До фундаментальних праць із зазначеної проблематики радянської історіографії перших років ХХ ст. належить монографія Є.Тарле «Європа в епоху імперіалізму. 1871-1919»³⁹. Оpubлікована у 1927 р., вона була присвячена зовнішній політиці, а саме складним взаємовідносинам між ключовими європейськими державами, які у результаті призвели до Першої світової війни.

У цілому аналіз праць радянських та російських істориків, що охоплюють визначений цією науковою роботою період, свідчить про їхнє зосередження на висвітленні трьох основних тем, пов'язаних з предметом цього дослідження: життя видатних італійських політиків «Рісорджименто», відносини Російської імперії з Королівством Італія та окремі аспекти італійської зовнішньої політики того часу.

Зокрема, кандидат історичних наук К.Кірова присвятила одну із своїх праць постаті Дж.Мадзіні⁴⁰, а також описала розвиток суспільно-політичної

³⁸ Сказкін С. История Италии. М., 1970 р. Т. 2. С. 311.

³⁹ Тарле Е. Европа в эпоху империализма. 1871-1919. М., 1958. 430 с.

⁴⁰ Кірова К. Жизнь Джузеппе Мадзини (1805-1872). М., 1981. 184 с.

думки напередодні об'єднання країни у своєму дослідженні «Заколотники і народ»⁴¹, де висвітила погляди італійських лібералів середини ХІХ століття на майбутнє об'єднаної держави. У згаданих роботах відсутня відверта радянська пропаганда. Водночас автору не вдалося повністю уникнути ідеологічного забарвлення постаті Дж.Мадзіні та його соратників, деякі з яких представляються фактично першими італійськими «утопічними соціалістами і комуністами».

Окремі питання зовнішньої політики Королівства Італія стали предметом досліджень радянського історика В.Трофімова у його працях «Італійський колоніалізм і неокolonіалізм: історія та сучасність»⁴² та «Політика Англії та Італії у Північно-східній Африці у другій половині ХІХ ст. (Ефіопія і Сомалі)»⁴³. Автор одним із перших у СРСР здійснив детальний аналіз колоніальної політики об'єднаної італійської держави, її характерних рис та наслідків як для колоній, так і метрополії. Він, зокрема, висвітив найбільш одіозні прояви колоніалізму на протидію «спробам буржуазних істориків, ідеологів і пропагандистів спотворити сутність колоніальної політики на різних етапах її розвитку»⁴⁴.

Зовнішньополітичній діяльності перших урядів Королівства, а також італійсько-російським відносинам того періоду присвячено багато статей, наукових посібників і дисертація російського науковця, доктора політичних наук Т.Зонової, зокрема «Дипломатична служба Італії: еволюція структур, форм і методів»⁴⁵, «Історія зовнішньої політики Італії»⁴⁶, «Росія і Італія:

⁴¹ Кирова К. Заговорщики и народ. М., 1991 р. 160 с.

⁴² Трофимов В. Итальянский колониализм и неоколониализм: история и современность. М., 1979. 287 с.

⁴³ Трофимов В. Политика Англии и Италии в Северо-восточной Африке во второй половине XIX ст. (Эфиопия и Сомали). М., 1962. 204 с.

⁴⁴ Трофимов В. Итальянский колониализм... Указ. соч. С. 3.

⁴⁵ Зонова Т. «Дипломатическая служба Италии: эволюция структур, форм и методов». М., 1995. 310 с.

⁴⁶ Зонова Т. История внешней политики Италии. М., 2016. 352 с.

історія дипломатичних відносин»⁴⁷, «Дипломатія Горчакова та італійське Рісорджименто»⁴⁸. Найбільший інтерес для даного дослідження представляють праці Т.Зонової, присвячені аспектам визнання Російською імперією новоствореного Королівства та розвитку російсько-італійських дипломатичних відносин, оскільки автор активно використовувала інформацію з архівів міністерств закордонних справ РФ та Італії.

Цієї ж проблематиці присвятила свої праці інший російський історик О.Серова, яка у 1990-х опублікувала дослідження «Горчаков, Кавур та об'єднання Італії»⁴⁹, де детально аналізуються постаті російського політичного діяча та дипломата О.Горчакова і першого прем'єр-міністра Італії К.Кавура та їхня роль в об'єднанні Італії.

У вітчизняній історіографії комплексне дослідження проблеми формування італійської нації та консолідації національної держави на широкому тлі історичних подій середини – кінця ХІХ століття відсутнє. Водночас, український дослідник М.Варварцев присвятив кілька праць видатним постатям «Рісорджименто», зокрема Дж.Мадзіні та Дж.Гарібальді. Він також разом з італійським професором Ренато Різаліті опублікував в Італії до 200-річчя з дня народження Дж.Гарібальді спільну працю Інституту історії України НАН України та Флорентійського університету про діяльність українського волонтера гарібальдійської армії – «Лев Ілліч Мечников. Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008)⁵⁰. В.Варварцев багато часу приділив вивченню окремих аспектів українсько-італійських суспільно-політичних і культурних взаємин ХVІІІ-ХХ ст. Його монографія «Італійці в Україні (ХІХ ст.). Біографічний словник діячів культури» (Київ, 1994 р.), містить понад 500

⁴⁷ Зонова Т. Россия и Италия: история дипломатических отношений. М., 1998. 64 с.

⁴⁸ Зонова Т. Итальянский вопрос в дипломатии А.М.Горчакова. Канцлер А.М. Горчаков. 200 лет со дня рождения / Под ред. Е.М. Примакова. М., 1998. С. 167-177.

⁴⁹ Серова О. Горчаков, Кавур и объединение Италии. М., 1997. 351 с.

⁵⁰ Varvarcev M., Risaliti R. Memorie di un garibaldino russo e altri testi / Lev Il'ic Mecnikov. Moncalieri, 2011. 386 p.

статей, присвячених італійським науковцям, письменникам, співакам, педагогам, які пов'язали своє життя з Україною. Український науковець К. Бацак детально дослідив історію італійської еміграції в Україну кінця XVIII – першої третини XIX ст.⁵¹. Їм також було ґрунтовно вивчено діяльність італійської опери в Одесі, зокрема особливості театральних сезонів 1830-1860 рр. – репертуар, виконавці, реконструкція антрепризи.

В українській навчальній літературі, зокрема окремих підручниках, рекомендованих для вищих наукових закладів України, до цього часу також містяться оцінки та періодизація історії Королівства Італія, притаманні італійській «марксистській» та радянській історіографії.

Отже, аналіз стану наукової розробки проблем дослідження дозволяє дійти висновку про існування значної кількості наукових праць та ґрунтовність вивчення окремих аспектів державної політики з консолідації новоствореного Королівства Італія у перші десятиріччя після об'єднання. Передусім вони належать італійським дослідникам. Водночас, в українській історіографії ця тематика фактично повністю відсутня. Більш того, у вітчизняній науковій літературі оцінки окремих подій, що відбувалися у Королівстві у 1861-1900 рр., мають тенденційний характер, що було притаманно радянській науці та потребує перегляду.

1.2. Джерельна база дослідження

Для вирішення завдань дисертаційного дослідження було використано широку і різноманітну джерельну базу, яку можна поділити на такі групи: (1) законодавчі акти, ухвалені парламентом та урядами Королівства; (2) стенограми засідань парламенту, на яких розглядалися ключові питання внутрішньої і зовнішньої політики держави; (3) звіти та висновки спеціальних парламентських комісій з найбільш актуальних питань розвитку держави; (4) публічні промови, заяви і листування глав урядів, міністрів, дипломатів та

⁵¹ Бацак К. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII - у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. К., 2004. 300 с.

провідних політиків Королівства, які впливали на ухвалення важливих для країни рішень, а також глави Римо-католицької церкви – Папи Римського; (5) міжнародні угоди двостороннього та багатостороннього характеру, дипломатичні ноти; (6) матеріали тогочасної преси; (7) статистичні дані щодо соціально-економічного розвитку країни; (8) мемуари, спогади та щоденники глав урядів та лідерів «Рісорджименто».

Основну увагу під час написання наукової роботи було зосереджено на вивченні та аналізі державної політики в Королівстві Італія протягом 1861-1896 рр., спрямованої на консолідацію італійської нації та національної держави. Ключовим інструментом реалізації державної політики було ухвалення відповідної законодавчої бази парламентом країни, видання королівських декретів та постанов уряду. Таким чином, *першу* велику групу джерел дослідження складали відповідні законодавчі акти, що зберігаються в Історичному архіві Палати депутатів італійського парламенту у м. Рим⁵². У цьому архіві можна ознайомитися не тільки безпосередньо із текстами законів та процесом їхнього розгляду і опрацювання у парламентських комітетах, комісіях, робочих групах, але й з відповідними законопроектами, що з тих чи інших причин не були винесені на голосування парламенту або були їм відхилені. Таким чином, можливо простежити еволюцію підходів урядів Королівства Італія до вирішення ключових питань націє- та державотворення. Архів зберігає величезний обсяг інформації, що стосується діяльності парламенту країни, починаючи з 1848 року – дати формування першого законодавчого органу Сардинського королівства відповідно до Альбертинського статуту (конституції) і закінчуючи нашими днями.

Другу групу джерел формують стенограми засідань парламенту, що також фактично повністю збереглися з 1848 р. в Історичному архіві Палати депутатів італійського парламенту. Значна кількість стенограм періоду дослідження оцифрована та опублікована на інтернет сторінці історичного

⁵² Camera dei deputati. Archivio storico. URL: <https://archivio.camera.it/archivio> (Last accessed: 15.03.18)

порталу Палати депутатів італійського парламенту. Історичним архівом видані також збірки парламентських документів з окремих питань. Зокрема, збірка «Електоральне питання в історії Італії від Депретіса до Джолітті (1876-1892 рр.) і від Кріспі до Джолітті (1893-1913 рр.)» у 3 томах, містить стенограми засідань відповідних комітетів і робочих груп парламенту з питання реформування виборчого законодавства. За допомогою стенограм стало можливим відстежити яким чином ухвалювалися відповідні закони, якою була позиція і аргументація уряду та опозиції з ключових питань державотворення. Серед них обговорення у контексті обрання унітарної, а не федеративної моделі устрою Королівства, боротьби з соціальним бандитизмом «брігантаджжо» на території колишнього Королівства Обох Сицилій, «Римського питання».

Крім цього, парламент був ключовим майданчиком для представлення міністрами комплексного бачення за усіма без винятку напрямками реформ, зокрема у таких сферах як адміністративно-територіальний устрій держави, виборче законодавство, сфера освіти, розвиток об'єднаних збройних сил Королівства, а також щодо основних пріоритетів зовнішньої політики країни. За допомогою стенограм стало можливим ознайомитися із запеклими дискусіями, що точилися на початку існування Королівства між ключовими лідерами «Рісорджименто». У цьому контексті надзвичайний інтерес становить стенограма засідання парламенту від 18-19 квітня 1861 р., коли законодавчий орган перетворився на місце жорстких баталій між Дж.Гарібальді та урядом на чолі з К.Кавуром стосовно питання майбутнього збройних сил Королівства та залучення до них представників колишньої «Південної армії».

Третю категорію складових джерельної бази дослідження формують акти, звіти та висновки спеціальних парламентських комісій з найбільш актуальних питань розвитку держави. Так, були вивчені відповідні документи комісії Ц.Джуліні з опрацювання пропозицій щодо адміністративно-територіального устрою об'єданого Королівства з урахуванням традицій

Ломбардії; комісії Дж.Сірторі з розслідування ситуації у південних провінціях; комісії С.Джакіні з питань аграрної реформи; комісії А.Баккаріні з вирішення проблеми італійської залізниці; комісії С.Сонніно з питання змін сільськогосподарських контрактів; комісії Дж.Натолі з питань освіти; а також комісії М.Мінгетті щодо реформування адміністративного устрою нового Королівства, створеної при Державній раді Сардинського королівства.

Четверту групу джерел дослідження становили публічні промови, заяви і листування глав урядів, міністрів та провідних політиків Королівства, які впливали на ухвалення важливих для країни рішень. Їх вмішують стенограми засідань парламенту, документи, що зберігаються в Історичному дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ та міжнародного співробітництва Італійської Республіки, а також окремі спеціальні збірки, такі як «Виступи Камілло Кавура у парламенті»⁵³. У контексті аналізу взаємодії новоствореного Королівства з Папським престолом були використані промови, булли та енцикліки Папи Римського, зокрема «Quanta Cura» разом з додатком Силабус (Sillabo) від 1864 р., «Ubi nos» від 1871 р., «Il fermo proposito» від 1905 р.

П'яту групу джерел складають статистичні дані щодо основних показників соціально-економічного розвитку Королівства. Важливим для дослідження є те, що статистика за його основними напрямками велася у Королівстві Італія системно та комплексно, починаючи з часу його об'єднання в єдину національну державу у 1861 р. Це дозволило не тільки створити повне уявлення про стан справ у тій чи іншій сфері життя Королівства, але й простежити динаміку змін.

Основним джерелом статистичних даних роботи була Збірка італійської історичної статистики 1861-1955 рр., видана Центральним інститутом статистики Італії у Римі у 1958 р. Зазначена збірка та інші різноманітні статистичні дані зберігаються у Центральному інституті статистики Італії

⁵³ Discorsi parlamentari del Conte Camillo di Cavour. tip. della Camera dei deputati. 11 vol. Roma, 1872.

(ICSTAT) та в оцифрованому вигляді на офіційному інтернет-представництві зазначеної установи⁵⁴. Важливим джерелом статистичної інформації з електоральної проблематики є Збірка італійської виборчої статистики з 1848 до 1934 рр., видана у Римі у 1946 р.⁵⁵ Завдяки цим статистичним даним вдалося проаналізувати безпосередні результати виборів у період дослідження й вивчити питання про доступ населення країни до виборчого права, його політичну активність у різних регіонах країни та ефективність проведення виборчої реформи у Королівстві.

Корисним для наукової роботи було те, що у різних джерелах збереглися достатньо детальні статистичні дані щодо кількості, організації та діяльності збройних сил всіх державних утворень, що існували на території Апеннінського півострова до створення Королівства Італія. Це сприяло проведенню комплексного дослідження з питання формування та ролі об'єднаної Королівської армії у процесі консолідації нації.

До шостої групи джерел належать матеріали тогочасної преси. Зокрема, в дослідженні були використані статті, опубліковані в «Офіційній газеті», «Іль довере», журналах «Економіст», «Військовому журналі», «Гармонії релігії з цивілізацією». Ці матеріали дозволили простежити реакцію італійського суспільства на важливі для розвитку єдиної держави події та дії уряду.

Сьому групу джерел дисертаційного дослідження становлять міжнародні угоди двостороннього та багатостороннього характеру, укладені Королівством Італія впродовж перших десятиліть після об'єднання, а також дипломатичні ноти його урядів. Зазначені документи стосуються торговельно-економічного співробітництва Королівства з іноземними державами, відносин з Папським престолом, важливих аспектів зовнішньої політики Італії тих часів. У цьому контексті особливу увагу було приділено аналізу угод, що

⁵⁴ Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861-1965. Istituto centrale di statistica. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1968. P. 143. URL: <https://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1965.pdf> (Last accessed: 21.10.2018).

⁵⁵ Compendio delle statistiche elettorali italiane dal 1848 al 1934. Roma, 1946. P. 89.

створили основу так званої системи безпеки К.Робіланта для Королівства, домовленостей у рамках «Троїстого союзу» та у контексті реалізації італійських амбіцій в Африці.

До останньої *восьмої* групи джерел наукової роботи необхідно віднести мемуари, спогади та щоденники глав урядів, провідних політиків Королівства Італія та безпосередніх учасників подій, що досліджуються. У цьому контексті корисними були спогади Ф.Кріспі «Зовнішня політика: нотатки та документи»⁵⁶, в яких він детально виклав свій погляд на зовнішньополітичні події 1876-1890 рр. та участь у них Королівства Італія, а також його невеличка, але захоплююча праця, присвячена лідеру «Рісорджименто» Дж.Гарібальді за однойменною назвою⁵⁷.

Цікавими були й мемуари, написані безпосередньо Дж.Гарібальді, та видані під редакцією А.Дюма у 1888 р. двома мовами – французькою та італійською⁵⁸. Ця книга містила не тільки спогади лідера «Рісорджименто», але й більше 350 його промов.

У 1894 р. за редакцією Л.Гуалтієрі були опубліковані мемуари Короля Італії Віктора Еммануїла II, що також використовувалися у ході проведення дослідження⁵⁹.

У контексті кращого розуміння трагічних подій, що відбувалися на півдні країни протягом 1861-1870 рр. значний інтерес становила автобіографія одного з найвідоміших «бандитів» Карміне Крокко на прізвисько Донателло «Як стати «бандитом» (бріганті)». Він представляє свою інтерпретацію причин та розвитку ситуації на території колишнього Королівства Обох Сицилій, що кардинальним чином відрізняється від офіційної версії, поширеної до середини ХХ століття.

⁵⁶ Crispi F. *Politica Estera: Memorie e Documenti*. Milano, 1912. 436 p.

⁵⁷ Crispi F. *Garibaldi*. Roma, 1884. 49 p.

⁵⁸ Dumas A. *Memorias de Garibaldi*. Paris, 1888. 546 p.

⁵⁹ Gualtieri L. *Memorie Di Vittorio Emanuele II, Re D'Italia*. Roma, 2012. 108 p.

Таким чином, джерельна база дослідження є широкою і різноманітною, достатньою для проведення комплексного аналізу предмету дослідження, досягнення його мети і вирішення усіх поставлених у рамках цієї наукової роботи завдань.

РОЗДІЛ II

КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ І ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА ПІСЛЯ УТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ

2.1. Формування органів влади і єдиної адміністративно-територіальної системи

У перші 35 років після об'єднання Королівства Італія в єдину національну державу при владі позмінно перебували «історичні праві» та «історичні ліві» уряди.

В італійській історіографії визначення «історичні» з'явилося вже у ХХ сторіччі, щоб відрізнити ці ключові політичні рухи, що керували Королівством на початку існування держави, від політичних партій лівого та правого спрямування, що з'явилися на Апеннінському півострові пізніше.

Період правління «історичних правих» урядів датується з 1861 по 1876 рр., «історичних лівих» – з 1876 по 1896 рр.

Основні представники як «історичної правої», так і «історичної лівої» належали до буржуазії, що відповідало тогочасним реаліям (право обирати та бути обраним мала надзвичайно обмежена категорія населення), та у більшості своїй брали активну участь у «Рісорджименто» – періоді боротьби за національну єдність італійського народу та створення єдиної держави. Хронологічні межі «Рісорджименто» зазвичай визначаються відрізком між 1815 р. (Віденський конгрес) та 1861 р. (створення Королівства Італія) або 1870 р. (проголошення Рима столицею Королівства).

Засновником «історичної правої» вважається М. Д'Адзеліо, першим лідером у рамках новоствореного Королівства – К. Кавур, який обійняв посаду Голови Ради міністрів об'єднаної держави у 1861 р. Ідеологом «історичної лівої» був Дж. Мадзіні, революційним «двигуном» – Дж. Гарібальді, одним з ключових лідерів – У. Раттацці. Останній разом з К. Кавуром мав сталі традиції політичної взаємодії ще за часів існування Сардинського королівства. Так, у 1852 р., будучи керманічами правих та лівих сил у парламенті, К. Кавур і У. Раттацці досягли домовленостей, що отримали назву «ідеального шлюбу»

(Connubio) і передбачали створення союзу між правоцентристами та лівоцентристами задля реалізації ліберальної програми захисту конституційних інститутів та досягнення прогресу у реалізації політичних і соціальних реформ⁶⁰.

Іншими відомими представниками «історичної правої» були Б. Рікасолі, що обійняв посаду прем'єр-міністра об'єднаного Королівства після раптової смерті К. Кавура у 1861 р., К. Селла, М. Мінгетті, А.ді Рудіні, С. Спавента, Дж. Ланца, А. Ла Мармора, Е. Вісконті Веноста.

Оскільки у Королівстві перших десятиліть після його проголошення не існувало партій у класичному розумінні, то політичні рухи формувалися навколо особистостей. Іноді всередині однієї політичної сили було декілька течій, як у випадку з «історичною правою». Фактично одразу ж після їхньої перемоги на перших виборах до парламенту Королівства у січні 1861 р. «історичні праві» розділилися на дві фракції за територіальним принципом – «п'ємонтці», що сформували «Постійну ліберальну асоціацію», лідером якої став пізніше К. Селла, та представники центральних регіонів Тоскани і Емілії-Романії на чолі з М. Мінгетті. Їх також підтримували представники Ломбардії і консервативні політики півдня.

Ідеологія «історичної правої» базувалася на консервативному лібералізмі, зокрема в економічній сфері мова йшла про захист приватної власності і ліберальну модель економіки з мінімально необхідним втручанням держави у ринок. У перші роки після об'єднання їхня увага була зосереджена на подоланні величезного дефіциту державного бюджету, насамперед, за рахунок збільшення податкового тиску. У зовнішній політиці «історичні праві» намагалися балансувати та дотримуватись політики «чистих рук», не беручи участь у війнах за зовнішні території. Водночас, вони не уникали тих союзів, які б сприяли завершенню об'єднання Королівства (Франція у 1866 р., Пруссія у 1870 р.).

⁶⁰ Romeo R. Vita di Cavour. Roma-Bari, 2004. P. 213.

Перші партії, що «вийшли» з цього політичного руху були «Ліберально-конституційна партія» (заснована у 1882 р.) та «Італійська ліберальна партія» (1912 р.).

Відомими представниками «історичної лівої» у Королівстві були А. Депретіс, Б. Каіролі, Дж. Нікотера, Ф. Кріспі, Ф. Де Санктіс, А. Мальяні, Дж. Джолітті. В їхній внутрішній політиці спостерігалися елементи соціального лібералізму, зокрема спрямованого на розширення доступу широких верств населення до виборчого права і освіти. В економіці головною характеристикою їхньої ери став протекціонізм з метою надання сприяння національному виробнику, у зовнішній політиці – колоніалізм.

У новітній італійській історіографії період після падіння у 1896 р. останнього уряду «історичної лівої» на чолі з Ф. Кріспі і до кінця XIX століття визначається як «криза кінця століття», що завершується вбивством короля Умберто I (1900 р.). Криза була спричинена накопиченням соціально-економічних проблем, збільшенням рівня безробіття, зростанням цін на товари першої необхідності, насамперед хліба у 1898 р. Останнє спричинив вкрай низький врожай у Королівстві та різке зменшення поставок із США у зв'язку з іспансько-американською війною за острів Куба. Кульмінацією «кризи кінця століття» став жорсткий розстріл маніфестації у Мілані у 1898 р., коли за власною ініціативою генерал Б. Беккаріс надав наказ відкрити вогонь проти мирних демонстрантів. В українській періодизації історії Королівства Італія період з 1890 по 1900 рр. названий «кривавим десятиріччям». Цей термін свого часу був запозичений радянською історичною наукою з праць революціонера і засновника Комуністичної партії Італії А. Грамші та має виразне ідеологічне забарвлення. 90-ті роки XIX століття у Королівстві були представлені як період початку класової боротьби пригніченого пролетаріату з дворянством, клерикальними колами та буржуазією і, як реакція останніх, – репресії та гоніння.

За формою правління новостворене Королівство Італія становило собою конституційну монархію. Такий вибір був цілком логічним, адже лідер у

процесі об'єднання Апеннінського півострова – колишнє Сардинське королівство фактично поширило на нову державу всі ключові елементи свого політичного устрою за Конституцією «Альбертинським статутом» 1848 р. Цікавим є той факт, що сардинський король Віктор Еммануїл II у процесі цієї грандіозної трансформації та розповсюдження його влади на всі Апенніни не захотів змінити нумерацію імені у своєму новому титулі короля Італії на Віктора Еммануїла I. Він увійшов в історію як перший король об'єданого Королівства Італія Віктор Еммануїл II. Новообраний парламент за порядковим номером скликання також був визначений як восьмий, а не перший. Таким чином, надавався чіткий сигнал, що Королівство Італія є прямим правонаступником Сардинського королівства.

Альбертинський статут закріпив існування у Королівстві трьох гілок влади: виконавчої (в особі короля), законодавчої (розділена між Сенатом, що призначається королем, і виборною Палатою депутатів) і судової (судді також призначалися королем). Король мав широкі повноваження – він забезпечував контроль над зовнішньою політикою і мав прерогативу висунення і звільнення міністрів⁶¹.

На практиці уряд користувався значним впливом, адже формувався з представників ключових політичних сил, обраних до парламенту країни. Зі створенням Королівства була запроваджена посада Голови Ради міністрів (не передбачена Альбертинським статутом), міністри несли відповідальність перед парламентом. У 1876 р. відбулася так звана «парламентська революція», коли уряд був відправлений у відставку парламентом, а не королем. Конституція забезпечувала громадянам рівність перед законом і надала їм обмежені права свободи зібрань і вільної преси.

Якщо загальний консенсус щодо політичного устрою новоствореного Королівства існував серед правлячої еліти з самого початку, то питання щодо

⁶¹ Statuto Albertino: Lo Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (testo integrale). URL: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Last accessed: 14.02.19).

найбільш оптимальної адміністративно-територіальної системи такого великого новоутворення залишалося відкритим. Дискусії щодо обрання децентралізованої моделі управління з передачею регіонам багатьох повноважень тривали ще у процесі приєднання перших держав Апеннінського півострова до Сардинського королівства. Так, у 1859 р. Ломбардське герцогство стало частиною держави Віктора Еммануїла II. У цьому зв'язку К. Кавур ініціює створення при Міністерстві закордонних справ Королівства комісії на чолі з міланським графом Ц. Джуліні. Метою її діяльності було опрацювання пропозицій щодо адміністративно-територіального устрою об'єднаного Королівства з урахуванням традицій Ломбардії – герцогство пишалось реформами у цій сфері, проведеними ще за часів Марії Терезії у 1755 р. За результатами роботи комісії було ухвалено компромісне рішення щодо збереження на рівні комун ломбардської системи, а на рівні провінцій запроваджувалась п'ємонтська модель⁶². Водночас така система адміністративного устрою протрималася недовго – тільки 6 місяців. 23 жовтня 1859 р. за ініціатииви тогочасного міністра внутрішніх справ – представника лівих сил У. Раттацці був ухвалений новий закон № 3702⁶³ щодо комун і провінцій, який фактично відтворював п'ємонтську модель адміністративного устрою з незначними змінами. Прикметно, що положення згаданого закону не були детально обговорені у парламенті країни, оскільки У. Ратацці скористався «воєнним станом» у країні та ввів його у дію королівським декретом. Передбачений законом адміністративний устрій був поширений на Ломбардію та колишні герцогства Модена і Реджо та Парма. Так, за французькою моделлю території поділялися на провінції, округи, райони і муніципалітети. Колишні провінції П'ємонту були перейменовані в округи,

⁶² Raponi N. Atti della Commissione Giulini per l'ordinamento temporaneo della Lombardia (1859). Milano, 1962. 340 p.

⁶³ Legge provinciale e comunale (testo del regio decreto). Collezione delle leggi, decreti e disposizioni governative compilate dall'avvocato Nicolò Porcelli. P. 234-269.

URL: https://archive.org/stream/bub_gb_3qGQz7QBYNgC#page/n248/mode/1up (Last accessed: 15.03.19).

розширені та об'єднані у нові провінції. Досить великі за розміром Ломбардські провінції також зазнали деяких змін, зокрема колишня провінція Лоді і Крема була поділена між провінціями Мілана і Кремони, а провінція Павії поширилась на території, що належали двом колишнім державам – Сардинському королівству та Ломбардо-Венеціанському королівству.

Керували провінцією губернатор (призначався королем) та його заступник, які обидва підпорядковувалися міністру внутрішніх справ Королівства. Рада провінції була виборчим органом, з її членів обиралася так звана Депутація провінції – орган місцевої виконавчої влади.

Нижче за провінцій стояли округи, що на відміну від провінцій не вважалися місцевими органами влади. Це були державні органи влади з функціями контролю за територіями. Райони становили собою територіальну одиницю округів без окремих виключно їм притаманних повноважень. Під час виборів у провінціях їх використовували для визначення меж єдиних виборчих округів.

Ключовими державними органами на місцевому рівні були муніципалітети. Мера призначав король, але з членів муніципальних рад, що у свою чергу обиралися.

Отже, цей закон запроваджував централізовану систему управління в Королівстві з провідною роллю «держави» на місцях, прихильником чого був У. Раттаці.

У 1860 р. процес розширення Сардинського королівства продовжувався за рахунок Емілії-Романії (частина території Папської держави) та Великого Герцогства Тосканського. В останньому ідея «п'ємонтизації» території не викликала захвату. В цілому протидія тенденціям централізації влади була більш сильною у тих нових регіонах Королівства, що мали тривалу традицію державності. До таких, безумовно, відносилось Велике Герцогство Тосканське з його фактично 300-літньою історією існування.

У цьому зв'язку К. Кавур навіть пообіцяв Тоскані децентралізацію і значну самостійність на місцевому рівні. Декретом 23 березня 1860 р. тут була

створена тимчасова автономна адміністрація на чолі з намісником – принцом Є.ді Каріньяно та Б. Рікасолі як губернатором⁶⁴.

24 червня 1860 р. К. Кавур також ініціював створення тимчасової надзвичайної комісії при Державній раді Сардинського королівства (вищий дорадчий орган уряду з юридично-адміністративних питань) з метою розробки законодавчих актів щодо адміністративного устрою нового Королівства⁶⁵. Це була ще одна спроба обрати децентралізовану модель для нової держави.

Тогочасний міністр внутрішніх справ Л. Фаріні, який очолив цю роботу, так визначив основні цілі діяльності комісії: створити такий «адміністративний устрій, який би об'єднав сильну політичну владу держави зі свободою комун, провінцій, об'єднань; свободою, що має ...добре використовувати в інтересах держави всі переваги виховання у любові до батьківщині і стародавніх звичаїв, водночас всі чесноти і всі надбання сучасної цивілізації»⁶⁶.

Робота комісії тривала до березня 1861 р. вже під керівництвом М. Мінгетті, який змінив на посаді міністра внутрішніх справ Л. Фаріні. Як результат у парламент країни було внесено проекти чотирьох законів: щодо адміністративного поділу Королівства та органів влади; щодо діяльності комун і провінцій; щодо асоціацій; щодо регіонального управління.

13 березня 1861 р. М. Мінгетті виступив в парламенті і представив згадані законопроекти. Зокрема, він так охарактеризував ключову мету проведеної комісією роботи з розробки відповідного законодавства: «надати різним частинам Королівства максимально можливу свободу за умови, що воно залишиться єдиним, і до того ж це сприятиме зміцненню його національної

⁶⁴ Capone A. Op. cit. P. 25.

⁶⁵ Sulla Commissione straordinaria e temporanea per lo studio e la formazione dei Progetti di Legge: Legge del 24 giugno 1860. №4133. URL: http://dircost.di.unito.it/root_subalp/docs/1860/1860-4133.pdf (Last accessed: 18.03.19).

⁶⁶ Raponi N. Dizionario Biografico degli Italiani. URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-carlo-farini_%28Dizionario-Biografico%29/ (Last accessed: 11.03.2019).

єдності, що була здобута такими зусиллями і незважаючи на стільки перепон». На думку міністра внутрішніх справ, цієї свободи – а саме адміністративної децентралізації можна було б досягти двома шляхами: надати комунам і провінціям більшої автономії, ніж було до об'єднання Королівства та делегувати місцевим органам державної виконавчої влади більшість функцій, забравши їх від центральних органів влади. У цьому контексті М. Мінгетті навів приклади, які саме функції можна було б передати в регіони від міністерств внутрішніх справ, освіти, праці. За його переконанням, «держава повинна максимально віддати ініціативу у приватні руки, комунам, провінціям та асоціаціям». Визначаючи межі майбутньої децентралізації, міністр внутрішніх справ наголосив: «необхідно уникнути двох крайнощів – нам не потрібна французька централізована система влади, однак й необхідно уникнути такої адміністративної незалежності, що є у США та Швейцарії. Між цими двома крайніми точками є широкий простір для маневру, де можуть бути застосовані різні системи управління»⁶⁷.

Водночас спроби запровадити у новоствореному Королівстві децентралізовану систему управління на регіональному рівні не увінчалися успіхом. Законопроекти М. Мінгетті дуже швидко були відкликані з парламенту і на всю територію країни поступово було поширено модель адміністративно-територіального устрою, передбаченого законом від 1859 р. Такі кардинальні зміни у позиції уряду були пов'язані з необхідністю тримати під контролем дуже складну ситуацію на півдні Королівства. Насправді, перші ідеї щодо адміністративно-територіального устрою нового Королівства почали опрацьовуватися, коли мова йшла про об'єднання північної та центральної Італії в єдину державу. Успіх військової операції – фактично «авантюри» Дж. Гарібальді, що висадився на Сицилії з 1000 своїх прихильників, був цілковитою несподіванкою навіть для К. Кавура. Таким чином, у той час іноді законодавчі ініціативи дуже швидко втрачали

⁶⁷ Tornata del 13 marzo 1861. P. 205-210. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed016.pdf> (Last accessed: 11.03.2019).

актуальність та не встигали за розвитком ситуації на Апеннінах. Включення до Королівства Італія величезної та абсолютно відмінної від решти країни території колишнього Королівства Обох Сицилій потребувала, на думку правлячих еліт, інших рішень. Утримати там ситуацію під контролем без «сильної» руки центру не уявлялося можливим. Тож від ідеї щодо децентралізованої держави довелося відмовитися.

У жовтні 1861 р. у відповідний закон 1859 р. були внесені зміни шляхом ухвалення королівського декрету щодо запровадження посади префекта замість губернатора. Головні ж функції префекта були визначені у ст. 3 закону щодо комун і провінцій, який являв собою додаток А до Закону про адміністративну уніфікацію Королівства Італія № 2248 від 20 березня 1865 р. Ключовим завданням префектів було представляти центральний уряд у регіонах, здійснювати контроль за місцевими органами влади та відповідати за дотримання громадського порядку – для цього у його розпорядженні були сили правопорядку і, у разі необхідності, префект міг звертатися за допомогою до Збройних сил Королівства. Кандидатури префектів вносив на узгодження Ради міністрів Королівства міністр внутрішніх справ, їхнє призначення здійснювалося королівським декретом.

Про політичну вагу цієї посади у тогочасній адміністративно-інституційній структурі держави свідчить той факт, що у різні періоди префектами призначали впливових політиків, які пізніше отримали портфелі міністрів та навіть голови уряду. Так, А.Ла Мармора та А.ді Рудіні – майбутні прем'єр-міністри – у різні часи були префектами Неаполю, Л. Тореллі – пізніше міністр аграрної політики – обіймав посаду префекта в Бергамо, Пізі, Палермо, Венеції. У цілому було прийнято, що після декількох років роботи в одному місті, префект міг бути переведений в інший регіон.

У перші роки після об'єднання Королівства спостерігалася тенденція щодо значної переваги представників півночі серед префектів у порівнянні з центром та півднем. Так, у 1861 р. серед 59 префектів 31 був походженням з

півночі Королівства, 17 – представники півдня та 11 – центру⁶⁸. Це було відображенням провідної ролі П'ємонту у процесі будівництва нової держави. Зрозуміло, що в багатьох південних комунах і провінціях такі призначення наштовхувалися на спротив. Необхідно й зважати на той факт, що у колишньому Королівстві Обох Сицилій була відсутня традиція призначати представника центрального уряду на місцях. Однак з огляду на складну безпекову ситуацію, що спостерігалася на півдні Королівства протягом першого десятиріччя після об'єднання – фактично там тривала громадянська війна, надання урядом переваг північним кандидатам на посади префектів може бути виправданим.

Відповідно до ст. 33 Альбертинського статуту після 7 років діяльності у якості префекта особа мала право бути призначеною пожиттєвим сенатором Королівства⁶⁹. Більш того, законодавством не заборонялася можливість суміщати посади префекта та пожиттєвого сенатора. За період існування так званої «ліберальної Італії» (1861-1925 рр.) сенаторами були призначені 51 префект⁷⁰.

Отже, префект, що акумулював надзвичайні повноваження, фактично став основою італійської адміністративно-територіальної системи та гарантом її централізованої форми управління⁷¹.

Юридичну основу «адміністративній уніфікації Королівства» на два десятиріччя після об'єднання склав вищезгаданий однойменний закон № 2248 від 20 березня 1865 р. Його розробка була пов'язана з перенесенням у 1864 р. столиці Королівства з Туріна у Флоренцію за домовленістю з Францією, що продовжувала активно підтримувати Папу Римського і, відповідно, робила

⁶⁸ Ragionieri E. *Politica e amministrazione nella storia dell'Italia unita*. Roma-Bari, 1967. P. 136.

⁶⁹ *Statuto Albertino: Lo Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848*. Op. cit.

⁷⁰ *I senatori del Regno: nomina, convalidazione, giuramento, dimissioni, decadenza*. Roma, 1934. Vol. 1. P. 184.

⁷¹ Marongiu G. *La politica fiscale dell'Italia liberale dall'unita alla crisi di fine secolo*. Firenze, 2010. P. 31.

неможливим швидке «входження» Рима до новоствореної держави. Ця подія активізувала дискусію всередині уряду і парламенту країни щодо необхідності нарешті ухвалення відповідного законодавчого акту про адміністративно-територіальний устрій, дія якого була б поширена на всю територію Італії. Текст відповідного закону складався тільки з 5 статей та фактично зводився до затвердження 6 інших законів, що становили додатки: А – щодо комун і провінцій; В – громадського порядку; С – охорони здоров'я; D – створення Державної ради; E – судової адміністрації; F – державних робіт.

Як зазначалося раніше, перші статті Додатку А Закону щодо комун і провінцій стосувалися посади префекту та його допоміжних органів. Друга частина Закону регулювала діяльність ради комун і міської управи. Кількісний склад рад та управ варіювався у залежності від кількості населення. Зокрема, у комунах з більш, ніж 250 тис. мешканців рада повинна була складатися з 80 членів, тоді як управа, окрім мера та 4 його заступників, – з 10 радників; з 60 тис. мешканців – з 60 членів ради та 8 радників управи; з 10 тис. – з 40 членів ради та 6 радників управи тощо. Ради комун були виборчими органами, із їхнього числа обиралися й радники міської управи. Водночас, з огляду на існуюче виборче законодавство в Королівстві, що характеризувалося значними обмеженнями (існували віковий, майновий, освітній цензи), у виборах могла брати участь дуже незначна кількість населення. Закон також визначав основні органи провінцій та їхні функції, зокрема ради та депутації. Він також містив так звані перехідні положення, що стосувалися підготовчого періоду до проведення місцевих виборів у регіонах, в яких до цього часу діяла інша система управління, зокрема Тоскани⁷². В цілому згаданий Закон у багатьох аспектах відтворював п'ємонтську модель місцевого управління.

Додаток В щодо забезпечення громадського порядку визначав структуру та повноваження у цій сфері на місцях. Так, зазначені функції покладалися на

⁷² Sull'Amministrazione comunale e provinciale: Legge del 20 marzo 1865. № 2248. Gazzetta Ufficiale. 1865. № 101. URL: <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1865/04/27/065U2248/sg> (Last accessed: 14.03.19).

префекта, його заступників та у центрах провінцій з кількістю мешканців більше, ніж 60 тис. створювалися квестури. У комунах, де не було офіційної особи, що відповідала за забезпечення громадського порядку, ці функції покладалися на мера, який мав діяти під керівництвом префекта провінції та його заступника. Призначення на найвищі посади у цій сфері здійснювалися королівським декретом за поданням міністра внутрішніх справ, на більш низькі посади – префектом.

Додаток С щодо охорони здоров'я визначав відповідальними на державному рівні за реалізацію політики у цій сфері міністерство внутрішніх справ, префектів і мерів. Для надання відповідного сприяння міністру, префектам та мерам на всіх рівнях створювалися ради з охорони здоров'я, до функцій яких належало відстежувати ситуацію у цій сфері, зокрема щодо епідемій, слідкувати за дотриманням законодавства, вносити відповідні пропозиції уряду.

Додаток D визначав діяльність Державної ради Королівства Італія – вищого дорадчого органу уряду з юридично-адміністративних питань. Голова Державної ради, голови трьох її секцій та 24 радники призначалися королівським декретом за пропозицією міністра внутрішніх справ та за згодою Ради міністрів держави.

Додаток E щодо судової адміністрації було спрямовано на припинення діяльності у різних регіонах Королівства спеціальних адміністративних судів та створення єдиного державного органу у системі правосуддя, який би здійснював забезпечення діяльності органів судової влади по всій території держави .

Додаток F щодо суспільних робіт визначав повноваження та пріоритети діяльності відповідного міністерства. Зокрема, у його ведення передавалися залізниця, дороги різного значення, інші транспортні комунікації, порти, водоканали, телеграф, громадські пам'ятки архітектури та мистецтва тощо.

Таким чином, згаданий Закон з додатками остаточно санкціонував запровадження централізованої моделі адміністративно-територіального устрою Королівства за п'ємонтською моделлю.

Водночас питання адміністративного устрою продовжувало перебувати у центрі уваги суспільної дискусії протягом наступних років – Закон 1865 р. використовувався як привід для критики правого уряду опозицією. Так, зокрема, однією з програмних обіцянок «історичної лівої», що прийшла до влади у 1876 р., була адміністративна децентралізація. Дж. Нікотера, що став міністром внутрішніх справ у першому уряді «історичної лівої» (1876-1877 рр.), здійснив спробу внести деякі зміни у законодавство країни. Серед його головних ініціатив було запровадження прямих виборів мерів та голів депутатів провінцій (до цього їх очолювали префекти). Однак його ідеї не були втілені в життя⁷³.

Тільки після призначення головою Ради міністрів Королівства Ф. Кріспі питання адміністративного устрою Королівства набуло нового значення. Він добре розумівся на цьому, адже в уряді свого попередника А. Депретіса обіймав посаду міністра внутрішніх справ (1877-1878 рр.). Не дивно, що під час свого першого мандату Ф. Кріспі поєднав два портфелі та обійняв одночасно посади як голови уряду, так і міністра внутрішніх справ (1887-1891 рр.).

За результатами проведеної Ф. Кріспі роботи було ухвалено два закони: № 5195 від 12 лютого 1888 р. щодо реорганізації центральних органів державної влади та № 5865 від 30 грудня 1888 р. щодо комун і провінцій.

Перший складався тільки з двох статей, що передбачали таке: кількість та повноваження міністерств визначатимуться королівськими декретами; у кожному міністерстві вводилася посада державного секретаря (кандидатура обиралася з числа парламентаріїв), який мав «підтримувати дискусію щодо законопроектів і пропозицій міністерства у парламенті». Таким чином, перша

⁷³ L'accentramento amministrativo. Il portale del Risorgimento italiano. URL: <https://www.150anni.it/webi/index.php?s=70> (Last accessed: 14.03.19).

стаття Закону була спрямована на підтвердження повної незалежності виконавчої влади від законодавчої у тому, що стосувалося організації її діяльності. Ф. Кріспі вважав, що парламент має впливати на призначення уряду та формування програми його діяльності, але після відповідного голосування і отримання вотуму довіри законодавчого органу уряд має діяти абсолютно самостійно⁷⁴.

У другому випадку мова йшла про введення до керівництва міністерства представника парламенту країни зі спеціальними повноваженнями, спрямованими на зміцнення представництва міністерства у двох палатах парламенту⁷⁵. Головною метою цього було посилити контроль політичної еліти над бюрократичним апаратом. Останній протягом 70-80-х років почав зміцнюватися, його представники вже не були вихідцями виключно з політичних кіл, а робили успішну кар'єру на державній службі.

У цілому Закон № 5195 був спрямований на вирішення проблем політико-конституційного устрою Королівства.

Другий Закон № 5865 від 30 грудня 1888 р. безпосередньо стосувався адміністративно-територіального устрою держави та вносив відповідні зміни до Закону 1865 р. Серед його головних новел: на рівні комун – населені пункти з кількістю жителів більше, ніж 10 тис. осіб набували право обирати мерів; мер міг бути відкликаний зі своєї посади членами ради комуни і таким чином виключно право короля щодо його звільнення обмежувалося; засідання ради комуни мали бути публічними; право обирати на місцевих виборах отримували усі мешканці комуни; право бути обраним до місцевих органів влади також мали більш широкі верстви населення – ті, хто сплатив 5 лір прямого податку та був освіченим. На рівні провінцій найбільш важливими змінами, що передбачав закон, були такі: введення виборчої посади голови, що очолював депутацію провінції замість префекту – це сприяло збільшенню

⁷⁴ Romanelli R. Francesco Crispi e la riforma dello Stato nella svolta del 1887. Quaderni storici. Bologna, 1971. Vol. 6, № 18. P. 784.

⁷⁵ Melis G. Storia dell'amministrazione italiana. Cap. II Da Depretis a Pelloux (1877-1990). Bologna, 1996. P. 128-129.

автономії місцевих органів влади від центру; створювався новий виконавчий орган – провінційна адміністративна джунта, до повноважень якої переходив контроль за діяльністю комун. Джунту очолював префект і вона складалася з 4 виборчих членів⁷⁶.

У цілому Ф. Кріспі протягом тільки двох років (1888-1890 рр.) забезпечив ухвалення парламентом Королівства значної кількості законодавчих актів, спрямованих на вдосконалення системи державного управління. В італійській історії ці ініціативи отримали назву «державних реформ» Ф. Кріспі. Його цілями було зміцнення виконавчої влади та, зокрема, посади Голови Ради міністрів – Ф. Кріспі був прихильником німецької канцлерської моделі; розширення автономії регіонів з одночасним посиленням контролю центру за їхньою діяльністю; ухвалення перших законодавчих актів у сфері соціального захисту.

У контексті діяльності регіонів, а також їхньої взаємодії з центром перетворення Ф. Кріспі дозволили розширити участь населення у формуванні місцевих органів влади завдяки, насамперед, запровадженню виборчих посад мерів і голів депутацій провінцій, а також зменшенню зацензуваності виборчого законодавства.

Наступні хвилі реформ адміністративно-територіального устрою Королівства Італія стали можливими тільки з початком ХХ століття.

Отже, відмова від децентралізованої моделі державного устрою, розповсюдження на усю територію новоствореного Королівства адміністративно-територіального управління п'ємонтського зразка, з одного боку, сприяли швидкій інституційній консолідації новоствореної держави, з іншого, – заклали підвалини для створення в окремих частинах держави проблем по лінії центр-регіони.

⁷⁶ Carone A. Op. cit. P. 501.

2.2. «Проблема Півдня» і шляхи її урегулювання

Після проголошення Віктора Еммануїла II королем Королівства Італія 17 березня 1861 р. перед керівництвом країни постало надзвичайно серйозне завдання з консолідації новоствореної держави та утримання її від розпаду. Беручи до уваги той факт, що процес об'єднання відбувався шляхом збройної боротьби та призивів до припинення існування декількох незалежних держав півострова, загроза сепаратизму була більш ніж реальною. У 1859 р. на території півострова існувало 7 державних утворень – Сардинське королівство, Ломбардо-Венеційське королівство, Пармське герцогство, Герцогство Модена і Реджо, Велике Герцогство Тосканське, Папська держава та Королівство Обох Сицилій. У 1859 р. за підтримки Франції Сардинське королівство розпочало так звану другу війну за незалежність проти Австрійської імперії, результатом якої стала втрата офіційним Віднем Ломбардії. Водночас, події на півночі Італії дали поштовх народним повстанням та зміщенню з престолів герцогів Тоскани, Парми і Модени, а також призвели до втрати влади Папою Римським у своїх володіннях у центральній Італії. Шляхом проведення протягом 1860-го року плебісцитів ці території були приєднані до «конституційної монархії Віктора Емануїла II» – саме так було сформульоване питання в бюлетені для голосування. Боротьба, що розгорнулася за Королівство Обох Сицилій, тривала фактично рік – з часу висадки Джузеппе Гарібальді зі славнозвісної «тисячею» у порту Марсала на острові Сицилія 11 травня 1860 р., а потім 19 серпня того ж року на материковій частині півострова у Калабрії і до капітуляції 13 лютого 1861 р. м. Гаєта – останнього пристанища Франциска II Бурбона, який після цього був змушений втекти до Рима.

Фактично відразу після створення Королівства Італія до тодішньої столиці країни – м. Турина почала надходити інформація про активізацію на території колишнього Королівства Обох Сицилій так званих «бріганті» – «бандитів» та масову підтримку їхньої діяльності місцевим населенням. Цей феномен отримав назву «великого брігантаджжо». Такий термін був

використаний керівництвом новоствореної держави для того, щоб провести паралелі з попереднім «брігантаджжо» – дією окремих кримінальних угруповань на території Королівства Обох Сицилій, – що мало місце ще до процесу об'єднання. Але масштаб та природа цієї проблеми до та після утворення Королівства Італія виявилися незрівнянними. Так, за наявними даними, вже у 1861 р. на території колишнього Королівства Обох Сицилій налічувалось щонайменше 400 так званих банд із загальною чисельністю 80 тис. осіб, 1400 населених пунктів були залучені до цього руху, він охопив на своїй початковій стадії фактично всі південні провінції та Сицилію⁷⁷.

Феномен «великого брігантаджжо» до цього часу є предметом запеклих дискусій серед італійських істориків та науковців. Одні з них вважають, що в даному випадку йдеться про масштабний, але звичайний бандитизм, інші, – що це справжня перша громадянська війна на території Апеннінського півострова після об'єднання⁷⁸.

Навесні 1861 р. на півдні Італії стрімко набирає силу протестний рух, до якого залучаються широкі верстви населення – найбідніші селяни, колишні урядовці та військові розформованих збройних сил Королівства Обох Сицилій, клерикальні кола, що зазнавали утисків з боку нової держави, прихильники відновлення Бурбонів на троні. В Неаполі відбувається широкомасштабна маніфестація за реставрацію влади Франциска II. У квітні за звинуваченням у підготовці спроби перевороту арештовано 600 осіб, серед яких колишні урядовці та військові Королівства Обох Сицилій. У липні 1861 р. в області Кампанія «вибухає» повстання, що охопило 31 населений пункт, його епіцентром стали Монтефальчоне та Монтемілетто у провінції Авеліно. Метою «заколоту» було відновлення поваленої влади Бурбонів та Королівства Обох Сицилій на цих територіях. Загроза подальшого поширення цього руху

⁷⁷ Poidomani G. Op. cit. P. 45.

⁷⁸ Михайленко М. Феномен «великого брігантаджжо» у перші роки після об'єднання Королівства Італія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини, 2018. № 4. С. 43-50.

на всю територію південної Італії була більш, ніж реальною та вимагала негайного реагування призначеного 16 травня 1861 р. намісника Короля Віктора Еммануїла II у неаполітанських провінціях графа Густаво Понца ді Сан Мартіно. Участь у придушенні повстання взяли так званий «Угорський легіон» та об'єднана Королівська армія, що була створена 4 травня 1861 р. указом воєнного міністра М. Фанті та фактично на той час представляла собою колишнє військо Сардинського королівства. «Угорський легіон» був заснований ще Дж. Гарібальді 16 липня 1860 р. на чолі з його соратником та другом Іштваном Тюрром, та спочатку складався з 50 осіб – переважно угорців. Подальша його кількість, за різними джерелами, варіювалася від 500 до 5000 осіб, серед яких були також і представники інших національностей, зокрема британці, французи, поляки, німці. Цей легіон брав активну участь в «експедиції тисячі» Дж. Гарібальді на Сицилії та материковій частині південної Італії. Іштван Тюрр на короткий час навіть був призначений Дж. Гарібальді губернатором Неаполю. «Угорський легіон» проіснував як підрозділ Королівської армії до 1867 р., брав активну участь у боротьбі з «великим брігантаджжо» та зарекомендував себе використанням найжорстокіших методів. Зокрема, в результаті придушення повстання у Монтефальчіоне та Монтемілетто було розстріляно, за різними оцінками, від 97 до 150 осіб, включаючи 13-річного хлопчика. З метою уникнути розправи близько 4000 мешканців Монтемілетто залишили місто та сховалися у лісах та горах⁷⁹.

Події у провінції Авеліно призвели до відставки графа Густаво Понца ді Сан Мартіно з посади намісника у неаполітанських провінціях. На його заміну з надзвичайними повноваженнями у регіон був направлений генерал Енріко Чальдіні. Чисельність наданих у його розпорядження військ дорівнювала 22 тис. осіб, однак достатньо швидко їхня кількість була збільшена до 50 тис.

⁷⁹ Monnier M. Notizie storiche documentate sul brigantaggio nelle provincie napoletane. Firenze, 1863. P. 74.

осіб. Головною метою генерала Е. Чальдіні було взяття під контроль основних транспортних розв'язок та населених пунктів⁸⁰.

Протягом липня – вересня 1861 р. на території південної Італії тривали справжні жорстокі репресії. Найбільш резонансними стали події, що мали місце в селищі Аулетта (область Калабрія), де наприкінці липня 1861 р. було заарештовано 200 мирних жителів, 45 – розстріляно, серед яких лікар та священник, селище – вщент спалено⁸¹. Більшість мешканців Аулетти поповнили лави так званих «бріганті». Аналогічною була доля містечок Понтеландольфо, Казалдуні та Камполаттаро, де 14 серпня 1861 р. від рук військових Королівської армії загинуло близько 400 цивільних мешканців, самі поселення були повністю зруйновані⁸². Такі методи Е. Чальдіні шокували керівництво новоствореної держави. Крім того, інформація про «звірства», що чиняться на півдні Королівства Італія, почала просочуватися у зарубіжну пресу. Іноземні ЗМІ наводили такі цифри втрат, що мали місце на території колишнього Королівства Обох Сицилій, протягом тільки 10 місяців з січня по жовтень 1861 р.: 9860 – розстріляних; 10604 – поранених; 918 будинків – спалені; 6 поселень – повністю зруйновані; 12 церков – розграбовані; 40 жінок та 60 дітей – вбиті; 13629 – заарештовані⁸³. Міжнародний імідж новоствореної держави міг сильно постраждати вже з перших днів її існування, що стало причиною серйозного занепокоєння керівництва країни. Як наслідок, у вересні

⁸⁰ Михайленко М. Проблема «великого брігантаджжо» у Королівстві Італія (1861-1870 рр.). *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів, 2018. С. 60-66.

⁸¹ Ascio ne D. 30 luglio 1861, Massacro di Auletta: donne, bambini e anziani uccisi per l'Italia Unita. Vesuviolife. URL: <http://www.vesuviolive.it/cultura-napoletana/158728-30-luglio-1861-massacro-auletta-donne-bambini-anziani-uccisi-litalia-unita/> (Last accessed: 13.08.2018).

⁸² Rizzo S., Stella G. A. Il rogo delle case e 400 morti che nessuno vuole ricordare. *Corriere della sera*. 2010. 22 settembre. URL: https://www.corriere.it/cultura/speciali/2010/visioni-d-italia/notizie/32-stella-rizzo-pontelandolfo-roghi-400-morti_83544b90-c60e-11df-89af-00144f02aabe.shtml?refresh_ce-cp (Last accessed: 09.08.2018).

⁸³ Alianello C. *La conquista del Sud*. Milano, 1994. P. 133.

1861 р. генерал Е. Чальдіні був зміщений з посади і на його місце призначений генерал А. Ла Мармора.

Ситуація на півдні країни вимагала консолідації зусиль усіх гілок влади. 2-10 грудня 1861 р. у парламенті Королівства Італія за участі Голови Ради міністрів, військового міністра та міністра громадських робіт (аналог міністра праці) відбулися спеціальні слухання щодо «ситуації у південних провінціях» і так званого «Римського питання». Під час цих дискусій увагу переважно було зосереджено на проблемі Рима, адже ситуація на півдні країни розглядалася як її похідна. Більшість депутатів були переконані, що без врегулювання ситуації зі Святим Престолом, буде важко досягти прогресу у боротьбі з «брігантаджжо» на півдні. Рим залишався останнім форпостом Папи Римського, який знаходився під захистом французьких військ, більшість території Папської держави була анексована. Саме у Римі знайшов свій притулок опальний король Обох Сицилій Франциск II. За наявними даними, до Рима прибували «добровольці» із-за кордону, у тому числі із Франції, які потім переправлялися до Неаполя та інших південних провінцій для допомоги повстанцям. На початку парламентських слухань 2 грудня 1861 р. з промовою виступив представник опозиційних лівих сил депутат Джузеппе Феррарі, який напередодні відвідав південь та, зокрема, містечко Понтеландольфо, а також Сицилію. Він був шокований тим, що побачив, і розповів історії окремих жертв насилля, процитувавши слова одного мешканця Понтеландольфо, що «не такою уявляли ми собі італійську свободу»⁸⁴. Дж. Феррарі навів також приклади злочинів «бріганті», зазначивши, що тільки у період з червня по листопад 1861 р., ними було зайнято близько 80 населених пунктів⁸⁵. У цьому контексті він наголошував на невідповідності заходів, що вживає уряд, серйозності та масштабам проблеми. Інші виступаючи під час зазначених дебатів визначили такі причини поширення на півдні країни збройної протидії

⁸⁴ Tornata del 2 dicembre 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 84. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed118.pdf> (Last accessed: 23.08.2018).

⁸⁵ Tornata del 2 dicembre 1861. Op. cit. P. 83.

місцевого населення новому уряду: глибинні соціальні проблеми, що накопичувалися роками та не мають нічого спільного з політикою (Дж. Массарі); недостатні зусилля нового уряду з метою подолання сильного розчарування мешканців півдня, де «ніхто не вірить у Державу та справедливість», спричиненого, зокрема, невинувато високим фіскальним тиском (А. Брофферіо, Дж. Пізанеллі); розформування новим урядом збройних сил Королівства Обох Сицилій (були найчисельнішими серед держав півострова та налічували близько 100 тис.) та відсутність будь-яких програм реінтеграції колишніх офіцерів до нових структур (Дж. Пізанеллі)⁸⁶. Декілька депутатів на чолі з представником лівих сил, вихідцем з південного регіону Калабрія Бенедетто Мусоліно, напругу звинуватили Святий Престол і Францію у підтримці «бригантаджжо»: «ця війна ведеться з Рима під тінню французького прапора»⁸⁷. Б. Мусоліно наголосив, що Наполеон III не відмовився від секретної угоди, укладеної ще у 1858 р. у Пломб'єрі (Франція) з тодішнім прем'єр-міністром Сардинського королівства Камілло Кавуром. Домовленість передбачала надання Францією допомоги Турину у військових діях проти Австрійської імперії з метою звільнення областей Ломбардія та Венето; після цього на Апеннінському півострові створюється конфедерація незалежних держав, зокрема на півдні продовжує існувати Королівство Обох Сицилій на чолі з династією Бурбонів. Такий розвиток подій не ставив би під сумнів вплив Франції на півострові. За переконанням Б. Мусоліно, Наполеон III використовує «бригантаджжо» для того, щоб запобігти консолідації новоствореного Королівства. Голова Ради міністрів Королівства Б. Рікасолі у своєму виступі під час слухань виключив бажання Франції реалізувати Пломб'єрську угоду. Таким чином, він намагався уникнути відкритого протистояння з Парижем, чого молода, досить слабка держава не могла собі

⁸⁶ Pedio T. Il brigantaggio nelle discussioni parlamentari (dal 20.11.1861 al 06.08.1863). Cavallino di Lecce, 1997. URL: <http://www.brigantaggio.net/brigantaggio/Storia/Parlamento.htm> (Last accessed: 29.08.2018).

⁸⁷ Ibid.

дозволити. Б. Рікасолі також ухилився від визначення головних причин подальшого поширення феномену «брігантаджжо» на півдні країни та спробував мінімізувати проблему, наголосивши, що «це зло не такого масштабу, щоб хвилюватися»⁸⁸. У свою чергу, міністр громадських робіт У. Перуцці висловив переконання, що «у разі, коли великі землевласники на півдні отримуватимуть більший прибуток, вони будуть в змозі покращити становище селян, що зменшить ворожість останніх по відношенню до господарів та відповідно до уряду»⁸⁹.

Необхідно відзначити, що протягом парламентських слухань жодний з депутатів не назвав «земельне питання» серед ключових проблем, що підживлює «брігантаджжо» та сприяє невдоволенню найбільш вразливих верств населення півдня. Насправді, підтримка селянами півдня на початковому етапі національно-визвольного руху, що охопив Апеннінський півострів, була спричинена сподіваннями на отримання частини державних земель у власність комун (адміністративно-територіальна одиниця Королівства) та покращення умов і оплати праці на них. Натомість, після об'єднання Королівства Італія ці надії були дуже швидко розвіяні. Новий уряд націоналізував землі, що знаходилися у державній власності Королівства Обох Сицилій, та роздав їх «новим» і «старим» представникам великої буржуазії. Метою такої політики було забезпечити лояльність місцевої еліти до нової влади. Селяни ж не тільки нічого не одержали від падіння династії Бурбонів, але й втратили можливість випасати худобу та робити заготівлі на колишніх державних землях. Таким чином, їхнє і без того складне становище погіршилося ще більше. Це підживлювало ненависть до великих землевласників і нового уряду, реваншистські настрої на території півдня зростали. Парламентські слухання щодо ситуації на території колишнього Королівства Обох Сицилій фактично закінчилися безрезультатно. Уряду було у досить розмитих формулюваннях

⁸⁸ Tornata del 6 dicembre 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 154-178. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed122.pdf> (Last accessed: 15.08.2018).

⁸⁹ Tornata del 6 dicembre 1861. Op. cit.

доручено вжити ефективних заходів та забезпечити добробут у південних провінціях.

Протягом 1862-го року на півдні країни продовжувалася повномасштабна військова операція. З цією метою кількість збройних сил була збільшена до кінця року до рекордних 120 тис.⁹⁰. Усі так звані війни за незалежність Італії (перша – 1848-1849 рр., друга – 1859-1860 рр., третя – 1866 р.) обійшлися їй меншими зусиллями. Про серйозність та масштаби поширення феномену «брігантаджжо» свідчить той факт, що влітку 1862 р. уряд Королівства оголосив «стан облоги» у південних провінціях.

У липні 1862 р. між Римом та Парижем вибухнув дипломатичний скандал, який висвітив справжню роль Франції у подіях на півдні. Брати Ла Гала – ватажки двох банд, що активно діяли на території області Терра ді Лаворо (наразі поділена на три області Італії – Кампанія, Лаціо та Молізе), а також інші три їхніх спільники були заарештовані префектом Генуї на судні під французьким прапором під час його зупинки у порту цього міста. Вони намагалися залишити територію Королівства та дістатися берегів Іспанії, де їм отримати притулок. З огляду на статус екстериторіальності морського судна, бандити були доставлені та утримувалися у французькій тюрмі на кордоні з Королівством Італія до того часу, поки не надійшов запит про екстрадицію з боку італійських властей. Спроба надання Францією допомоги очільникам банд підтверджувала її безпосереднє залучення до процесу підтримки «великого брігантаджжо».

Необхідність вжиття урядом Королівства більш ефективних заходів у подоланні цього феномену підштовхнуло нарешті парламент країни до створення спеціальної комісії з розслідування ситуації у південних провінціях. 16 грудня 1862 р. такий орган був сформований з 9 депутатів на чолі з представником лівих сил, генералом Джузеппе Сірторі. Мандат діяльності комісії передбачав відвідання її членами південних провінцій Королівства з метою безпосереднього ознайомлення з ситуацією, визначення політичних та

⁹⁰ Poidomani G. Op. cit. P. 39.

соціальних причин «великого брігантаджжо» та представлення на розгляд парламенту і уряду пропозицій щодо шляхів його подолання.

У травні 1863 р. комісія завершила свою роботу, за результатами якої була підготовлена розлога доповідь. Її заслуховування в парламенті тривало декілька днів і влітку того ж року вона була опублікована в газеті «Іль довере». Автори доповіді наголошували, що соціально-економічні причини є ключовими у поширенні феномену «брігантаджжо» на півдні країни та масову участь у ньому селян. При цьому підкреслювалось, що у провінціях, де відносини між землевласниками та простими робітниками є кращими, «брігантаджжо» не набуло загрозливого характеру. Високий податковий тиск також визначався як негативний фактор для зростання невдоволення місцевого населення, що, натомість, на думку авторів доповіді, носило тимчасовий характер. Справжньою причиною невдоволення називалося те, «що люди не відчувають, що ними керують і таким чином, думають, що їх кинули напризволяще». Згідно з висновками комісії, відсутність розвинутої інфраструктури, зокрема доріг також сприяє «брігантаджжо», що «процвітає там, де відсутні будь-які сліди цивілізації». Самих учасників «банд» було зображено в якості монстрів та канібалів, зокрема зазначалося, що вони готові на будь-який злочин – «п'ють кров та їдять людську плоть». Однак, в іншій частині доповіді наводилися дані щодо заарештованих 15 квітні 1863 р. у провінції Капітаната 373 представників «банд», серед яких 293 були селянами, вимушеними приєднатися до злочинного угруповання у зв'язку з крайньою бідністю. У тексті документу жодним словом не згадувалось про відповідальність нового уряду за соціально-економічну ситуацію, що склалася на півдні. Головними винуватцями були названі «агенти Бурбонів» та представники клерикальних кіл. «Рим є ключовою майстернею «брігантаджжо» у всіх сенсах та у всіх відношеннях, моральному і матеріальному: моральному – тому, що «брігантаджжо» в південних провінціях постійно та ефективно заохочується; матеріальному – тому, що є бюджет та штаб-квартира для його подальшого експортування», –

наголошується в доповіді. В цілому цей феномен був визначений як імпортований ззовні, а не той, що виник на місцевому підґрунті та спричинений внутрішніми факторами⁹¹.

За результатами своєї діяльності Комісія не висувала будь-яких пропозицій щодо дій уряду у напрямку покращення соціально-економічної ситуації на півдні. Натомість, пропонувалося негайно ухвалити спеціальний закон, спрямований на ужорсточення боротьби з «брігантаджжо». 15 серпня 1863 р. парламент країни підтримав так званий «Закон Піка», що отримав свою назву від імені його ініціатора депутата Джузеппе Піка⁹². Закон був презентований як надзвичайний та тимчасовий захід, оскільки його положення суперечили Конституції Королівства – Альбертинському статуту 1848 р., згідно з яким всі без виключення громадяни країни були рівними перед законом та мали право на справедливий суд. Натомість «Закон Піка» передбачав створення на півдні військових трибуналів, які повинні були ухвалювати рішення не тільки щодо учасників банд, але й їх родичів, або тих, хто підгримував рух «брігантаджжо». Таким чином, фактично мова йшла про введення поняття «колективної відповідальності» за злочини окремих осіб. Покаранням за «брігантаджжо» був розстріл, довічне ув'язнення, висилка на поселення. Фактично Законом була закріплена перевага військових над цивільною адміністрацією на місцях, їхня влада стала безмежною. Журналісти, як італійські, так і іноземні не мали право вільно подорожувати територіями, де проводилась військова операція.

«Закон Піка» також вводив кримінальну відповідальність не тільки проти тих, хто ухилявся від обов'язкової військової служби, але й їхніх родичів.

⁹¹ Relazione stralcio di Giuseppe Massari. Commissione d'inchiesta sul brigantaggio. Camera dei deputati. Documenti. URL: <http://www.brigantaggio.net/brigantaggio/Documenti/RelazioneMassari.htm> (Last accessed: 05.07.2018).

⁹² Procedura per la repressione del brigantaggio e dei camorristi nelle Provincie infette: Legge Pica del 15 agosto 1863 (testo integrale). № 1409. URL: <https://santanatolia.it/contributi/cartella-files/sant-anatolia-e-il-regno-delle-due-sicilie-nel-periodo-pre-unitario/legge-pica> (Last accessed: 03.06.2018).

Проблема дезертирства була дуже поширеною на півдні у зв'язку з серйозними вимогами, що висувалися до його провінцій після об'єднання. Протягом тільки 1861-1862 рр. було ухвалено 5 законів щодо обов'язкового призову на військову службу з території колишнього Королівства Обох Сицилій. Зокрема, спочатку мова йшла про 56 тис. осіб, які підлягають призову, потім почали визначатися окремі категорії чоловіків за роком народження – 1840 р., 1842 р. тощо. Місцеве населення не зазнавало такого тиску під час влади Бурбонів, що почало викликати його невдоволення новим урядом. Крім цього, чутки про можливу війну з Австрійською імперією, вимоги проходити службу далеко від рідної домівки у північних регіонах, які були зовсім чужими для мешканців півдня, пропаганда священнослужителів та «пробурбонських» сил не сприяли дотриманню військового обов'язку новоявленими громадянами Королівства Італія. Тільки у 1863 р. кількість дезертирів на півдні сягнула 26 тис. осіб і проти них вирішили застосувати надзвичайні заходи⁹³.

Політика уряду Королівства по відношенню до колишньої добровольчої армії Дж. Гарібальді та недотримання останнім власних обіцянок перед добровольцями стало ще одним фактором, що сприяв збільшенню кількості «бріганті». Показовою у цьому плані є доля одного з найвідоміших бандитів півдня Карміне Крокко на прізвисько Донателло. Він свого часу служив у бурбонській армії, дезертирував, опинився за ґратами, звідки здійснив вдалу втечу. Дж. Гарібальді для здійснення своєї кампанії по захопленню території Королівства Обох Сицилій потребував величезної армії. Він звернувся, у тому числі, до таких людей як К. Крокке (дезертирів, розбійників) із закликом вступити на військову службу до нього, пообіцявши натомість амністію. К. Крокке відгукнувся на цей заклик та брав активну участь у бойових діях проти бурбонської армії, проявивши надзвичайну хоробрість під час вирішальної битви при Вольтурно. Однак після завершення основних боїв на півдні, нова влада об'єднаної держави не здійснила обіцяну Дж. Гарібальді

⁹³ Poidomani G. Op. cit. P. 40.

амністію. К. Крокко був знову заарештований. Йому вдалося вирватися з тюрми завдяки особистим зв'язкам з місцевими елітами. Побоюючись чергового арешту та розчарувавшись у новій італійській владі, він пішов на службу до так званих легітимістів – прихильників влади Бурбонів, отримав від них значне фінансування та створив одну з найвідоміших «банд» у регіоні Базиліката чисельністю більше 2000 осіб. К. Крокко завдавав значних проблем новій армії об'єднаного Королівства ще протягом фактично 4 років. У 1865 р. він був заарештований, засуджений та відбував довічне покарання до 1905 р. (дата смерті). К. Крокко написав автобіографію, що була видана у 1903 р. і набула неабиякої популярності у другій половині ХХ століття. Наразі на півдні Італії К. Крокко вважається національним героєм, відкрито музей його імені, по його автобіографії знятий фільм⁹⁴. Доля К. Крокко не була поодиноким – багато добровольців не знайшли себе у «новій реальності». Під час створення об'єднаного Королівського війська солдатів Південної армії Дж. Гарібальді не було інтегровано до лав нових Збройних сил – їх було розпущено по домівках. Не знайшовши роботи та відповідно засобів для існування, багато з них поповнили лави «бриганті». Основним засобом боротьби з ними керівництво Королівства Італія обрало жорсткі репресії.

Ще під час опрацювання проекту «Закону Піка» на його адресу лунала нищівна критика, у тому числі з боку окремих парламентаріїв. Зазначалося, що він виправдовуватиме «брудні військові методи», які застосовуються у південних провінціях, та мають фактично колоніальний характер. Водночас, це не зупинило ухвалення парламентом Закону переважною більшістю – серед 207 голосуючих тільки 33 депутати висловилися проти.

«Закон Піка» був чинним до 31 грудня 1865 р. Його дія була поширена й на Сицилію, де наприкінці 1863 р. був також оголошений «стан облоги». 21 грудня 1863 р. Дж. Гарібальді надіслав гнівного листа на адресу голови Палати

⁹⁴ Di Fiore G. Briganti. Contro storia della guerra contadina nel Sud dei Gattopardi. Milano, 2017. P. 15-69.

депутатів Королівства Італія, в якому на знак протесту проти цього відмовився від депутатського мандату.

Протягом 1863 – 1865 рр. військова операція на чолі з генералом Еміліо Паллавічіні досягла певних успіхів у боротьбі з «великим брігантаджжо» у південних провінціях. Загинули у бою, були розстріляні та арештовані деякі найбільш небезпечні керівники банд – такі, як Паскуале Романо, Мікеле Карузо, Карміне Крокко, Джузеппе Луче та інші.

Завдяки «Закону Піка», станом на 31 грудня 1865 р., було заарештовано та депортовано близько 12 тис. осіб, засуджено 2218. Тільки у 1865 р. смертні вироки винесено 55 особам, засуджено до позитивних примусових робіт – 83, примусових робіт на великі терміни – 576, звичайних тюремних ув'язнень – 306⁹⁵.

У цілому питання щодо загальної кількості жертв цього конфлікту як з боку проурядових сил, так і «заколотників» є найбільш дискусійним в італійській історіографії. Офіційної статистики з цього приводу немає. Різні італійські історики, базуючись на власних дослідженнях, публікують цифри від 7,5 тис. до 73 тис. Єдині наявні офіційні статистичні дані за період 1862-1865 рр. стосуються загального рівня смертності у провінціях колишнього Королівства Обох Сицилій, що сягав 315 тис. осіб щороку, з яких 163 тис. – чоловіки. Але тут йшлося про смерть людини за будь-яких обставин. Тому зробити однозначні достовірні висновки щодо жертв саме військової операції на півдні країни не вбачається можливим.

Офіційним роком остаточної перемоги над «великим брігантаджжо» вважається 1870 р., коли було скасовано воєнний стан у всіх південних провінціях.

Отже, «велике брігантаджжо» за масштабом свого поширення, кількістю залученого до нього місцевого населення та методів боротьби центрального уряду з цим феноменом має ознаки громадянського конфлікту.

⁹⁵ Greco L. Piemontesi, Briganti e Maccaroni. Napoli, 1975. P. 159.

2.3. «Римське питання» і завершення об'єднання держави

Вкрай проблемними залишалися відносини молодій італійській державі з Римо-католицькою церквою. У процесі об'єднання Папська держава втратила 2/3 своєї території і фактично продовжувала своє існування винятково завдяки французьким військам, що залишалися у Римі.

Надзвичайна важливість врегулювання «Римського питання» для подальшого успішного розвитку Королівства Італія пояснювалася як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. По-перше, населення півострова було традиційно глибоко віруючим та прислуховувалось до думки Святого престолу з усіх світських і релігійних аспектів життя, по-друге, – Римо-католицька церква мала значний вплив на зовнішній арені при дворах впливових на той час світових потуг. Крім цього, керівництво новоствореної держави розуміло, що без проголошення «Вічного міста» столицею Королівства процес об'єднання не буде завершений. У своїй відомій промові в парламенті країни 25 березня 1861 р. перший Голова Ради міністрів Королівства Італія Камілло Кавур так висловився з цього приводу: «вибір столиці визначається вагомими моральними причинами: це бажання народів... У Римі зійшлися всі історичні, інтелектуальні, моральні обставини...Риму судилося бути столицею великої держави...Необхідність мати Рим столицею (*авт. Королівства Італія*) визнана та проголошена всією нацією...Ми повинні увійти до Рима, але за двох умов – досягнення домовленостей з Францією з тим, щоб возз'єднання міста з іншою територією Італії було сприйнято католиками ...та забезпечення справжньої незалежності Понтифіка ...світська влада не повинна поширюватися на духовний порядок»⁹⁶. Під час іншого свого виступу в парламенті 27 березня 1861 р. К. Кавур закликав Папу Римського відмовитися від «тимчасової влади» на користь духовної під лозунгом «вільна церква у вільній державі».

⁹⁶ Camillo Cavour. Discorsi parlamentari (a cura di Cantimori D.). Torino, 1962. P. 245-262.

Виходячи з цього розуміння, К. Кавур до офіційного проголошення створення Королівства у березні 1861 р. здійснював активні спроби домовитися з Наполеоном III з «Римського питання».

Основою для переговорів став проєкт, підготовлений французьким міністром закордонних справ Е-А. Тувнелем та неофіційно переданий Наполеоном III К. Кавуру. Документ містив 5 статей: Франція та Італія укладуть двосторонню угоду з цього приводу; Королівство Італія забезпечить повну безпеку Папи Римського, тоді як Франція виведе свої війська з Рима; Королівство не тільки не буде атакувати територію Папської держави, що залишилася станом на дату підписання угоди, але й виступить на її захист у разі будь-яких зовнішніх загроз; Королівство не буде чинити перепон в організації папського війська, що включатиме також іноземних волонтерів та не перевищуватиме 10 тис. осіб; уряд Королівства також візьме на себе частину державного боргу Папської держави⁹⁷.

К. Кавур, у свою чергу, пропонував внести деякі зміни до згаданих пропозицій Е-А. Тувнеля. Зокрема, він виступав за редакцію п. 4 так, щоб «не страждало почуття національної гідності італійців»⁹⁸ – у даному випадку очевидно його не влаштовувала присутність іноземних найманців у папському війську. Він також хотів ув'язати підписання зазначеної угоди з офіційним визнанням Францією новоствореного Королівства Італія, а також додати положення, що Наполеон III переконає Папу Римського прийняти та неухильно дотримуватись цих домовленостей.

Необхідність внесення останнього пункту була пов'язана з непримиренною позицією Папи Пія IX, який наступного ж дня після проголошення Королівства Італія оприлюднив звернення до мирян *Allocuzione*

⁹⁷ Pirri P. Pio IX e Vittorio Emanuele II dal loro carteggio privato. Vol. 2: La questione romana: 1856-1864. Parte Prima: Testo (Miscellanea Historiae Pontificiae, 16). Roma, 1951. P. 376-377.

⁹⁸ Ibid.

Iamdudum Cernimus, в якому фактично відкинув заклики нової італійської влади до примирення⁹⁹.

Шанс на швидке врегулювання «Римського питання» був втрачений із раптовою смертю К. Кавура 6 червня 1861 р. За декілька днів після цієї трагічної події – 15 червня 1861 р. Франція визнала Королівство Італія. Водночас Париж не підтримав у ретроспективному плані політику об'єднання Апеннінського півострова – Наполеон III залишався відданий домовленостям, досягнутим на Варшавській конференції 1860 р. (тобто йшлося тільки про анексію Ломбардії), визнавалися права Папи Римського на його втрачені території і французький контингент продовжував перебувати у Римі¹⁰⁰.

Спроби наступних прем'єр-міністрів Королівства Беттіно Рікасолі (12 червня 1861 р. – 3 березня 1862 р.), Урбано Раттаці (3 березня – 8 грудня 1862 р.), Луїджі Карло Фаріні (8 грудня 1862 р. – 24 березня 1863 р.) домовитися з Францією з Римського питання не увінчалися успіхом. Б. Рікасолі навіть передав Наполеону III проекти відповідного документа щодо примирення з Римом, підготовленого на основі вищезгаданих положень угоди Е-А. Тувнель-К. Кавур, та листа на Папу Римського. Французька сторона не поспішала з реакцією, зокрема зважаючи на серйозний конфлікт між Віктором Еммануїлом II та Б. Рікасолі, що в результаті призвів до відставки уряду останнього¹⁰¹.

Ситуацію ускладнював також той факт, що один з головних борців за об'єднання Італії Джузеппе Гарібальді та його добровольці не збиралися відмовлятися від Рима. У 1862 р. під лозунгом «Рим або смерть!» вони виступили з Палермо на тодішню столицю Папської держави. Однак, такий

⁹⁹ Allocuzione Iamdudum Cernimus del Sommo Pontefice Pio IX. La Santa Sede. Documenti. URL: <https://w2.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/allocuzione-iamdudum-cernimus-18-marzo-1861.html> (Last accessed: 15.12.2018).

¹⁰⁰ Riconoscimento del Regno d'Italia. Note presentate nella tornata del 27 giugno 1861. Camera dei deputati. URL: <https://archivio.camera.it/resources/are01/pdf/CD1100029160.pdf> (Last accessed: 05.12.2018).

¹⁰¹ Capone A. Op. cit. P. 83.

розвиток подій не входив у плани керівництва Королівства, в якого було на це дві причини: з одного боку існували побоювання, що облога Рима спровокує наступ на Італію Франції та Австрії, з іншого, – необхідно було запобігти подальшому зростанню популярності Дж. Гарібальді всередині країни. Таким чином, 29 серпня 1862 р. біля міста Аспромонте італійська армія була вимушена відкрити вогонь по добровольцям Дж. Гарібальді, сам він був поранений та арештований.

Зрушення у переговорах щодо статусу Рима відбулися у 1864 р. та були спричинені серйозним погіршенням здоров'я Папи Римського Пія IX. Франція побоювалась, що у разі смерті Понтифіка Королівство Італія може повернутися до спроб силового врегулювання Римського питання. Новий прем'єр-міністр Королівства Марко Мінгетті запросив французького імператора зустрітися для переговорів щодо статусу Рима, які у вересні 1864 році завершилися підписанням італійсько-французької «Вересневої конвенції»¹⁰². Згідно з цим документом, італійський уряд зобов'язувався не займати території Папської держави, брав на себе захист Папи від зовнішніх та внутрішніх ворогів, надавав дозвіл на створення добровольчого католицького корпусу для захисту Рима та висловлював готовність виплатити частину державного папського боргу. У свою чергу, Франція зобов'язувалася вивести свої війська, що охороняли Папський Рим протягом двох років з дати підписання Конвенції. Під час переговорів Наполеон III зажадав обумовити виведення військ перенесенням столиці держави з Туріна в інше місце, ближче до центру Італії. Італійський уряд погодився здійснити це протягом 6 місяців з дати підписання документа. Такий крок повинен був засвідчити відмову італійського керівництва від намірів розмістити столицю Королівства у Римі. Відповідні домовленості були оформлені у вигляді таємного протоколу до Конвенції, зміст якого дуже швидко став відомий загальній публіці. У Туріні

¹⁰² La convenzione di settembre. Il portale del Risorgimento italiano : il sito web. URL: <https://www.150anni.it/web/index.php?s=21&wid=1184> (Last accessed: 05.12.2018).

розпочалося повстання на знак протесту проти відмови від Рима. Його жорстоке придушення призвело до падіння уряду М. Мінгетті. Водночас, його наступник прем'єр-міністр Альфонсо Ла Мармора забезпечив ратифікацію Конвенції і через рік Флоренція стала столицею Італії.

«Вересневі конвенції» та відмова уряду Королівства від Рима не сприяли налагодженню відносин з Католицькою церквою. 6 грудня 1864 р. Папа Пій IX до свята Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії видав енцикліку *Quanta Cura* разом з додатком *Силабус (Sillabo)*¹⁰³. В останньому документі містився перелік ключових помилок сучасного світу, що засуджував Понтифік. Мова йшла як про суспільно-політичні рухи (соціалізм, комунізм, релігійний лібералізм), так і наукові принципи (філософський натуралізм, пантеїзм, раціоналізм), які, на переконання Папи Римського, протирічили християнському вченню. Глава Римо-католицької церкви не поділяв переконання щодо рівності усіх релігій та права людини на відповідний вибір. Засуджувались «помилки», пов'язані з переконанням щодо недоцільності поєднання Папою Римським духовної та світської влади. Глава Римо-католицької церкви ставив під сумнів принципи, на яких фактично будувалася нова ліберальна держава – Королівство Італія. «Силабус» засвідчив перемогу реакції всередині Римо-католицької церкви над ліберальними релігійними рухами, що були поширені на Апеннінському півострові ще в період «війн за незалежність». Представники останніх течій, серед яких неогвельфісти (назва пішла від партії гвельфів, які у середньовіччі виступали на боці Папи у його боротьбі за владу з імператорами Священної Римської імперії на чолі партії гібелінів), підтримували національно-визвольний рух та об'єднання Італії як конфедерації італійських держав, однак під верховним керівництвом Папи Римського. Вони намагалися наблизити «католицький світ» до широко популярних на той час на півострові ідей «Рісорджименто», відвести

¹⁰³ Nitoglia C. *Sillabo degli errori*. Pubblicato dal Papa Pio IX. URL: <http://www.unavox.it/PDF/Diversi/Testo%20del%20Sillabo.pdf> (Last accessed: 25.12.2018).

католицькій церкві провідну роль у процесі створення єдиної національної держави. Крім цього, опублікувавши «Силабус», Папа Римський вкотре відмовився від ідеї примирення та налагодження взаємодії з новою італійською владою.

У свою чергу, держава продовжувала вживати заходів щодо експропріації церковного майна. З цією метою було ухвалено два закони – № 3036 від 7 липня 1866 р.¹⁰⁴ та № 3848 15 серпня 1867 р.¹⁰⁵, що були спрямовані на «ліквідацію церковної вісі» (відповідно до назви другого закону).

Закон 1866 р. позбавляв статусу юридичної особи та передбачав експропріацію державою рухомого та нерухомого майна релігійних конгрегацій, де «здійснюється спільне життя», зокрема монастирів та орденів. Зазначене майно передавалося у власність держави, яка у свою чергу мала право його продажу та/або передачі у власність комунам з метою використання для суспільних потреб (школи, лікарні). При цьому встановлювалася державна рента у розмірі 5% від орієнтовної продажної вартості майна, що перераховувалася до новоствореного «Фонду культу». Цей орган відповідав за управління колишнім релігійним майном та опікувався виплатою пенсій, призначених державою духовенству розформованих монастирів та орденів. Розмір пенсій варіювався від їхнього віку. Так, у разі якщо священику на момент набрання чинності Законом виповнилося 60 років, він щорічно одержував 600 лір (орієнтовно 3000 «сучасних» євро); віком від 40 до 60 років – 480 лір (2350 євро), менше 40 років – 360 лір (1750 євро).

Необхідність ухвалення такого закону, насамперед, була пов'язана зі складним фінансовим становищем Королівства Італія та суттєвим зростанням

¹⁰⁴ Sulle corporazioni religiose e sull'asse ecclesiastico: Legge del 7 Luglio 1866 (testo integrale). № 3036. Gazzetta Ufficiale. 1866. № 187. URL: http://www.monumentinazionali.it/materiale%20esterno/legge_3036_07071866.pdf (Last accessed: 05.12.2018).

¹⁰⁵ Per la liquidazione dell'asse ecclesiastico: Legge del 15 Agosto 1867 (testo integrale). № 3848. Gazzetta Ufficiale. 1867. № 227. URL: http://www.edizionieuropee.it/LAW/HTML/2/zn14_07_001.html#_ART0001 (Last accessed: 03.01.2019).

дефіциту державного бюджету, спричиненого так званою третьою війною за незалежність проти Австрійської імперії (1866 р.). У ХІХ столітті Римокатолицька церква була одним із найбагатших землевласників на Апеннінському півострові – у результаті імплементації закону було виставлено на продаж 3 млн. гектарів землі. Церкві також належала велика кількість нерухомості, що безпосередньо не мала відношення до культових споруд. Тож, експропріація церковного майна могла суттєво поповнити державну скарбницю.

Прецеденти таких рішень мали місце й в минулому – у 1855 р. у Сардинському королівстві був ухвалений аналогічний закон. Водночас, він не розповсюджувався на ті релігійні об'єднання, що займалися «проповідуванням, освітньою діяльністю та доглядом за хворими».

Закон від 15 серпня 1867 р. передбачав розпуск таких релігійних об'єднань, як єпархії, інститути посвяченого життя (церковні організації чи спільноти як чернечі, так і секулярні, де віруючі беруть на себе певні форми посвяченого Богові життя за допомогою обітниць цнотливості, послуху і бідності), капітули кафедральних соборів та соборних церков. Із цього переліку виключалися семінарії, кафедральні собори, парафії, каноніки, управління з будівництва та ремонту церков, єпископати. Водночас, вони повинні були сплачувати щорічно «надзвичайний» податок у розмірі 30%.

Відповідно до законів 1866 та 1867 рр., було розпущено 1809 та 25 000 релігійних об'єднань відповідно¹⁰⁶.

Наслідки для держави «ліквідації церковної вісі» були суперечливими. З одного боку, державна власність поповнилася значною частиною рухомого та нерухомого майна. Станом на 31 грудня 1877 р., було конфісковано власності релігійних конгрегацій – 2179, інших релігійних об'єднань – 34852; ренти з нерухомого майна одержано 15,7 млн. лір, від рухомого майна – 15,5 млн.

¹⁰⁶ Capone A. Op. cit. P. 96, 98.

лір¹⁰⁷. Водночас, фактично одночасна поява на ринку нерухомості такої кількості виставленого на продаж майна спричинило суттєве падіння цін на нього. Крім цього, багато релігійних об'єднань почали шукати можливості для збереження свого юридичного статусу, намагаючи довести не тільки релігійний, але й соціальний характер їхньої діяльності. Інші – змінювали юридичний статус, щоб уникнути сплати податків. Таким чином, фінансові очікування уряду від ухвалення згаданих законів повністю не виправдались, відносини церкви з державою продовжували погіршуватися.

Незважаючи на «Вересневі конвенції», Франція так й не вивела свої війська з Рима. Ситуація змінилася у 1870 р. з початком франко-пруської війни. Париж був вимушений відкликати значну частину свого контингенту з Рима. Італія неочікувано для Франції зайняла позицію нейтралітету. Французи сподівалися на союзницькі відносини з італійцями у цій війні. На думку Парижа, Королівство Італія таким чином продемонструвало б вдячність за військову підтримку, одержану від Франції під час так званої Другої війни за незалежність проти Австрійської імперії (тривала з 27 квітня до 12 липня 1859 р.). Позиції італійського керівництва з цього питання розійшлися: король Віктор Еммануїл II виступав за те, щоб підтримати Францію у разі отримання територіальних «дивідендів» для Італії, міністр закордонних справ Е. Вісконті Веноста схилився до нейтралітету. З огляду на те, що Наполеон III не зміг надати відповідних гарантій Італії, рішення було ухвалено на користь невтручання.

Після поразки Франції нічого не заважало Королівству розпочати підготовку кампанії із захоплення Рима. Папа Римський звернувся до європейських католицьких держав з проханням захистити його, однак його

¹⁰⁷ Breschi D. Le leggi di liquidazione dell'asse ecclesiastico nel biennio 1866-1867: un iter complesso e una soluzione traumatica. *Academia.edu*: il sito web. P. 35. URL:

https://www.academia.edu/10308673/Le_leggi_di_liquidazione_dell_asse_ecclesiastico_nel_biennio_1866-1867_un_iter_complesso_e_una_soluzione_traumatica (Last accessed: 05.04.2018).

заклик залишився без відповіді. Облога Рима тривала тільки один день і вже 20 вересня 1870 р. командувач Папськими військами заявив про капітуляцію. 2 жовтня того ж року був проведений плебісцит. Незважаючи на заклики Ватикану до католиків не брати участь у голосуванні, його результати були однозначні – за входження до Королівства Італія проголосувало 133 тис. 681 житель Рима та області, 1507 – проти ¹⁰⁸. Таким чином, Рим став невід’ємною частиною Королівства Італія та його столицею.

Ці події – нейтралітет Королівства у франко-пруській війні та врегулювання питання Рима для багатьох політиків всередині країни сприймалося як свідчення набуття реальної незалежності об’єднаної Італії від надмірної опіки Франції. Королівство не хотіло більше, щоб в Європі її асоціювали з простою креатурою Наполеона III. Е. Вісконті Веноста так писав з цього приводу італійському представнику в Берліні Е.Лоне у березні 1871 р.: «Римське питання було перешкодою, що обмежувало нашу свободу дії та довгий час робило нашу політику залежною від французької. Зараз ця перешкода усунута і в інтересах усіх, щоб її не було поновлено. Римське питання розв’язано, нейтралітет, що зберігався протягом цієї війни, зробив незалежною політичну ситуацію в Італії»¹⁰⁹.

З метою врегулювання проблем з Ватиканом уряд Королівства запропонував Папі відмовитися від світської влади в обмін на грошову ренту та гарантії духовної влади. З цією метою 13 травня 1871 р. був ухвалений Закон № 214 «Про гарантії». Його основними положеннями були: недоторканість особистості Папи, право на озброєну охорону у його резиденціях, статус екстериторіальності для всієї його нерухомості (вона залишалася у власності італійської держави і надавалася Папі тільки в користування), право

¹⁰⁸ Cadorna R. La liberazione di Roma nell'anno 1870 ed il plebiscito: narrazione politico-militare corredata (Torino, 1898). Reprinted: New Delphi, 2019. P. 265.

¹⁰⁹ Chabod F. Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896. Bari, 1965. Vol. 1. P. 96-97.

дипломатичного представництва. Крім цього ст. 4 Закону зобов'язувала італійську державу виплачувати Понтифіку щорічно 3 млн. 225 тис. лір¹¹⁰.

У відповідь Пій IX проголосив себе «ватиканським в'язнем» та на знак протесту відмовився залишати Ватикан та виходити у Рим. Його приклад наслідували наступні Понтифіки протягом декількох десятиліть. Пій IX також назвав Закон «Про гарантії» «жахливим продуктом революційної юриспруденції» та відмовився визнавати легітимність проголошення Рима столицею Королівства Італія.

19 червня 1873 р. Законом № 1402 положення законодавчих актів 1866 та 1867 рр. щодо експропріації церковного майна були поширені й на Рим. За два роки був ухвалений Закон № 2532 від 7 червня 1875 р. щодо обов'язкової військової повинності, згідно з яким обов'язок служити в армії розповсюджувався на всіх чоловіків, включаючи духовенство. Загальний термін служби дорівнював 3 роки. Водночас, Закон передбачав можливість заміни трьох років служби на один за умови «добровільного призову» та сплати відповідного податку, сума якого визначалася щорічно урядовими декретами. Так, у 1875 р. вона дорівнювала 1600 лір, якщо служба проходила у кавалерії та 1200 для інших родів військ¹¹¹.

Духовенство активно використовувало цю можливість скоротити термін військової служби та навіть залучало паству до збору коштів для сплати відповідного податку¹¹².

У 1874 р. Папа Римський офіційно закріпив принцип заборони на участь католиків у політичному житті Королівства Італія (*non expedit* – не корисно).

¹¹⁰ La legge delle guarentigie. Il portale del Risorgimento italiano : il sito web. URL: http://www.150anni.it/webi/_file/documenti/risorgimento/chiesareligione/nuovaitaliaechiesacattolica/guarentigie/guarentigie01.pdf (Last accessed: 03.01.2019).

¹¹¹ Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1875. № 151. P. 4089. Automazione gazzetta ufficiale storica : il sito web. URL: <http://augusto.agid.gov.it/#giorno=20&mese=01&anno=1875> (Last accessed: 20.05.2018).

¹¹² Manfredi Vescovi A. Clero e cura pastorale. Studi sulla diocesi di Parma alla fine dell'Ottocento. Roma, 1999. 774 p.

Заклики до неучасті у загальнонаціональних виборах з боку католицького духовенства лунали й раніше. Так, у 1861 р. під час перших в Королівстві Італія парламентських виборів головний редактор газети «Гармонія релігії з цивілізацією» отець Джакомо Марготті опублікував статтю під назвою «Ні обрані, ні виборці». Таким чином, він закликав католиків утриматися від участі у голосуванні на знак протесту проти держави, яка, на його думку, намагалася позбавити Папу Римського світської влади, території і майна. У своїй статті Дж. Марготті наголошував: «виборча боротьба сьогодні відбувається між Камілло Кавуром та Джузеппе Гарібальді – тими, хто бореться з Папою лицемірством та тими, хто хоче перемоги над ним безбожністю та демагогією. Але ми вам кажемо: ні той, ні інший»¹¹³.

Принцип неучасті у політичному житті новоствореної держави також був підтверджений Святою Конгрегацією у 1868 р. Понтифік висловився з цього приводу у 1874 р. у декількох своїх промовах і принцип «non expedit» було офіційно закріплено до 1919 р., коли він був скасований Папою Бенедиктом XV. При цьому згадана заборона не розповсюджувалася на участь у місцевих адміністративних виборах.

В останні роки XIX століття спостерігалось поступове пом'якшення позиції Римо-католицької церкви у питанні участі віруючих у політичному житті країни. Це було спричинено збігом інтересів помірних католиків та лібералів у боротьбі з соціалістами, що почали міцнішати та збільшувати свою представленість у виборних органах влади. Під час деяких адміністративних виборів навіть був створений союз між ними, який отримав назву клеро-модератизм (clerico-moderatism). Святий Престол почав також зважати на ці зміни, що відбувалися у суспільстві, свідченням чого стала енцикліка папи Пія X від 1905 р. під назвою «Тверда пропозиція» (Il fermo proposito)¹¹⁴. У цьому документі Понтифік закликав католиків активніше включитися у

¹¹³ Bessone A. S. Giovanni Pietro Losana. Biella, 2006. 407 p.

¹¹⁴ Lettera enciclica Il fermo proposito (11 giugno 1905). La Santa Sede. Documenti. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-x/it/encyclicals/documents/hf_p-x_enc_11061905_il-fermo-proposito.html (Last accessed: 03.01.2019).

вирішення актуальних соціальних проблем. І хоча правило «неучасті» продовжувало існувати, із нього робилися винятки, що дозволило деяким активним прихильникам Папи Римського обратися до парламенту у персональній якості.

Отож, у цілому відносини Королівства Італія з Ватиканом залишалися надзвичайно складними із-за небажання Папи Римського відмовлятися від світської влади та власної держави. Проблему вдалося врегулювати тільки у 1929 р., коли були підписані «Латеранські угоди», за якими Італія визнавала незалежність і суверенітет Святого Престолу як суб'єкта міжнародного права. У свою чергу, Святий Престол відмовився від території колишньої Папської держави і визнав Рим резиденцією італійського уряду.

Таким чином, перші уряди Королівства Італія визначили своїм ключовим першочерговим завданням у контексті державного будівництва створення єдиної ефективної системи державного управління. З огляду на провідну роль Сардинського королівства у процесі об'єднання на усю територію Королівства Італія було поширено таку форму правління як конституційна монархія. На той час це була одна з найбільш ефективних державних моделей, що сприяло загальному процесу консолідації Королівства.

В адміністративно-територіальному плані за основу у Королівстві Італія було обрано п'ємонтську централізовану модель управління з сильним представництвом і контролем центральних органів влади на місцях. Її ключовою ланкою став інститут префектів. Такий підхід з одного боку, забезпечував швидку консолідацію Королівства та слугував інструментом запобігання достатньо сильним відцентровим тенденціям у державі, з іншого боку, – нав'язування новим урядом непритаманних колишнім державам Апеннінського півострова форм відносин по лінії центр-регіони викликали супротив у деяких частинах Королівства (насамперед на півдні). Водночас саме єдиний бюрократичний апарат відіграв провідну роль у процесі реального об'єднання країни. Префекти, завдяки особистостям, які

призначалися на ці посади (впливові політики), та їхньою частою ротацією, забезпечували інституційну та адміністративну консолідацію Королівства.

Зовнішні та внутрішні фактори відіграли трагічну роль у розв'язанні на півдні Королівства протягом 1861-1870 рр. фактично громадянської війни. Безумовною була дестабілізуюча роль Франції та Святого Престолу. Останній боровся за збереження власної держави, більша частина якої була анексована новоствореним Королівством Італія. Офіційний Париж намагався зберегти свій визначальний вплив на Апеннінському півострові та уникнути створення на власному кордоні багатомільйонної держави, об'єднаної під прапором Савойської династії, та з неприхованими амбіціями у Середземномор'ї.

Без того важке соціальне-економічне становище південних провінцій Королівства суттєво погіршилося внаслідок помилкових рішень урядів новоствореної країни. Збільшення податкового тиску, «земельне питання», розпуск багаточисельної професійної армії військових та чиновників Королівства Обох Сицилій, надмірне навантаження на регіон у контексті обов'язкової військової служби, відсутність розуміння історичної та ментальної специфіки цих територій і будь-якої розумної політики щодо їхньої реінтеграції, все це підштовхнуло найбільш вразливі верстви населення півдня до протидії центральному уряду.

Репресивні методи боротьби з «великим брігантаджжо» та загальна втома місцевого населення забезпечили його поступове викорінення та запобігли дезінтеграції новоствореного Королівства. Водночас, занадто жорстка політика тодішнього уряду щодо півдня, її реальна доцільність та подальші негативні наслідки для розвитку регіону до цього часу є предметом запеклих дебатів в італійському суспільстві.

«Римське питання» було одним з ключових на початку існування Королівства Італія. Без проголошення «Вічного міста» столицею новоствореної держави процес її об'єднання не здавався завершеним. Врегулювання цього питання, що зайняло фактично десятиліття, суттєво ускладнило відносини держави з Римо-католицькою церквою. З огляду на

значний вплив Святого престолу на населення країни, він ще декілька десятиліть створював проблеми на шляху розвитку держави.

РОЗДІЛ III

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У ФІНАНСОВІЙ І ТОРГОВЕЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРАХ

3.1. Реалізація ліберальної економічної моделі урядами «історичної правोї»

На початку свого існування Королівство Італія являло собою дуже відсталу в економічному плані країну у порівнянні з іншими європейськими державами. За статистичними даними, у 1861 р. у Королівстві проживало близько 22 млн. громадян, із них тільки 20% – у містах з населенням більше 20 тис. жителів та 1/10 – у містах з населенням більше 100 тис. Найбільшими містами на той час були: Неаполь з 447 тис. мешканців, Турін – 204 тис., Мілан – 196 тис., Палермо – 194 тис., Генуя – 127 тис., Флоренція – 114 тис., Болонья – 109 тис., Мессіна – 103 тис.¹¹⁵.

Близько 70% працездатного населення були зайняті у сільському господарстві, 18% – у промисловості, 12% – у сфері послуг. Частка сільського господарства у ВВП країни дорівнювала 54,4%, промисловості – 18,7%, послуг – 21,5%. Тож Королівство було переважно аграрною країною – площа її сільськогосподарських земель дорівнювала 29,6 млн. гектар, при цьому значна їхня частина, як ніде в Європі, залишалася необробленою – 5,6 млн. га¹¹⁶, тобто близько 19%.

Сільськогосподарський сектор значно відрізнявся між регіонами країни не тільки за родючістю ґрунтів, способами землеволодіння, але й за методами ведення господарства. Так, на півночі півострова сільське господарство розвивалося на основі капіталістичних форм господарювання та використання розвинутих технологій обробки землі, зокрема іригації, що забезпечувало високий рівень врожайності. На цих територіях вирощувались зернові культури, рис, бавовна, значним було виробництво шовку, що експортувався за кордон.

¹¹⁵ Poidomani G. Op. cit. P. 23-24.

¹¹⁶ Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861-1965. Op. cit. P. 143.

У центрі країни переважав тип сільського господарства за контрактом, коли власник землі надавав її в оренду сім'ям селян, які повинні були ділитися половиною урожаю з орендодавцем. Фактично це була перехідна форма земельних відносин між феодалізмом і капіталізмом, що не дозволяла орендарю витратити значні ресурси на удосконалення техніки та методів виробництва. Відповідно, основними культурами, що вирощувались тут були виноград, оливи, фруктові дерева та зернові (в основному для власного вжитку).

На півдні країни земля належала небагатьом власникам – там панували латифундії. Деякі з них самі обробляли свої наділи за допомогою найманих робітників, інші – надавали їх в оренду. В цілому відносини між землевласниками та селянами були архаїчними, характеризувалися повною феодальною залежністю останніх від своїх господарів, робота носила винятково сезонний характер. Основними культурами були зернові, значні площі відводилися під скотарство. Продуктивність сільського господарства на 1 гектар землі на півдні дорівнювала 1/3 тієї, що отримували на півночі¹¹⁷.

У цілому, через таку неоднорідність Королівство Італія значно поступалося за рівнем продуктивності зернових іншим європейським країнам – 11 гектолітрів на 1 гектар у порівнянні з 32 у Великій Британії, 23 – у Німеччині, 22 – у Голландії, 20 – в Бельгії, 15 – у Франції¹¹⁸.

Аналогічною була ситуація з розвитком інфраструктури на Апеннінському півострові на час об'єднання країни. Станом на 1861 р. усього на території Королівства було введено в експлуатацію близько 2000 км залізниці (для порівняння – у Франції цей показник дорівнював 9000 км, у Великій Британії – 17500 км), з них 1300 км розташовувалися на півночі країни, Велике Герцогство Тосканське мало 257 км, Паська держава – 100 км, водночас тривало будівництво ще 300 км, які мали з'єднати Болонью з Анконою та Порреттою, на території Королівства Обох Сицилій було

¹¹⁷ Zamagni V. *Op. cit.* P. 38.

¹¹⁸ Marongiu G. *Op. cit.* P. 15.

побудовано 99 км¹¹⁹. Таким чином, північ та південь країни не мали між собою залізничного сполучення.

Протяжність доріг з твердим покриттям (пізніше їх було класифіковано як автомобільні) у 1861 р. становила 13000 км. В основному вони були сконцентровані в регіонах П'ємонт, Лігурія, Ломбардія та Тоскана. На півдні нового Королівства було 2500 км доріг, 780 км – в Сицилії¹²⁰.

На території Апеннінського півострова була відсутня єдина валюта. Катастрофічною виглядала ситуація з державним боргом – його сума у 1861 р. для всіх колишніх держав півострова сягнула 2240 млн. лір. При цьому основна частина державного боргу – 57,22% належала Сардинському королівству, що було пов'язано зі значними витратами Турину на «війни за незалежність». Для Королівства Обох Сицилій ця цифра складала 29,4%, решта доводилася на п'ять інших країн, що існували на території півострова до об'єднання¹²¹.

Тож перед керівництвом Королівства Італія постали надзвичайно складні завдання, від успішності вирішення яких значною мірою залежало виживання та збереження єдності новоствореної держави. У 1861 р. за результатами національних виборів до Палати депутатів італійського парламенту до влади прийшла так звана «історична права». Серед її головних пріоритетів в економічній політиці перших років існування Королівства можна виділити такі: запровадження єдиної монетарної, податкової та митної систем на всій території країни, створення єдиного внутрішнього ринку товарів і послуг, подолання величезного дефіциту бюджету, розвиток інфраструктури через розбудову доріг та мережі залізниць з метою з'єднати північ та південь,

¹¹⁹ Le ferrovie nell'Italia liberale. Terzaclasse.it : il sito web. URL: <http://www.terzaclasse.it/storie/ferrovie.htm> (Last accessed: 25.10.2018).

¹²⁰ Poidomani G. Op. cit. P. 65.

¹²¹ L'unificazione dell'Italia e la nascita del debito pubblico. Nuovissima enciclopedia di banca, borsa e finanza: il sito web. URL: <http://www.bankpedia.org/index.php/it/113-italian/1/24273-l-unificazione-dell-italia-e-la-nascita-del-debito-pubblico> (Last accessed: 15.10.2018).

активізація зовнішньої торгівлі та залучення зовнішніх інвестицій і фінансових ресурсів у країну задля подолання її економічної відсталості¹²².

Фактично одразу ж після об'єднання у сфері монетарної політики був встановлений офіційний курс різних грошових одиниць, що циркулювали на території країни до ліри, що була в обігу в Сардинському королівстві. 24 серпня 1862 р. був ухвалений закон, за яким в Королівстві Італія офіційною валютою визнавалася італійська ліра (фактично сардинська) та запроваджувалась біметалічна грошова система – тобто на основі золота та срібла. Співвідношення між золотом та сріблом встановлювалось в пропорції 1:15,5¹²³. Таке рішення було ухвалено з метою спростити торговельні відносини з Францією, Швейцарією та Бельгією, де існувала аналогічна система.

У 1865 р. за ініціативи Наполеона III був створений Латинський монетний союз, членами якого стали Франція, Бельгія, Італія, Швейцарія (Греція приєдналася у 1868 р.). Він закріпив біметалеву систему та передбачав розробку єдиного стандарту чеканки монет і прийняття до сплати на території союзу будь-яких грошових знаків держав-членів. Емісія грошей відбувалась пропорційно до чисельності населення кожної з країн. Союз офіційно проіснував до 1927 р., але фактично вже наприкінці XIX ст. він втратив своє значення. Причиною стало падіння вартості срібла відносно золота, що призвело до поширення у країнах-членах золотовалютного стандарту. Крім цього зростало використання паперових банкнот, обіг яких не був передбачений угодою.

Незважаючи на запровадження п'ємонтської ліри на території новоствореної держави, Національний банк колишнього Сардинського королівства не став єдиною установою, відповідальною за емісію національної

¹²² Михайленко М. Особливості економічної політики перших «історично правих» урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія, 2018. № 139. С. 48-52.

¹²³ Zamagni V. Op. cit. P. 93.

валюти та здійснення монетарної політики. Це було пов'язано з тим, що банк був приватною установою і для відкриття своїх філій по всій території країни йому потрібно було залучити місцевий капітал, що не було легкою справою.

Протягом перших десятиріч після об'єднання в країні суттєво зріс обіг паперових грошей. Так, за наявними даними, у 1862 р. серед 2 млрд. лір, що перебували в обігу, близько 1800 млн. були монети і тільки 200 млн. – банкноти, а вже у 1882 р. кількість монет зменшилася до 1300 млн., а паперових грошей зростає до 1500 млн., з яких 940 млн. було випущено від імені держави¹²⁴. З метою забезпечення державного контролю у цій сфері у 1874 р. було схвалено закон, згідно з яким тільки шість банківських установ, що створили консорціум, отримали право на здійснення емісії – Національний банк Королівства Італія (колишній банк Сардинського королівства), Тосканський Національний банк, Тосканський кредитний банк, Римський банк, Неаполітанський банк та Сицилійський банк. На законодавчому рівні було визначено чіткі граничні квоти для кожного банку щодо розміру можливих емісій. У 1866 р. у Королівстві було введено заборону на обмін паперових грошей на золото і срібло та примусовий курс на банкноти, видані Національним банком Королівства Італія. Таке рішення уряду було спричинено низкою факторів, серед яких потреба держави в істотних коштах, у тому числі для виплати відсотків за державними цінними паперами, фінансування участі Королівства у прусько-австрійській війні 1866 р. з метою отримати контроль над областю Венето та забезпечення інших найбільш нагальних державних потреб. Державна казна при цьому була порожньою – дефіцит державного бюджету збільшився з 3131 млн. лір станом на 1 січня 1862 р. до 6929 млн. лір на 1 січня 1867 р.¹²⁵. Уряд потребував великого займу – Національний банк Королівства Італія надав відповідний кредит на суму 250 млн. лір під надзвичайно низький відсоток у 1,59. При цьому банк звернувся

¹²⁴ Zamagni V. *Op. cit.* P. 232-233.

¹²⁵ Allen L. *The Encyclopedia of money.* Santa Barbara, Denver, Oxford, 2009. P. 89.

до уряду з вимогою призупинити обмін його паперових грошей на дорожочінні метали, що було зроблено та стосувалося виключно Національного банку Королівства Італія. Банкноти, випущені іншими банками, за вимогою мали бути конвертовані у банкноти вищезгаданого Національного банку. На всій території Королівства був також встановлений їхній примусовий курс. Це дозволило державі вирішити свої найбільш нагальні фінансові проблеми за рахунок збільшення друку та обігу паперових грошей у країні¹²⁶.

У сфері фіскальної політики головним завданням перших урядів Королівства було подолання величезного дефіциту бюджету, який зростав навіть після об'єднання з огляду на значні витрати, пов'язані з так званою «третьою війною за незалежність» 1866 р. та фінансуванням розвитку інфраструктури. Показник дефіциту бюджету був також важливим з огляду на увагу до нього зовнішніх інвесторів під час оцінювання стабільності економіки країни, а на той час Королівство як ніколи потребувало зовнішніх капіталів. Головними інструментами для досягнення цієї мети були: випуск державних боргових цінних паперів та їхнє розміщення на зовнішніх ринках, переважно на французькому, німецькому та британському, а також збільшення надходжень у держбюджет за рахунок посилення податкового тиску.

Для цього в країні було введено велику кількість прямих і непрямих податків¹²⁷. Перша група податків, що була запроваджена новою італійською владою, була пов'язана зі статками та включала три основні податки: земельний, на нерухомість (включаючи промислові об'єкти) і дохід.

Земельний податок існував у всіх колишніх державах Апеннінського півострова, хоча й суттєво відрізнявся за розміром та методикою його нарахування. Основним проблемним моментом, що стояв на заваді його уніфікації, була відсутність єдиного земельного кадастру Королівства. У країнах Апеннінського півострова на момент створення єдиної держави,

¹²⁶ Capone A. Op. cit. P. 163-164.

¹²⁷ Marongiu G. Op. cit. P. 43-86.

нараховувалося, за різними даними, від 22¹²⁸ до 25¹²⁹ кадастрів, що були складені у різні роки та за різною методологією. В основному вони були двох типів – геометричний кадастр на півночі та оціночний – на півдні та в центрі Королівства. Перший складався на основі відповідних замірів та опису ділянок та будівель, другий – на основі інформації, що надавав власник землі без відповідних мап. Тож, не зважаючи на існування практики перевірок відповідними державними органами у випадку описового кадастру, він все одно вважався достатньо суб’єктивним та менш досконалим. Таким чином, ставка земельного податку, що вираховувалася від розміру одержаного доходу, варіювалася у різних частинах Королівства від 10 до 20%: у П’ємонті він дорівнював орієнтовно 4,55 на один гектар землі, у Ломбардії – 12,36; Тоскані – 3,12; Модені – 5,20; Сицилії – 3,38; Неаполі – 5,46¹³⁰.

Тож створення єдиної уніфікованої системи оцінки і нарахування земельного податку та його вирівнювання по всій території Королівства розглядалося як важливий крок у напрямку формування та консолідації новоствореної держави. Крім цього, за оцінкою уряду, це сприяло б збільшенню надходжень у державний бюджет, адже земельний податок був однією з головних прибуткових статей у переважно аграрному Королівстві. Водночас, процес уніфікації досить складно тривав та наштовхувався на серйозну опозицію з боку землевласників півдня і Тоскани, які небезпідставно очікували збільшення податкового тягаря, у разі реалізації таких реформ.

Поки тривала дискусія щодо оптимальних методів вирівнювання податку та типу і шляхів створення єдиного земельного кадастру в країні, за

¹²⁸ Bruschi L. Catastro, imposta fondiaria e questione agraria in Italia alla fine del XIX secolo. *Rivista di storia dell’agricoltura*. Firenze, 1982. № 2. P. 207-236.

¹²⁹ Di Salvia B. L’imposta fondiaria da Cavour a Magliani. *Politica economia amministrazione e finanza nell’opera di Agostino Magliani*. Atti del Convegno di studi. Salerno-Laurino, 1995. P. 221. URL: https://www.academia.edu/37096477/L_imposta_fondiaria_da_Cavour_a_Magliani (Last accessed: 15.01.2019).

¹³⁰ Plebano A. *Il conguaglio provvisorio dell’imposta fondiaria ed i suoi oppositori*. Torino, 1863. P. 53-58.

пропозицією уряду парламентом був ухвалений закон № 1831 від 14 липня 1864 р.¹³¹ Ним визначався механізм розрахунку податку на нерухоме майно в умовах існування різних кадастрових систем у Королівстві. Для цього був застосований розподільний метод стягнення податку, а його загальна сума встановлена у розмірі 110 млн. лір, до якого додавалися військова десятина (запроваджена законом № 362 від 5 грудня 1861 р.¹³²) та витрати на його стягнення. Податок розподілявся між 9 частинами Королівства – Ломбардією, П'ємонт, колишнім Герцогством Модена, Тосканою, колишньою Папською державою, Неаполітанськими провінціями, Сицилією та Сардинією. Його долі визначалися відповідно до середнього розміру орендної плати за землю за останні три роки. Закон мав залишатися у силі до 1867 р. – коли уряд зобов'язався представити новий проєкт щодо вирівнювання земельного податку по всій території держави. Однак ця система проіснувала ще фактично два десятиріччя з незначними змінами, адже жодний з численних розроблених проєктів уряду у цій сфері не був підтриманий парламентом.

Податок на нерухомість будь-якого призначення, за винятком будинків селян у сільській місцевості, розташованих окремо – поза межами населених пунктів, до об'єднання існував тільки в Сардинському королівстві і Ломбардії. Законом № 2136 від 26 січня 1865 р. він був поширений на всю територію Королівства Італія, його ставка дорівнювала 16,25%¹³³. Запровадження 14 липня 1864 р. податку на дохід було новою практикою для всіх колишніх держав Апеннінського півострова. Його було запозичено у Великій Британії (income tax). Він стосувався усіх доходів, за винятком тих, що вже були оподатковані.

На законодавчому рівні було запроваджено також багато непрямих податків – на спадщину, гербовий та реєстраційний збори тощо. Серед

¹³¹ Marongiu G. La politica fiscale della Destra storica. Torino, 1995. P. 105-162.

¹³² Legge № 362 del 5 dicembre 1861 (testo integrale). Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/ricerca/avanzata/anno/0/1861> (Last accessed: 15.10.2016).

¹³³ Clementini P. Leggi sull'imposta sui redditi dei fabbricati. Torino, 1890. P 22.

податків, які не мали аналогів у період до об'єднання країни, були податки на пиво, газовану воду, цукор та помел. Останній, введений у 1868 р., викликав широкий протест в італійському суспільстві, адже стосувався найбідніших верств населення. Розмір податку варіювався в залежності від виду зернових – 1 центнер помелених каштанів коштував 50 центів, жита – 1 ліра, кукурудзи – 1 ліра, вівса – 1 ліра 20 центів, пшениці – 2 ліри¹³⁴. Кожен млин мав механічний лічильник, що рахував кількість обертів жорна. Податок вираховувався пропорційно кількості цих обертів. Кожен млинар мав сплатити суму відповідно до показника лічильника, яку перед цим стягував з клієнтів – фактично взявши на себе функції податківця. Негативними наслідками запровадження цього податку стало суттєве зростання ціни на хліб, яка не зменшилася навіть після скасування податку у 1884 р. Крім цього, це призвело до закриття дрібних млинів на користь великих, що могли дозволити собі платити цей податок за рахунок великих обсягів помелених зернових.

Значний податковий тиск на населення країни дозволив скоротити дефіцит державного бюджету. Так, у 1862 р. державні надходження тільки на 58% покривали витрати, у 1866 р. ситуація погіршилася у зв'язку з участю Королівства в австро-пруській війні, коли цей показник скоротився до 44%¹³⁵. Проте у 1876 р. дефіцит бюджету був повністю подоланий, що стало одним з головних досягнень «історичної правої».

Значну увагу перші уряди країни приділяли питанню розбудови інфраструктури, зокрема залізниці. Панувала думка, що саме належна інфраструктура, що з'єднає півострів з півночі на південь та із заходу на схід зможе сприяти реальній консолідації новоствореної держави та її населення. При розгляді питання щодо будівництва нових залізничних сполучень спочатку йшлося про використання п'ємонтського досвіду – здійснення цього

¹³⁴ Legge colla quale e imposta una tassa sulla macinazione del cereali del 7 luglio 1868 (testo integrale). URL: https://www.sba.unifi.it/upload/scienze-sociali/mostre/costruire_italia/tassa_macinato.pdf (Last accessed: 15.10.2018).

¹³⁵ Zamagni V. Op. cit. P. 225-226.

за рахунок виключно державного фінансування. Однак, з огляду на складний фінансовий стан держави та необхідність значних капіталовкладень, яких потребувала розбудова залізниць, у 1862 р. було ухвалено рішення передати це питання у приватні руки шляхом надання в концесію на чітко визначений період. Залізнична система Королівства була поділена на чотири основні групи за територіальним принципом: Римська, Калабрійсько-Сицилійська, Лігурійсько-Тосканська, Ломбардійська і Центрально-італійська залізниця¹³⁶. Розбудова та керування ними було доручено чотирьом основним компаніям зі значною долею іноземного капіталу, зокрема французького – Залізниця верхньої Італії (*Strade ferrate dell'Alta Italia*), Римська залізниця (*Strade ferrate romane*), Калабрійсько-Сицилійська залізниця (*Strade ferrate Calabro-Sicule*), Південна залізниця (*Strade ferrate meridionale*). У ході будівництва нових залізничних сполучень деякі із згаданих компаній зіштовхнулися зі складними проблемами геолого-морфологічного характеру місцевості, що суттєво підвищувало вартість нових доріг та призводило до фінансових труднощів підприємств. Часто держава мала втручатися в їхню діяльність, рятуючи від банкрутства. Так, Калабрійсько-Сицилійська залізниця (*Strade ferrate Calabro-Sicule*) після надзвичайно затратного будівництва залізничних шляхів на Сицилії, втратила свою концесію, що була передана компанії Віталі-Пікард (*Vitali-Picard*). У зв'язку з цим уряд повернувся до думки про доцільність викупу права на керування залізничною мережею у приватних компаній та її повернення у власність держави. Питання націоналізації залізниць декілька разів виносилося урядом на розгляд парламенту, однак голосування провалювалося. Це не в останню чергу було пов'язано з особистими інтересами окремих парламентаріїв. Показовим у цьому плані є випадок з компанією Південна залізниця (*Strade ferrate meridionale*). Під час першого засідання адміністративної ради компанії з'ясувалося, що серед її 22 членів, 14

¹³⁶ Poidomani G. Op. cit. P. 68-69.

були діючі депутати, 2 з яких – члени парламентської комісії, відповідальної за концесії¹³⁷. Тобто, конфлікт інтересів був очевидним.

Те, що питанню розбудови залізниць надавалося непересічне значення свідчить і той факт, що саме у зв'язку з відмовою парламенту у 1876 р. підтримати пропозицію уряду щодо їхньої націоналізації призвело до відставки Ради міністрів та завершення ери правління «історичної правової».

У цілому зусилля перших урядів з розвитку інфраструктури країни увінчалися успіхом. Так, за період правління «історичної правої» протяжність залізниць збільшилася з 2000 км до 7686 км, телеграфних ліній – з 9860 км до 21437 км, було побудовано 21000 км нових доріг¹³⁸.

З огляду на той факт, що в основу економічної політики перших урядів об'єднаного Королівства був покладений лібералізм, протягом 1861-1876 рр. спостерігалася суттєва активізація зовнішньоекономічної діяльності країни. З цією метою були усунуті будь-які митні бар'єри всередині країни між колишніми державами та на 80% знижені мита у зовнішній торгівлі, що фактично означало запровадження режиму вільної торгівлі. Розвитку внутрішнього ринку та підприємницької ініціативи мали сприяти Торговельні палати. Завдяки відповідному закону 1862 р. щодо порядку організації їхньої діяльності за короткий період по всій країні було створено 74 торговельні палати¹³⁹.

У перше десятиріччя після об'єднання було також укладено значну кількість торговельних угод з такими країнами як Франція, Велика Британія, Російська імперія, Королівство Нідерланди, Бельгія (1863 р.), Данія (1864 р.), Іспанія (1870 р.), Сполучені Штати Америки (1871 р.)¹⁴⁰.

Це призвело до суттєвого зростання обсягів зовнішньої торгівлі Королівства. Так, з Францією цей показник збільшився фактично удвічі з 502

¹³⁷ Capone A. Op. cit. P. 168.

¹³⁸ Zamagni V. Op. cit. P. 212.

¹³⁹ Poidomani G. Op. cit. P. 32.

¹⁴⁰ Zamagni V. Op. cit. P. 44.

млн. лір до 975 млн. лір¹⁴¹. З огляду на тогочасну структуру італійської економіки основними товарами, що експортувалися, були продукти сільськогосподарського виробництва – оливи, овочі, вина, зернові, обсяг торгівлі якими за короткий період збільшився в декілька разів.

Водночас, зважаючи на значну відсталість Королівства від інших західноєвропейських країн в індустріальному розвитку, скасування митних бар'єрів болоче вдарило по місцевій промисловості та призвело до закриття багатьох підприємств. Особливо це стосувалося території колишнього Королівства Обох Сицилій, де невелика кількість промислових підприємств підтримувалась попередньою владою Бурбонів і була захищена протекціоністськими тарифами. Металургійні та машинобудівельні заводи, що діяли на півночі Королівства, також не витримали конкуренції з більш розвинутими французькими та британськими. Невдоволення промисловців країни зростало і наприкінці 1860-х років за ініціативи відомого економіста та політичного діяча Луїджі Лудзатті при Міністерстві аграрної політики Королівства була створена Рада з промисловості і торгівлі¹⁴². Цей дорадчий орган фактично протягом чотирьох років вивчав стан справ у сфері промисловості в державі та дійшов висновків щодо безальтернативності введення поміркованих протекціоністських заходів для забезпечення індустріального розвитку країни. Така економічна політика була реалізована наступними «історичними лівими» урядами Королівства, що прийшли до влади у 1876 р.

Отже, головними досягненнями «історичних лівих» урядів у торговельно-економічній сфері стали подолання величезного дефіциту бюджету Королівства, швидкий вихід на зовнішні ринки, розвиток сільськогосподарського сектору економіки. Водночас, італійська промисловість не змогла конкурувати з більш потужною британською,

¹⁴¹ Zamagni V. Op. cit. P. 44.

¹⁴² Marongiu G. Op. cit. P. 214-217.

французькою та німецькою через фактичну відсутність митних бар'єрів між країнами, що передбачала ліберальна модель економіки.

3.2. Зміни в економічній політиці Королівства Італія за урядування «історичної лівої»

За результатами парламентських виборів, що відбулися у Королівстві у листопаді 1876 р., був сформований перший уряд з представників виключно лівих сил на чолі з А. Депретісом. Ключовими економічними пріоритетами програми дій «історичної лівої» були визначені такі: здійснення податкової реформи, зокрема скасування податку на помел зерна пшениці; у сфері фінансової політики – необхідність відмови від примусового курсу національної валюти; сприяння розвитку промислового виробництва в країні, у тому числі шляхом перегляду торгівельних угод з міжнародними партнерами з метою забезпечення більш справедливих умов для національних виробників; продовження реалізації суспільно значущих проєктів на рівні держави, зокрема з розбудови інфраструктури, портів тощо.

Швидко втілити в життя передвиборчу обіцянку лівих щодо скасування податку на помел пшениці виявилось не так просто. Скорочення податкових надходжень до державної скарбниці загрожувало повернути на порядок денний уряду таку складну проблему, подолану «історичними правими» урядами, як дефіцит державного бюджету. А. Депретіс, який протягом своєї політичної кар'єри двічі обіймав посаду міністра фінансів (17.02. – 10.04.1867, 25.03.1876 – 26.12.1877), чітко розумів важливість дотримання позитивного балансу державного бюджету для подальшого економічного і соціального розвитку країни. У своєму виступі в парламенті 20 грудня 1878 р. він, підтверджуючи зобов'язання лівих щодо скасування податку на помел, зазначив: «вважаю також за необхідне заявити відкрито перед парламентом та країною, що вбачаю своїм почесним обов'язком захищати за будь-яку ціну

баланс бюджету, що є фундаментальним для кредитування та сили нації»¹⁴³. З метою виконання згаданих обіцянок, що фактично були взаємовиключними, представники «історичної лівої» повинні були знайти шляхи мінімізації втрат державних надходжень, що мали б місце у разі скасування податку на помел. Обсяги надходжень від податку на помел були значними та постійно зростали – у 1871 р. їхня сума дорівнювала 46,7 млн. лір; у 1876 р. – 83,1 млн. лір; у 1878 р. – 83,2 млн. лір. Для порівняння відповідні доходи від податку на вироблену продукцію (аналог акцизного збору) у 1876 р. склали тільки 3 млн. лір, у 1886 -1887 рр. – 35 млн. лір¹⁴⁴. Таким чином, «історична ліва» з метою мінімізації потенційних втрат вирішила обрати модель поступової відміни податку на помел та запровадження нових непрямих податків. Для цього 25 липня 1879 р. був ухвалений закон № 4994¹⁴⁵, який фактично вносив окремі зміни у попередній закон про введення податку на помел. Згідно з цим законодавчим актом скасовувався податок на помел для окремих категорій зернових, а саме: кукурудзи, жита, вівса та ячменя. При цьому, податок на помел пшениці залишався без змін, повернутися до обговорення цього питання було вирішено восени того ж року. Закон також передбачав заміну за рахунок держави вимірюваних приладів на млинах з метою спрощення процедури підрахунку податку.

Дискусія навколо скасування податку на помел була запеклою та поділила правлячий клас Королівства на два табори за регіональним принципом – справа у тому, що кукурудза була основою харчування селян півночі, тоді як борошно з пшениці в основному використовували на півдні¹⁴⁶. Тож, відповідно парламентарії з півдня та півночі Королівства намагалися захистити інтереси своїх виборців. Досягти домовленості вдалося всередині

¹⁴³ Tornata del 20 dicembre 1878. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1878. P. 3272. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed271.pdf> (Last accessed: 20.10.2018).

¹⁴⁴ Marongiu G. Op. cit. P. 212-213.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Capone A. Op. cit. P. 309-310.

1880 р., коли 19 липня було ухвалено закон № 5536, що передбачав скорочення податку на помел пшениці з 1 вересня ц.р. та його повне скасування з 1 січня 1884 р.¹⁴⁷ Натомість з'явилися нові податки, серед яких доцільно відзначити так звані споживчі, зокрема на виробництво цукру (1877 р.), олії (1881 р.), сірників (1896 р.).

Аграрна криза середини 1880-х років у Королівстві, що була спричинена не в останню чергу зростанням конкуренції з боку США, зокрема щодо виробництва пшениці, та викликала перші величезні страйки сільського населення, актуалізувала питання необхідності кардинальних змін у сфері земельного оподаткування. Серед головних вимог середніх і великих землевласників та орендодавців були такі: зниження податкового тиску, збільшення митних тарифів на окремі категорії сільськогосподарських продуктів та введення єдиного земельного податку – однакового для всієї території Королівства¹⁴⁸. Адже суттєві диспропорції у розмірі податку між півднем та північчю зберігалися. Як писав журнал «Економіст» у 1882 р., південні землевласники платили податок у 6 разів менший, ніж їхні колеги на півночі¹⁴⁹. Відповіддю уряду на запит суспільства стало нарешті ухвалення у 1886 р. закону № 3682 «Щодо реформи земельного податку»¹⁵⁰, який передбачав формування єдиного земельного геометричного кадастру держави на основі міри та оцінки, що мав слугувати не тільки для визначення земельного податку, але й перевірки права власності на землю. З цією метою при Міністерстві фінансів Королівства створили Загальний відділ кадастру, що мав здійснювати роботи з його складання. Передбачалося, що процес землевпорядкування займе близько двох десятиліть та, за оцінками уряду,

¹⁴⁷ De Vita A. La politica economica della sinistra. Il Politico. Vol. 46, № 3, 1981. P. 361-376.

¹⁴⁸ Di Salvia B. Op. cit. P. 234.

¹⁴⁹ Ibid. P. 236.

¹⁵⁰ Sul riordinamento dell'imposta fondiaria: Legge del 1 Marzo 1886 (testo integrale). № 3682. URL: <http://www.geototus.altervista.org/normativa/1886/Legge-3682-01-03-1886-angelo-messedaglia.pdf> (Last accessed: 20.01.2019).

вартуватиме від 50 до 60 млн. лір¹⁵¹. Однак він зтягнувся та вимагав ухвалення декількох урядових рішень щодо суттєвого збільшення фінансування відповідних робіт. Бажання урядів зекономити у складні часи з державними фінансами навіть призводили до ініціатив щодо припинення робіт зі створення єдиного земельного кадастру. Зокрема, у 1895 р. міністр фінансів С. Сонніно виступив з такою ідеєю, обумовлюючи це відсутністю додаткових 182 млн. лір – необхідних, за його оцінками, для продовження робіт¹⁵². Водночас парламент не підтримав цю ініціативу. З огляду на технічні проблеми та протидію землевласників півдня країни єдиний земельний кадастр остаточно був сформований в Італії тільки всередині ХХ ст. Земельний же податок протягом перших десятиліть після об'єднання країни продовжував бути однією з головних статей державного бюджету – орієнтовно близько 106 млн. лір щорічно¹⁵³.

Скасування податку на помел та суттєве зростання протягом 1883-1887 рр. державних витрат на військові цілі, будівництво флоту, розбудову залізниці та інші суспільні роботи призвело до відновлення дефіциту державного бюджету та суттєвого зростання державного боргу Королівства. Міністра фінансів того часу А. Мальяні представники опозиційних правих сил в парламенті навіть звинуватили у здійсненні політики «легких фінансів». З метою забезпечити належне фінансування військових витрат, що суттєво зросли з огляду на початок проведення Італією активної колоніальної політики, а також задля підтримки процесу індустріалізації країни А. Мальяні в умовах скорочення надходжень до бюджету допустив його дефіцит. Але для його покриття він вдався до залучення додаткових коштів на зовнішніх фінансових ринках шляхом збільшення розміщення державних облігацій і паперів – з 62,3 млн. лір у 1881 р. до 133 млн. лір у 1889 р.¹⁵⁴ Хоча такий крок був достатньо ризикованим, адже італійська економіка потрапляла у

¹⁵¹ Di Salvia B. Op. cit. P. 240.

¹⁵² Bruschi L. Op. cit. P. 207-236.

¹⁵³ Marongiu G. Op. cit. P. 208.

¹⁵⁴ Poidomani G. Op. cit. P. 118.

надзвичайну залежність від коливань на зовнішніх ринках, це дозволило А. Мальяні вирішувати нагальні завдання. Його пропозиції з балансування бюджету шляхом введення нових податків були відхилені парламентом у 1888 р., на знак протесту проти чого А. Мальяні подав у відставку.

У сфері монетарної політики одним із важливих кроків, здійснених «історичними лівими» урядами, було скасування заборони на обмін паперових грошей на металеві із золота і срібла та відмова від примусового курсу на банкноти, видані Національним банком Королівства Італія. Рішення про це було ухвалено парламентом 7 квітня 1880 р. законом № 133¹⁵⁵, а безпосередній обмін вже був дозволений з 12 квітня 1883 р. Державі також вдалося отримати національну позику на суму 664 млн. лір у італійських, британських та французьких банків, із них 400 млн. золотом. Такі кроки сприяли зміцненню національної валюти – ліри, курс якої вперше з 1866 р. фактично зрівнявся з золотим франком¹⁵⁶. Зростання золотовалютних резервів банків, чому сприяло відтермінування у часі обміну банкнот на дорогоцінні металеві монети, дозволило державі ухвалити рішення щодо збільшення граничних квот, встановлених законом, щодо розміру можливих емісій паперових грошей. У результаті їхній обсяг в обігу країни зріс з 794 млн. лір у січні 1883 р. до 1032 млн. у грудні 1886 р.¹⁵⁷

Як зазначалося вище, наростання кризи у сільськогосподарському секторі Королівства активізувало дискусії всередині суспільства щодо необхідності вжиття протекціоністських заходів на користь національних виробників. Як результат, у 1887 р. було ухвалено рішення щодо збільшення митного тарифу на окремі сільськогосподарські товари, зокрема пшениці з 1,3 лір до 3 лір за центнер. Роком пізніше був ухвалений закон від 12 липня, який ще підвищив митні тарифи на пшеницю до 5 лір за центнер, на борошно – до 8 лір, на

¹⁵⁵ Abolizione del corso forzoso: Legge del 7 aprile 1881. № 133. Gazzetta Ufficiale. 1881. № 82. URL: <https://risveglio.nazionale.files.wordpress.com/2014/03/leggi-sui-biglietti-di-stato-del-regno-ditalia.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).

¹⁵⁶ De Vita A. Op. cit. P. 369.

¹⁵⁷ Capone A. Op. cit. P. 393.

продукти харчування – до 12 лір¹⁵⁸. Уряд Королівства мав намір переглянути на основі нового тарифу важливі для країни двосторонні торгівельні угоди, зокрема з Францією, Австро-Угорщиною та Швейцарією. Водночас, досягти домовленостей з Парижем – одним з ключових торговельних партнерів – Риму так і не вдалося. Наслідком цього стала справжня торговельна війна, що вибухнула між Францією та Королівством Італія та тривала до 1898 р. Натомість вдалося досягти домовленостей щодо укладення нових торговельних угод з такими країнами, як Австро-Угорщина, Іспанія та Швейцарія. З 1883 р. відповідна угода діяла з Пруссією.

З огляду на той факт, що 1/3 італійського експорту припадала саме на Францію, наслідки торгівельної війни були важкими для сільськогосподарської галузі національної економіки. Найбільше постраждали такі сектора, як виноградарство, виробництво олії та шовку – сирця, оскільки їм було важко знайти нові ринки збуту¹⁵⁹. В цілому спостерігалася різке падіння обсягів взаємної торгівлі між Королівством Італія та Францією – з 731 млн. лір у 1887 р., до 326 млн. лір у 1888 р., 294 млн. лір у 1891 р. та 275 млн. лір у 1894 р.¹⁶⁰ Зважаючи на той факт, що велика кількість банківських інститутів Королівства мала значну частину французького фінансового капіталу, торговельна війна між Римом та Парижем також серйозно вплинула на італійський банківський сектор. Виведення французького капіталу з Італії спричинило кризу ліквідності у багатьох італійських банках. Нерідко до їх порятунку залучалися шість головних банківських установ Королівства, що мали виключне право на емісію грошей. При цьому, як зазначалося раніше, уряд не відмовляв собі у практиці збільшувати граничні квоти емісії паперових грошей для згаданих банків, встановлених законом. У результаті зростання негативних тенденцій в економіці, зокрема інфляція, відсутність належного

¹⁵⁸ De Vita A. Op. cit. P. 367.

¹⁵⁹ Landi S. La crisi del sistema bancario italiano (1887-1893). La crisi bancaria di fine 800 (corso di studio). 7 p. URL: www.econ.unian.it/.../01%20-%20S.%20Landi,%20La%20cri... (Last accessed: 20.01.2019).

¹⁶⁰ Romanelli R. Storia dello Stato Italiano dall'unità ad oggi. Roma, 2001. P. 282.

державного контролю за банківським сектором та здійсненні єдиної монетарної політики в країні, призвело до найбільшої за всю історію Королівства Італія банківської кризи, що спалахнула наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Поштовх їй був наданий скандалом навколо діяльності Римського банку. У 1889 р. було ініційовано парламентське розслідування діяльності шести головних банків країни, що мали право емісії грошей. Відповідальним за цю місію були визначені сенатор від лівих сил Дж. Алвізі разом з представником Міністерства фінансів Г. Біаджіні. За результатами їхнього розслідування були встановлені масштабні порушення та зловживання у Римському банку. Зокрема, банк фактично удвічі перевищив власну квоту на емісію національної валюти – нелегально в обіг було випущено банкнот на суму 9 млн. лір з номерними знаками, що дублювалися. Для цього Голова банку Б. Танлонго доручив британському підприємству, що обслуговував Римський банк з 1870-х років, надрукувати партію купюр з номерами 20-річної давнини. Він пояснив це тим, що начебто нові банкноти мають замінити застарівші, зношені купюри в обігу. Крім цього, розслідування встановило нестачу коштів у банку на суму близько 10 млн. лір¹⁶¹.

Після ознайомлення з висновками звіту Алвізі-Біаджіні уряд на чолі з А. Рудіні заборонив оприлюднювати його результати «в ім'я найвищих інтересів держави»¹⁶². Недовіра до банківської системи та ліри в цілому неодмінно погіршила б і без того складне економічне становище всередині Королівства. Невдовзі Дж. Алвізі раптово помер, але перед цим він надіслав копію свого звіту відомому економісту та журналісту Л. Воленборгу, який, у свою чергу, передав його депутату-радикалу Н. Колоянні. Останній наполіг на оприлюдненні результатів згаданого парламентського розслідування. У цей

¹⁶¹ Commissione d'inchiesta sulle banche del 1893. Archivio storico. Camera dei deputati. URL: <https://archivio.camera.it/inventari/struttura/commissione-d-inchiesta-sulle-banche-e-commissione-plico-giolitti-1893-marzo-22-1894-dicembre-13?refGer=CD1800000160%7CCD1800000161> (Last accessed: 20.01.2019).

¹⁶² Romano S. Crispi. Milano, 1986. P. 203.

грандіозний скандал були залучені відомі політики і депутати Королівства, включаючи членів уряду, які отримували великі кредити на пільгових умовах та без належних гарантій у Римському банку та використовували їх, у тому числі, на фінансування власних передвиборчих кампаній. У результаті, тогочасний уряд був змушений подати у відставку, Б. Тонлонго був заарештований, Римський банк припинив своє існування. Цей скандал слугував санації усїєї банківської системи Королівства, за результатами чого був нарешті створений Національний банк Італії, який отримав монопольне право на емісію ліри і організацію грошового обігу в країні.

Під час свого перебування при владі «історична ліва» продовжувала вживати заходи з розбудови інфраструктури, насамперед, залізниці. При цьому, як зазначалося раніше, ліві не підтримали пропозицію «історичної правої» щодо націоналізації залізниці, зокрема викупу усїх прав на розбудову і керування мережами півночі країни у приватної компанії Залізниця верхньої Італії (знаходилася у досить складному фінансовому становищі) та провалили ключове парламентське голосування з цього приводу у 1875 р. Підходи «історичної лівої» зводилися до доцільності залишити управління залізницею в приватних руках. Водночас, у їхніх лавах також існували розбіжності з цього питання – зокрема А. Депретіс виступав за те, щоб концесію здійснювали великі компанії з долею міжнародного капіталу, Дж. Дзанарделлі – підтримував ідею залучення невеликого бізнесу, що більше відповідало б моделі конкурентної економіки¹⁶³ та сприяло б подоланню монополізму. Необхідно врахувати, що режим концесії у багатьох випадках із залізницею себе не виправдовував – приватні компанії, виходячи з інтересів виключної економічної доцільності, були зацікавлені у розбудові мереж за вигідними з точки зору бізнесу напрямками. При цьому фінансування будівництва залізниці у «депресивних» регіонах, на думку приватного бізнесу, не було виправдано. Більш того, з огляду на значну участь іноземного капіталу у компаніях з управління залізницею, інтереси національного та іноземного

¹⁶³ Carone A. Op. cit. P. 312.

бізнесу також могли не завжди збігатися. Саме тому в багатьох європейських країнах на той час вже тривав процес передачі національних залізниць у повне управління державою. У результаті «історичною лівою» було вирішено детально вивчити зазначене питання, а до цього часу з банкірами французької лінії родини Ротшильдів, яким належала компанія Залізниця верхньої Італії, було досягнуто домовленості продовжити концесію на 2 роки, поділивши прибутки з державою навпіл. У 1878 р. уряд Королівства все ж таки був вимушений тимчасово перебрати на себе управління залізничними сполученнями, що перебували в концесії Залізниці верхньої Італії та Римської залізниці, з огляду на значні збитки в обох компаніях. Проблеми з італійською залізницею набували комплексного характеру і для їхнього вивчення була створена парламентська комісія, що пропрацювала три роки до 1881 р. та мала розробити всеохоплююче бачення подальшого розвитку залізниці Королівства. Її висновки в цілому звелися до того, що на даному етапі залізниця все ж таки має перебувати в приватному управлінні. Рекомендації комісії були враховані при підготовці закону № 3048 від 27 квітня 1885 р.¹⁶⁴, що й визначив розвиток італійської залізниці до кінця XIX століття. Відповідно до цього законодавчого акту, держава заключала з трьома компаніями договори концесії терміном на 60 років з можливістю їхнього перегляду кожні 20 років. Передбачався поділ залізничної мережі країни на три частини – вздовж узбережжя Середземного та Адріатичного морів та на острові Сицилія¹⁶⁵. Відхід від принципу розподілу залізниці по лінії північ-південь також був спрямований на подолання регіонального розмежування та консолідацію держави. Угоди концесії укладалися з трьома компаніями: Об'єднанням Адріатичної мережі довжиною 4131 км; Об'єднанням

¹⁶⁴ Legge № 3048 del 27 Aprile 1885. Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia. 1885. № 98. P. 1893-1902. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000007.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).

¹⁶⁵ Carta delle strade ferrate italiane coll'indicazione della divisione delle reti, 1885. URL: <http://www.miol.it/stagniweb/mappe/fer885.jpg> (Last accessed: 15.01.2019).

Середземноморської мережі з 4046 км; Об'єднанням сицилійської мережі з 597 км.

Обладнання та устаткування «старих» мереж розподілялося між новими компаніями відповідно до індивідуальних потреб. За це Об'єднання Адріатичної мережі виплачувало державі 115 млн. лір, Об'єднання Середземноморської мережі – 135 млн. лір, Об'єднання Сицилійської мережі – 15 млн. лір. У свою чергу, держава зобов'язалася перераховувати щорічно трьом компаніям у вигляді компенсації 5% від сплаченого капіталу. З 265 млн. лір, що отримав уряд від компаній, 144 млн. лір були призначені на ремонт та завершення вже розпочатого будівництва залізничних доріг, решта – на будівництво нових мереж¹⁶⁶.

Протягом наступних років спостерігалось збільшення залізничних колій, зокрема на півдні країни. В результаті, станом на 1896 р., загальна протяжність італійської залізниці сягнула 15 447 км. Водночас, з огляду на те, що в цілому у Європі ця цифра сягнула показника 243 899 км, а у США – 363 685 км, Королівство відставало за темпами розбудови залізниць від інших провідних країн¹⁶⁷. В основному це було пов'язано з нестачею фінансових ресурсів та недосконалістю практики з укладання державою угод концесії для таких цілей.

Однією з ключових характеристик економічної політики «історичних лівих» урядів у 1880-х – початку 1890-х років було активне сприяння держави «індустріалізації» Королівства. Акцент на розвиток промисловості був пов'язаний з низкою факторів, серед яких доцільно відзначити кризові явища, що стали спостерігатися у цей період у сільському господарстві Королівства та початок активної колоніальної політики Італії. Зменшення цін на сільськогосподарську продукцію на міжнародних ринках, що було пов'язано зі зростанням конкуренції з боку американських виробників та технічним

¹⁶⁶ Storia delle ferrovie italiane. Cronologia (il sito web). Storia – fatti – Personaggi. URL: <https://cronologia.leonardo.it/ferrovie/storia01.htm> (Last accessed: 21.01.2016).

¹⁶⁷ Vaccari G. Il secolo XIX nella vita e nella cultura dei popoli. Milano: Vallardi, 1900. P. 158.

прогресом в аграрній сфері, призвело до падіння обсягів виробництва важливих для економіки держави культур. Зокрема, виробництво пшениці скоротилося з 40,115 тис. центнерів у 1876-80 рр. до 32,395 тис. центнерів у 1886-90 рр., кукурудзи за аналогічний період – з 24,994 до 20,294¹⁶⁸. Тож, необхідно було шукати інші моделі розвитку економіки країни, відходячи від аграрної моделі, що домінувала у перші два десятиліття після об'єднання. Початок колоніальної епопеї Королівства Італія вимагав зміцнення військово-технічних потужностей держави. У цьому зв'язку італійський уряд почав надавати суттєву підтримку виробництву зброї та будівництву флоту – як торговельного, так і військового. У 1885 р. тодішній міністр моря Б.Брін ініціював ухвалення закону, що встановлював систему премій та компенсацій у сфері торговельного флоту для ліній, що використовували судна національного виробництва, а також судноверфей, що працювали з італійською чорною металургією. З метою нарощування виробництва озброєння того ж року італійський уряд надав дозвіл відомій британській компанії «Армстронг» на будівництво металургійного заводу у м. Паццуолі (область Кампанія). На згаданому підприємстві було вироблено значну частину озброєння військових кораблів морського флоту Королівства Італія. У 1886 р. у м. Терні (область Умбрія) засновується найбільше в країні підприємство з виробництва сталі, що одержує великі державні замовлення. В цілому завдяки згаданому підприємству виробництво сталі у Королівстві суттєво зросло: з 4000 т. у 1885 р., 23 000 т. у 1886 р. та 158 000 т. у 1889 р.¹⁶⁹

Основним завданням у сфері машинобудування у цей період було позбутися надмірної залежності від іноземного імпорту, що превалював у перші десятиріччя після об'єднання. З цією метою були засновані такі підприємства як Франко Тозі в м. Леньяно (область Ломбардія), що зосередилося на виробництві турбін, котлів, насосів тощо, та Ернесто Бреда у м. Мілан, яке серед іншого займалося виробництвом залізничних локомотивів.

¹⁶⁸ Capone A. Op. cit. P. 392.

¹⁶⁹ Capone A. Op. cit. P. 400.

В останні роки правління «історичної лівої» соціально-економічна ситуація в країні погіршувалася, що спричинило хвилю страйків у багатьох областях країни, а на Сицилії призвело до масштабного повстання. Причин, що спровокували соціальний вибух на острові, було декілька. Сицилійські аграрії та виробники сірки (ключове виробництво) дуже сильно постраждали від митної війни з Францією, адже саме їхні товари складали основні групи експорту до цієї країни. Надзвичайно високий рівень податків на товари широкого вжитку, що встановлювали місцеві комуни на додаток до урядових, були на острові одними з найвищих серед усіх регіонів. Так, рівень «споживчого податку» на одного мешканця Сицилії у 1894 р. сягав 6,76 лір, у П'ємонті – 3,71, Ломбардії – 3,27, Венето – 2,42¹⁷⁰. Форми земельних відносин між орендодавцями та орендарями, що були поширені на острові, носили відверто кабальний характер по відношенню до селян. Так, існували такі види контрактів, коли оренда землі орендарями передбачала сплату фіксованої орендної плати без урахування обсягів отриманого врожаю. У свою чергу орендодавець зобов'язувався, але не завжди, забезпечувати оплату насіння та надавати орендарю так звану «допомогу» під час зимових місяців (грошима або продуктами) з подальшим поверненням цих витрат з відсотками зі ставкою у 25%. Ще гіршою формою оренди був контракт, що передбачав сплату орендодавцю фіксованої квоти врожаю на кожну частину орендованої землі – наприклад, на кожний гектар землі орендар мав у будь-якому випадку гарантувати орендодавцю 2 гектолітри зерна. До цього ще додавалася необхідність повернути гроші, витрачені орендодавцем на насіння. Таким чином, тільки у разі «безпрецедентного» врожаю селяни могли отримати невеличкий дохід після фактично року непосильної праці. До цього ще додавалася місцева специфіка, коли латифундисти воліли надавати в оренду землю великим орендарям – переважно представникам місцевої мафії, які у свою чергу надавали її в суборенду простим селянам. Усі ці причини призвели до поступового наростання невдоволення найбідніших верств сільського

¹⁷⁰ Marongiu G. Op. cit. P. 279.

населення Сицилії, яким скористалися так звані «фаші» – об'єднання, що почали формуватися наприкінці 80-х років по всій території Королівства з прихильників соціалістичних ідей, лівих радикалів та навіть анархістів та спочатку були зорієнтовані на боротьбу за права робітників (тобто переважно міського населення). Наприкінці 1892 р. таких об'єднань «фаші» на Сицилії нараховувалось близько 9, але вже протягом 1893 р. їхня кількість зросла з 90 у травні до 162 у жовтні¹⁷¹. Головними вимогами «фаші» були зниження податкового тиску, збільшення заробітної плати робітників, перегляд умов контрактів на оренду землі. Найбільшим досягненням їхнього руху на Сицилії у цей період стало узгодження так званих «Пактів Корлеоне» – нових вимог до сільськогосподарських контрактів. Це відбулося 13 липня 1893 р. у м. Корлеоне під час конгресу сицилійських об'єднань «фаші». Основною ідеєю такої ініціативи було змінити умови кабальних контрактів для селян – пропонувалося, що у разі якщо земля оброблялася завдяки людській праці, отриманий врожай ділився навпіл між орендодавцем та орендарем незалежно від якості землі. Правляча еліта, зокрема представник лівих сил у парламенті – депутат С. Сонніно (майбутній міністр фінансів), розуміючи необхідність здійснення реформ у цій сфері з метою покращення умов життя селян півдня і відповідно зменшення напруги на Сицилії, розробив проєкт закону та ініціював створення у вересні 1893 р. парламентської комісії щодо вивчення питання про модифікацію сільськогосподарських контрактів¹⁷². У проєкті закону Сонніно були в цілому враховані вимоги «фаші», парламентська комісія також відзначила їхню обґрунтованість та справедливість. Однак, у цей же час на Сицилії вибухнула нова хвиля протестів проти надмірного податкового тиску, що почала набувати антидержавного та антиунітарного характеру. До центрального уряду країни надходила інформація, що на відповідних мітингах почали лунають лозунги на підтримку влади Бурбонів. Голова Ради міністрів Ф. Кріспі, який тільки обійняв цю посаду після падіння

¹⁷¹ Capone A. Op. cit. P. 575.

¹⁷² Ibid. P. 577.

уряду Дж. Джолітті, побоючись повторення трагічних подій на Сицилії 1866 р., вирішив діяти рішуче. У перші дні 1894 р. переважною більшістю у 342 голоси «за» із 409¹⁷³ присутніх парламентаріїв було ухвалено рішення щодо запровадження стану облоги на Сицилії, створення воєнних трибуналів та взяття під варту лідерів сицилійських «фаші». Сам рух був розпущений. Необхідно відзначити, що вже у 1896 р. лідери сицилійських «фаші» були амністовані та вийшли на волю.

Одночасно із жорсткими репресіями, що тривали на Сицилії, Ф. Кріспі намагався вжити заходи з метою вирішення глибинних соціальних проблем, що, на його думку, призвели до чергового спалаху насильства на острові. Так, ним було розроблено три «соціальні» закони спеціально для півдня, серед яких так званий «аграрний закон» для Сицилії. Його положення зачіпали інтереси великих латифундистів острова та передбачали можливість безстрокової оренди їхніх земель, що не були оброблені; включали заходи з підвищення виробництва сільськогосподарської продукції та створення класу невеликих землевласників Сицилії¹⁷⁴. Активна протидія латифундистів та політичних опонентів Ф. Кріспі у парламенті не дозволило його уряду реалізувати зазначені ініціативи.

Водночас за його правління були ухвалені рішення щодо права на страйки (1889 р.), закон про захист громадян від адміністративних зловживань (1889 р.), та перший закон у сфері соціального захисту¹⁷⁵. Останній, що отримав назву «Закону Кріспі» (№ 6972 від 17 липня 1890 р. та наступний урядовий декрет № 99 від 05 лютого 1891 р.¹⁷⁶), серед іншого, передбачав

¹⁷³ Capone A. Op. cit. P. 581.

¹⁷⁴ Astuto G. Il sistema politico-istituzionale italiano: da Crispi a Giolitti. Studi di memoria di Enzo Sciacca. Università di Catania. Milano, 2008. P. 375.

¹⁷⁵ Sulle Opere Pie: Legge Crispi del 17 luglio 1890. № 6972. Gazzetta Ufficiale. 1890. № 171. URL: <http://homepage.sns.it/pavan/Storia/Legge%20Crispi%201890.pdf> (Last accessed: 21.01.2019).

¹⁷⁶ Reggio decreto № 99 del 5 febbraio 1891 (testo integrale). Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1891-02-05;99> (Last accessed: 20.01.2019).

надання допомоги через відповідні благодійні інституції найбільшим верствам населення, зокрема у сфері медичного забезпечення та освіти.

Таким чином, державна діяльність Ф. Кріспі потребує переоцінки. Його образ як реакціонера та узурпатора влади, що переважав у радянській і російській історичній науці, уявляється спотвореним. Він був сформований А. Грамші¹⁷⁷, який з огляду на високі оцінки діяльності Ф. Кріспі Беніто Муссоліні, взагалі визначав його як передвісника фашизму. Останні італійські дослідження, зокрема Джіорджіо Шікілоне¹⁷⁸, Джованні Саббатуччі¹⁷⁹ представляють Ф. Кріспі як суперечливу фігуру, але, безумовно, видатного державного діяча, який здійснив значний внесок у розбудову об'єднаної італійської держави та її консолідацію.

Труднощі, що спостерігалися протягом перших десятиріч на шляху розбудови єдиної держави, складна соціально-економічна ситуація в Королівстві призвели до масштабної хвилі еміграції італійського населення. Найбільший пік якої у період, що розглядається (1861-1896 рр.), припав на 90-ті роки, коли на рівні життя простих італійців почали серйозно відчуватися наслідки аграрної кризи. Так, за наявними даними, у перше десятиріччя після об'єднання кількість емігрантів дорівнювала 1,21 млн., у 1871-1880 рр. – 1,18 млн.; у 1881-1890 рр. – 1,88 млн.; 1891-1900 рр. – ця цифра сягнула 2,83 млн¹⁸⁰.

Цікавим є той факт, що до початку 1880-х років 80% всіх емігрантів були походженням з півночі країни (область Венето, Ломбардія і П'ємонт), 7% – з центральних регіонів і тільки 13% – з півдня країни¹⁸¹. Поступово кількість емігрантів з півдня Королівства почала зростати, але навіть на початку нового

¹⁷⁷ Gramsci A. Un ritratto politico di Francesco Crispi (1929-1935). I quaderni del carcere. URL: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/gramsci.crispi.html> (Last accessed: 21.01.2019).

¹⁷⁸ Scichilone G. Francesco Crispi. Palermo, 2012. 194 p.

¹⁷⁹ Sabbatucci G. I trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita. Roma-Bari, 2003. 137 p.

¹⁸⁰ Zamagni V. Op. cit. P. 264.

¹⁸¹ Il più grande esodo della storia moderna. Associazione internet degli immigrati italiani. URL: <http://www.emigrati.it/Emigrazione/Esodo.asp> (Last accessed: 25.01.2019).

XX століття вона ще не перебільшувала 50% від загальної кількості емігрантів. Італійські науковці наводять різні, подекуди достатньо суперечливі, пояснення цьому феномену. Їхній аналіз дозволяє дійти таких загальних висновків. По-перше, у період безпосередньо після об'єднання в демографічному плані північ Італії переважала південь, однією з причин чого був дуже низький рівень доступу до медичних послуг на півдні та постійні епідемії небезпечних захворювань (тифу, холери, малярії тощо). По-друге, перші хвилі італійської еміграції були спрямовані переважно до європейських країн – Франції, Німеччини, Швейцарії. Очевидно, що мешканцям північних регіонів, які територіально ближче знаходилися до решти Європи, зокрема мали кордон з Францією та Швейцарією, з психологічної точки зору було легше виїжджати на заробітки до сусідніх країн. Цьому також сприяла й достатньо розвинута транспортна інфраструктура півночі, чим південь не міг похвалитися. По-третє, зростання еміграції з півдня країни напряду було наслідком кризи в аграрному секторі. Митна війна з Парижем болячі вдарила по сільському господарству півдня, адже саме їхні культури йшли на експорт до Франції.

Італійська еміграція цих років мала переважно тимчасовий характер, після заробітків значна частина емігрантів поверталася додому. Однак з 1880-х років, коли ринок праці у США почав відчувати нестачу робочої сили та коли завдяки технічному прогресу у великій кількості з'явилися комерційні трансатлантичні пароплави, італійці почали масово від'їжджати до США, Канади, Бразилії та Аргентини. Звичайно більшість з них залишала Апеннінський півострів назавжди.

Наслідки першої хвилі еміграції для економіки країни були здебільшого позитивні, адже емігранти поверталися додому з грошима та стимулювали споживання і промисловий розвиток країни, вкладали гроші в державні папери. Завдяки подорожам емігрантів зростали доходи торговельного флоту. Водночас, «незворотна» еміграція негативним чином відбивалася на демографії окремих регіонів та містечок, адже переважну більшість емігрантів

складало чоловіче населення працездатного віку. Крім цього, стихійна еміграція, якою вона була у перші десятиріччя існування Королівства, супроводжувалась притаманними їй негативними явищами. Приватні контори з вербування емігрантів часто обманювали останніх щодо умов праці та розміру заробітної платні за кордоном.

Незважаючи на розуміння першими урядами країни масштабів еміграційної проблеми та необхідності її державного регулювання (вже з початку 1870-х років почала видаватися офіційна статистика щодо емігрантів), протягом перших десятиліть було ухвалено тільки один закон у цій сфері – № 5866 від 30 грудня 1888 р.¹⁸² Він доручав поліції здійснювати контроль у випадках надмірних «зловживань» по відношенню до емігрантів з боку вербувальників.

Отже, протекціонізм, що був покладений в основу економічної політики «історичних лівих» урядів, сприяв розбудові окремих галузей італійської промисловості, але через тарифні війни, зокрема з Францією, завдав удару по сільськогосподарському сектору економіки країни, насамперед півдня.

Таким чином, аналіз соціально-економічних реформ у Королівстві Італія після об'єднання свідчить про їхню ключову роль у процесі державної політики національної консолідації.

Обрання «історичними правими» урядами ліберальної економічної моделі дозволило Королівству швидко вийти на зовнішні ринки, сприяло розвитку сільськогосподарського сектору економіки, прибутки від якого забезпечили накопичення капіталу всередині країни. Водночас, промислова відсталість Італії напередодні об'єднання держави та фактична відсутність митних бар'єрів надали беззаперечні конкурентні переваги у цій сфері більш розвинутим іноземним виробникам. Це на деякий час призупинило розвиток Королівства як індустріальної країни та поглибило її економічний розподіл за

¹⁸² Legge № 5866 del 30 dicembre 1888 sull'emigrazione (testo integrale). Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1889-01-10;5892> (Last accessed: 25.01.2019).

лінію північ-південь. Активні протекціоністські заходи, що стали основою соціально – економічної політики «історичних лівих» урядів мали суперечливий ефект на розвиток Королівства. З одного боку, був наданий поштовх розбудові окремих галузей власної промисловості, з іншого – це негативним чином вплинуло на сільськогосподарський сектор економіки країни, насамперед півдня. Велика аграрна криза, що почала ширитися світом з початком 1870-х років, та була спричинена суттєвим переважанням пропозиції над попитом на сільськогосподарську продукцію на міжнародних ринках, завдала додаткового удару по найбільшій верстві населення Королівства. Досить повільні реформи у сфері землеволодіння, контрактів на її оренду, відсутність уніфікованої системи оподаткування у цій сфері, а також у цілому значний податковий тиск на населення країни сприяли зростанню протестних настроїв всередині Королівства.

Відсутність належного державного контролю за фінансовим сектором держави та здійсненням єдиної монетарної політики призвела наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. до найбільшої за всю історію Королівства Італія банківської кризи. Цей скандал спричинив відставку уряду, але слугував санації усєї банківської системи Королівства, за результатами чого був нарешті створений Національний банк Італії, який отримав монопольне право на емісію ліри і організацію грошового обігу в країні.

Значні зусилля як «історичних правих», так й «історичних лівих» урядів Королівства з консолідації новоствореної держави шляхом розбудови транспортної інфраструктури в цілому увінчалися успіхом. Протяжність залізниць, доріг та телеграфних ліній поступово збільшувалася. Водночас Королівство відставало за темпами розбудови залізниць від інших провідних країн.

РОЗДІЛ IV ІНСТРУМЕНТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІТАЛІЙЦІВ

4.1. Реформа виборчого права

У контексті аналізу політики перших урядів Королівства Італія після об'єднання, спрямованої на розбудову єдиної національної держави, окремий інтерес становить еволюція виборчого законодавства. Фактично, виборчий закон після Конституції є ключовим законодавчим актом країни у політичній сфері. Інститут виборів був та залишається головним інструментом як доступу політичних сил до влади, так і забезпечення впливу населення країни на формування та реалізацію основних пріоритетів державного розвитку країни. Тож, аналіз його трансформації дозволяє зрозуміти характер усієї політичної системи, що розбудовується¹⁸³.

На початку 1861 р. перший етап об'єднання Королівства Італія на чолі з Савойською династією в єдину національну державу підходив до свого логічного завершення. Перед керівництвом країни постало завдання щодо легалізації отриманої влади. З цією метою були організовані перші загальнонаціональні вибори. Модель Сардинського королівства як конституційної монархії було взято за основу новоствореної держави. Законодавчий орган країни складався з двох палат. Члени верхньої палати парламенту – Сенату призначалися пожиттєво королем. Тоді як нижня палата парламенту – Палата депутатів була виборчим органом. Вибори до неї відбулися 27 січня 1861 р., а вже 18 лютого новообраний парламент зібрався на своє перше засідання. 17 березня 1861 р. Сенат та Палата депутатів ухвалили закон, яким Віктора Еммануїла II проголосили королем Італії. Ця дата стала відліком існування нової держави на Апеннінському півострові.

Вибори 1861 року були проведені на підставі Закону № 4385 від 31 жовтня 1860 р., в основу якого був покладений відповідний законодавчий акт

¹⁸³ Михайленко М. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія. Етнічна історія народів Європи, 2018. № 54. С. 104-108.

від 17 березня 1848 р. Сардинського королівства з деякими змінами від 20 листопада 1859 р. Таким чином, Савойська династія автоматично поширила законодавство, що діяло у його королівстві, на територію всієї об'єднаної Італії.

Перший парламент об'єднаного Королівства, що нараховував 443 депутати, був обраний на основі мажоритарної виборчої системи. З цією метою на його території було створено 443 одномандатні округи. Перший виборчий закон об'єднаної Італії мав багато обмежень та встановлював статевий, віковий, податковий, майновий, освітній цензи. На виборах могли голосувати виключно чоловіки старші 25 років, які щорічно сплачували податки у сумі 40 лір та володіли грамотою на початковому рівні. Автоматично до списків виборців потрапляли вчені, професори університетів, державні службовці, судді, прокурори тощо. Торговці також мали право голосувати, але тільки у разі, якщо вартість орендної плати, що вони сплачували Комуні (адміністративно-територіальна одиниця) за наймання житла, магазинів, складів тощо перевищувала б визначену Законом суму. При чому, її обсяг варіювався залежно від кількості мешканців, які проживали у Комуні. Так, якщо жителів було менше 2500, то загальна сума оренди мала перевищувати 200 лір, якщо ж мова йшла про такі міста як Генуя – цей показник був більше 500 лір, у Турині та Мілані – більше 600¹⁸⁴.

Відповідно до ст.40 Альбертинського статуту – конституції Сардинського Королівства від 4 березня 1848 р., що стала основним законом об'єднаного Королівства Італія, – депутатом міг бути обраний підданий Короля, якому виповнилося 40 років, який користувався громадянськими та політичними правами та відповідав багатьом іншим критеріям, визначеним у Законі¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Modificazioni alla Legge elettorale del 20 novembre 1859 ed estensione del presente Decreto a tutte le Province dello Stato: Decreto del Re Vittorio Emanuele del 1 gennaio 1861. 2-4 p. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000005.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).

¹⁸⁵ Statuto Albertino. Op. cit. P. 5.

Такі достатньо жорсткі навіть на той час вимоги, що містилися у першому виборчому законі об'єднаного Королівства, призвели до того, що до списків виборців у 1861 р. було внесено тільки 418695 осіб з 25,756 млн. загального населення країни – тобто 1,6%, а проголосувало на виборах 239583 особи (дійсними були визнані 229760 бюлетенів). Таким чином, тільки 0,9% громадян об'єднаного Королівства взяли участь в обранні першого парламенту країни. Переважну більшість депутатів склали представники професій, пов'язаних з юриспруденцією (194 з 443), а також представники буржуазії та аристократії (106)¹⁸⁶.

За результатами виборів до влади прийшла так звана «історична права», що за винятком 1862 та 1867 рр., коли на півроку уряди формували представники «історичної лівої», протрималася на чолі країни протягом наступних 15 років до 1876 р. За цей період питання зміни виборчого законодавства не було пріоритетним у діяльності італійської влади та відповідний проект закону жодного разу не розглядався парламентом країни. Це питання не було популярним й у політичному дискурсі всередині країни.

Водночас, доцільно відзначити коротку діяльність «Асоціації з вивчення пропорційного представництва», яка була створена групою із 13 інтелектуалів у 1872 р. та проіснувала до 1875 р. Як випливає з назви асоціації, її робота зосереджувалася на створенні теоретичного підґрунтя для вироблення більш прогресивних форм пропорційного представництва всіх груп населення у парламенті країни. Не зважаючи на значні наукові доробки, здійснені членами асоціації та опубліковані у її спеціальному бюлетені, їм бракувало практичних дій. У результаті, по завершенню першого трирічного терміну фінансової діяльності, визначеного Статутом асоціації, вона припинила своє існування. Однак, її діяльність не можна вважати безрезультатною, адже саме з лав цієї Асоціації вийшли відомі політичні діячі Франческо Генала – майбутній міністр праці та Марко Мінгетті – майбутній голова уряду Королівства, які

¹⁸⁶ Compendio delle statistiche elettorali italiane dal 1848 al 1934. Op. cit. P. 89.

пізніше представили свої проєкти виборчої реформи на загальний розсуд та брали активну участь у реформуванні виборчої системи країни¹⁸⁷.

Після приходу до влади у 1876 р. «історичної лівої» питання змін до виборчого законодавства повернулося до порядку денного уряду. В суспільстві активізувалася відповідна дискусія.

Протягом декількох років до 1882 р., коли виборча реформа нарешті була схвалена, у парламенті країни обговорювалось декілька проєктів відповідного закону. Серед них доцільно відзначити документ¹⁸⁸, підготовлений тогочасним міністром внутрішніх справ Ф. Кріспі (обіймав посаду протягом 1877-1878 рр.). Згідно з цим проєктом, скорочувався віковий ценз виборців (винятково чоловіки) – з 25 до 21 року; вони мали володіти «загальною культурою» (писемні); удвічі зменшувалась також сума податків, яку мав щорічно сплачувати виборець.

Найбільш прогресивною пропозицією цього проєкту закону, що протягом декількох років жваво дискутувалася у суспільстві, була заміна одномандатних виборчих округів на багатомандатні. Важливо те, що на той час виборчі округи збігалися з адміністративно-територіальними одиницями Королівства, а вони у свою чергу суттєво відрізнялися за розмірами та кількістю виборців. Тож, на думку Ф. Кріспі, система багатомандатних округів сприяла б подоланню суттєвої диспропорції, що існувала між депутатами, які для того, щоб бути обраними до парламенту потребували тисячу голосів та тими, кому було достатньо тільки 100. Розбіжності між Ф. Кріспі та Головою Ради міністрів А. Депретісом, пов'язані із забезпеченням громадського порядку під час Конклаву у зв'язку зі смертю Папи Пія IX (7 лютого 1878 р.), призвели до відставки міністра внутрішніх справ. За місяць у відставку пішов

¹⁸⁷ Maglie D. *Le origini del movimento proporzionalista in Italia e in Europa con particolare riguardo alle associazioni sorte in Svizzera e Belgio: tesi di dottorato.* Roma, 2008. P. 151. URL: <http://docplayer.it/35870114-Le-origini-del-movimento-proporzionalista-in-italia-e-in-europa-con-particolare-riguardo-alle-associazioni-sorte-in-svizzera-e-belgio.html> (Last accessed: 15.10.2018).

¹⁸⁸ Ballini P. L. *La questione elettorale nella storia d'Italia.* Roma, 2003. Vol. I. P. 17-19.

також і весь уряд на чолі з А. Депретісом, що було пов'язано з голосуванням у парламенті за кандидатуру голови Палати депутатів. Парламент відмовився підтримати запропонованого урядом кандидата Дж. Бьянкері, що свідчило про його недовіру до всієї Ради міністрів. Таким чином, реформа виборчого законодавства Ф. Кріспі не отримала логічного завершення у вигляді ухвалення відповідного закону.

Наступний уряд на чолі з Б. Кайролі визначив це питання серед пріоритетних і новопризначений міністр внутрішніх справ Дж. Дзанарделлі взявся за підготовку не тільки відповідного проєкту закону, а й визначення нових виборчих округів. Він, як і його попередник Ф. Кріспі, також запропонував знизити віковий ценз виборців до 21 року, при цьому освітній ценз залишався на рівні обов'язкової початкової освіти. У плані виборчої системи, Дж. Дзанарделлі віддавав перевагу голосуванню за виборчими списками. Виборчі ж округи він запропонував укрупнити у розмірі (від Комуни до Провінції), водночас обмеживши кількість депутатів, які мали б обиратися в одному окрузі, до 5¹⁸⁹. Ця спроба Дж. Дзанарделлі реалізувати реформу виборчої системи також залишилася безрезультатною з огляду на його відставку з посади міністра внутрішніх справ 19 грудня 1878 р. Водночас, напрацювання Дж. Дзанарделлі стали основою для подальшої роботи у цьому напрямку, яка увінчалася нарешті ухваленням у травні 1882 р. відповідного закону.

Основними положеннями так званого «Закону Депретіса» (від імені прем'єр-міністра королівства А. Депретіса, який втретє очолював уряд під час ухвалення закону) стали такі: зниження вікового цензу до 21 року (для чоловіків); збереження освітнього цензу на рівні завершеної трирічної початкової освіти. При чому, у разі наявності документа про таку освіту, виборець звільнявся від майнового цензу, який, у свою чергу, зменшувався з 40 (відповідно до положень закону 1860 р.) до 19,8 лір. Права голосу також зберігали такі верстви населення, як професори, викладачі, медики, адвокати,

¹⁸⁹ Ballini P. L. Op. cit. Vol. I. P. 20-25.

судді, прокурори, державні службовці, військові (які перебували на службі не менше 2 років та відвідували полкову школу). До участі у виборах допускалися орендарі земельних ділянок, розмір оренди яких сягав 500 лір щорічно, а також орендарі житлового приміщення/офісу/магазину з орендною платою від 150 до 400 лір щорічно у залежності від чисельності населення селища/міста¹⁹⁰.

Як колись пропонував Ф. Кріспі, замість одномандатних виборчих округів були створені багатомандатні. Їхній перелік був затверджений королівським указом № 999 від 24 вересня 1882 р. та проіснував без змін до 1890 р. У цілому було створено 135 багатомандатних виборчих округів, на яких обиралися від 2 до 5 депутатів у залежності від чисельності населення¹⁹¹. Тож, пропорційна виборча система посіла місце мажоритарної.

На основі ухваленого закону у жовтні-листопаді 1882 р. у Королівстві були проведені парламентські вибори. У них взяла участь значно більша кількість виборців, включених до відповідного списку, у порівнянні з попередніми. Взагалі з 1861 по 1880 рр. відбулося 7 парламентських виборів. Кількість виборців з першого голосування у 1861 р. збільшилася фактично на третину до 621896 під час виборів 16 травня 1880 р.¹⁹² Це було пов'язано із приєднанням до Королівства області Венето (1866 р.) та Рима (1871 р.) і відповідно збільшенням кількості населення країни. Водночас, відсоток виборців, які мали право обирати парламент, залишався виключно низьким – тільки 2,2% від всього населення країни.

Завдяки новому виборчому «Закону Депретіса» – насамперед, скороченню вікового та майнового цензів, цю ситуацію вдалося дещо

¹⁹⁰ Legge elettorale politica: Regio decreto del 24 Settembre 1882. № 999. Gazzetta Ufficiale. 1882. № 226. P. 56-77. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000007.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Il corpo degli elettori politici dal 1861 in poi. Le statistiche elettorali italiane. Camera dei deputati. Documenti. P. 70 URL: http://legislature.camera.it/_dati/costituente/documenti/ministerocostituente/p1_Vo11_7.pdf (Last accessed: 15.10.2018).

покращити. До списків виборців на виборах 29 жовтня 1882 р. потрапило 2017829 громадян Королівства, що дорівнює вже 6,9% населення країни¹⁹³.

Водночас, збереження освітнього цензу разом з високим рівнем неграмотності в Королівстві, призвело до того, що виборче право стало здебільшого прерогативою міського населення. Крім того, окреслилася тенденція щодо збільшення кількості виборців, що мешкали у північних регіонах країни у порівнянні з центром та півднем. Так, завдяки новому виборчому закону, кількість виборців в Лігурії зростає з 3,8 до 10,2 осіб на 100 мешканців, у П'ємонті – з 2,7 до 9,5 осіб, в Ломбардії – з 2,2 до 8,3 осіб. У цілому в цих трьох областях Королівства зосередилося 35,3% усіх виборців, хоча їхнє населення складало 27,4% від кількості усіх мешканців держави. На центральні області припадало тільки 15,7% виборців. На півдні ця цифра дорівнювала 21,3%, на островах – 9,9%¹⁹⁴.

Під час обговорення проєкту виборчого закону 1882 року у парламенті країни голосувалася також поправка щодо надання жінкам окремих категорій права голосу. Проти цього виступив особисто А. Депретіс, який в одному із своїх виступів у парламенті наголосив, що у жінок є «інші засоби впливу – більш ефективні за голосування»¹⁹⁵. В цілому проблема участі жінок у виборах після об'єднання Королівства в єдину державу неодноразово ставала предметом дискусій в суспільстві. Це було пов'язано з тим, що до 1861 р. в окремих державах, що існували на теренах Апеннінського півострову, зокрема в Ломбардії, Венето (які були частинами Австрійської імперії) та Великому герцогстві Тосканському окремі категорії жінок вже мали право голосу на місцевих виборах. Після створення Королівства Італія, в основу якого було покладено законодавство Сардинського королівства, жінки були позбавлені

¹⁹³ Compendio delle statistiche elettorali italiane dal 1848 al 1934. Roma: F.Failli, 1946. P. 146-149.

¹⁹⁴ Ballini P. L. Op. cit. Vol. I. P. 173, 177.

¹⁹⁵ Polara G. F. Voto alle donne, la storia di un calvario. Tessere, 2018. URL: <https://tessere.org/voto-alle-donne-la-storia-un-calvario/> (Last accessed: 15.10.2018).

цього права, що викликало їхнє природне обурення. Непоодинокими були їхні спроби повернути собі право голосу, хоча б спочатку на місцевих виборах. Так, однією з провідних лідерів «суфражистського» руху в Королівстві була Анна Марія Модзоні, яка готувала численні петиції до парламенту країни з цієї теми та створила наприкінці 70-х років XIX століття в Італії незалежну асоціацію «Лігу із захисту інтересів жінок». Водночас, з тих чи інших причин жінки не отримали право голосу в Італії аж до кінця Другої світової війни.

За результатами виборів 1882 р., що відбулися за новим виборчим законом, перемогла та зберегла владу «історична ліва», представники якої одержали 39,8% голосів (331 місце з 508). «Історична права» отримала 19% голосів (144 місця), «крайні радикали», серед яких республіканці та один соціаліст – 4,6% (33 місця). Більшість місць в парламенті (231 місце) обійняли представники професій, пов'язаних з юриспруденцією; дещо скоротилася, але не суттєво частка знаті (129); значну частину також склали військові (47)¹⁹⁶.

«Закон Депретіса» виявився «довгожителем» – він проіснував без суттєвих змін більше 30 років до 1919 р. і відповідно до його положень після 1882 р. було проведено ще 8 парламентських виборів.

Проведення в Королівстві Італія загальнонаціональних виборів протягом двох десятиріч після об'єднання на підставі «жорсткого» закону Сардинського королівства 1848 р. призвів до того, що доступ до виборчого права мала мізерна частка населення країни. Безумовно, на той період часу виборче законодавство багатьох країн Європи містило багато обмежень. Водночас, у 60-70-х роках XIX ст. саме Італія за показником співвідношення кількості виборців до загального населення країни серед них обіймала останнє місце. Це, у свою чергу, свідчило про надмірну «зацензурованість» її виборчого законодавства. Так, у найбільш «прогресивній» з цієї точки зору Франції на

¹⁹⁶ Statistica elettorale politica: elezioni generali politiche 29 ottobre e 5 novembre 1882. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Roma, 1883. 58 p.

100 жителів припадало 26,9 виборців, у Швейцарії – 22,55, Німецькій Імперії – 20,63, Данії – 15,4, Іспанії – 5,7, Португалії – 5,6, Королівстві Італія – 2,22¹⁹⁷.

Відсутність серйозних напрацювань проєктів закону протягом правління «історичних правих» урядів пояснюється, насамперед, більш невідкладними завданнями, що стояли на порядку денному новоствореної держави, та потребували негайного вирішення. Зокрема, йшлося про необхідність утримання ще досить слабкого Королівства від розпаду, протидії сепаратистським тенденціям на півдні країни, подолання численних соціально-економічних проблем, забезпечення визнання новоствореної держави на міжнародній арені та убезпечення її від зовнішнього вторгнення.

Прихід до влади «історичної лівої», у передвиборчій програмі якої реформування виборчого законодавства було одним з головних пунктів, призвів до ухвалення у 1882 р. нового закону. Він став кроком вперед порівняно з попереднім виборчим законодавством Сардинського королівства 1848 р. Водночас, до запровадження загального виборчого права ще було дуже далеко. Передбачене новим законом зменшення вікового та майнового цензу при збереженні освітнього, з одного боку, сприяло збільшенню кількості населення, які мали доступ до виборчого права, з іншого, – призвело до поглиблення поділу країни по лінії місто-село, північ-південь. Як влучно зазначив тогочасний провідний політичний діяч та юрист В. Орландо, зі впровадженням нового виборчого закону глибокі відмінності у рівні освіти та життя між різними частинами Королівства призвели до парадоксальних змін – з точки зору виборчої системи Італія фактично стала жити у двох реальностях: загального виборчого права в одних регіонах та значно обмеженого в інших¹⁹⁸. Такий стан справ залишився без змін протягом наступних трьох десятиріч до ухвалення у 1912 р. нового виборчого закону.

Передбачена у законі 1882 р. зміна виборчої системи з мажоритарної на пропорційну забезпечила також появу нових політичних сил в парламенті. Це

¹⁹⁷ Le statistiche elettorali italiane. Op. cit. P. 70.

¹⁹⁸ Ballini P. L. Op. cit. P. 177.

поступово розширювало можливості впливу населення на формування та реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Отже, реформа виборчого законодавства, проведена першими урядами Королівства Італія, хоча й достатньо повільними темпами, але збільшувала доступ громадян до реалізації ключового права обирати і бути обраним. Це, у свою чергу, поступово сприяло зростанню їхнього впливу на формування державної політики Королівства.

4.2. Створення єдиної системи освіти

Одним із ключових викликів, що постав перед керівництвом Королівства Італія після завершення процесу об'єднання, був надзвичайно високий рівень неписьменності його населення, зокрема у порівнянні з іншими європейськими державами.

Так, за наявними статистичними даними, у 1861 р. серед 22 млн. населення Королівства 17 млн., тобто близько 78%, не мали жодної освіти. При цьому, в різних регіонах Італії цей показник суттєво варіювався – наприклад, в Ломбардії на 1000 жителів припадало 599 неписьменних, тоді як на Сардинії їхня кількість сягала 911¹⁹⁹.

Показовою є й цифра відвідання навчальних закладів – у 1861–1862 навчальному році учнями початкової школи в Королівстві були 1 млн. 9 тис. дітей, серед них 580 тис. хлопчиків і 429 тис. дівчат. Самих початкових шкіл у Королівстві налічувалося 28490 (16559 – чоловічих та 11931 – для дівчат). Серед 7720 комун (адміністративно-територіальних одиниць Королівства), що існували на той час, у 209 не було жодної школи як державної, так і приватної. Показник відвідування середніх і старших класів шкіл, а також університетів був суттєво нижчим – у середній та старшій школі навчалось тільки 16 тис. осіб, в університетах – 6,5 тис. Найбільшою кількістю учнів від 5 до 12 років

¹⁹⁹ Italia in cifre. Istituto nazionale di statistica. URL: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/Italia-in-cifre.pdf> (Last accessed: 03.03.2018).

була у північних регіонах – П'ємонті та Лігурії (67 %), найменшою – на Сицилії (6,5 %) ²⁰⁰.

За показником освіченості новостворене Королівство відставало не тільки від таких «прогресивних» держав як Пруссія, де на 1000 жителів доводилося 148 учнів, Велика Британія (126) та Франція (115), але й від достатньо «відсталого» на той час у цьому плані Іспанії (69). В Італії цей показник сягав лише 51 учень на 1000 жителів ²⁰¹.

На початку 1860-х років тільки 2,6% населення країни розмовляло італійською мовою, решта – діалектами. Унаслідок цього люди з різних регіонів Італії не розуміли один одного.

Тодішнє керівництво країни визначило подолання неписьменності шляхом проведення реформування системи освіти одним із першочергових своїх завдань. Важливо відзначити, що лідери «Рісорджименто», які очолили Королівство після об'єднання у 1861 р., не поділяли думки, що неосвіченим народом легше керувати. Навпаки, вони були переконані, що саме за допомогою запровадження обов'язкової освіти серед молоді та розширення мережі шкіл буде легше поширювати нові цінності єдиної національної держави та виховувати патріотизм і любов до нової Батьківщини ²⁰².

У цілому протягом 60 років після об'єднання в Королівстві Італія було проведено декілька реформ системи освіти, ключовими з них стали ухвалення законів Мікеле Коппіно у 1877 р., Вітторіо Орландо у 1904 р. та Джованні Джентіле у 1923 р. ²⁰³

²⁰⁰ Gli italiani nel 1861. Corriere della sera. URL: <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=censimento1> (Last accessed: 10.03.2018).

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Poidomani G. Op. cit. P. 160.

²⁰³ Михайленко М. Реформа системи освіти у Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання. Європейські історичні студії, 2018. № 10. С. 139-151. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/maryna-mykhailenko-the-education-reform-of-the-kingdom-of-italy-in-the-first-decades-after-the-unification/>.

Одразу ж після об'єднання у 1861 р. на територію всього Королівства був поширений закон про освіту колишнього Сардинського королівства, ухвалений 13 листопада 1859 р. за ініціативи міністра освіти Габріо Казаті²⁰⁴.

Закон був достатньо прогресивним та базувався на кращих практиках пруської освіти, яка на той час вважалася однією з передових. Його основними принципами були запровадження обов'язкової початкової освіти, її безкоштовність та переважно світський характер.

Закон Казаті передбачав поділ освіти на початкову, середню та вищу.

Початкова, у свою чергу, поділялася на 2 ступені – молодші класи та старші, навчання в яких тривало по 2 роки. Під час перших років навчання діти, які йшли у школу з 6 років, повинні були вивчати такі предмети як релігійне виховання, читання, писання, арифметика, італійська мова, основи метричної системи. Наступні два роки, разом з поглибленням знань у вищезгаданих науках, присвячувались вивченню правил композиції, каліграфії, основам бухгалтерського обліку, географії та національної історії, застосуванню у повсякденному житті основ фізики та природничих наук. Перші два роки початкової освіти були обов'язковими та безкоштовними. Відповідні навчальні заклади мали бути створені у всіх містах/селищах, де було щонайменше 50 учнів, школи для навчання у старших класах початкової освіти (наступні 2 роки) – у містах/селищах з населенням більше 4 тис. мешканців.

Середня освіта поділялася на класичну і технічну. Класична, аналогічно початковій, передбачала 2 рівні навчання, перший з яких тривав 5 років у гімназії, другий – 3 роки у ліцеї. Під час першої «п'ятирічки» вивчалися такі науки, як італійська, латинська, грецька мови (та французька у регіонах, де вона була поширена), а також література, арифметика, географія й історія (з давніх часів). На другому рівні середньої освіти вводилися такі предмети як

²⁰⁴ Sull'amministrazione della pubblica istruzione: Legge Casati del 12 novembre 1859 (testo integrale). № 3725. URL: http://www.sintedialettica.it/pedagogia/documenti/legge_casati.pdf (last accessed: 13.03.2018).

філософія, математика, фізика, хімія, італійська, латинська та грецька літератури (французька в окремих регіонах), історія та природничі науки.

У свою чергу, середня технічна освіта передбачала спочатку навчання протягом 3 років у технічних школах, після чого – 3-річне навчання в так званих технічних інститутах.

Середня освіта, як і зараз, надавала можливість вступу до вищих навчальних закладів – університетів. При чому ті, хто завершив навчання у так званих технічних інститутах, а саме з фізико-математичних дисциплін, приймалися в університети на факультети математичних наук, фізичний та природничий.

Щодо вищої освіти, то згідно із Законом Казаті до юридичного, медичного та теологічного факультетів, які існували на території Апеннін з часів середньовіччя, додавалися два нових – літератури і філософії та математичних, фізичних і природничих наук. З часом у 1873 р. теологічні факультети в італійських університетах були закриті з огляду на складні відносини новоствореного Королівства з Ватиканом та прагненням італійської влади до секуляризації суспільства. Хоча «релігійну доктрину» продовжували викладати у початковій школі, однак батьки мали можливість визначати доцільність відвідання їхніми дітьми цих занять.

Поширення на об'єднану державу законів Сардинського королівства було звичайною практикою у перші роки після її створення. Зокрема, й перші загальнонаціональні вибори до нижньої палати італійського парламенту – Палати депутатів відбулися на підставі відповідного законодавчого акту від 17 березня 1848 р. Сардинського королівства з деякими незначними змінами. Така своєрідна спроба «п'ємонтизації» країни має свої логічні пояснення. У сфері освіти це обумовлювалося тим, що Закон Казаті був дійсно передовим та добре розробленим; вирішення проблеми такого масштабу, як ліквідація неписьменності населення, була по силам тільки державі; відсутність єдиних правил освіти для всієї території Королівства могло бути використано церквою для впливу на населення у своїх інтересах.

Водночас результати освітньої реформи, запровадженої Законом Казаті, всередині 1860-х років були достатньо скромними. Однією з причин була нестача фінансових ресурсів у регіонах. Відповідно до Закону Казаті держава брала на себе тільки частину фінансового тягаря з реалізації реформи. Зокрема, за рахунок держави функціонували ліцеї – другий щабель середньої класичної освіти та технічні інститути – другий щабель середньої технічної освіти, а також університети. Початкова ж освіта, а також перші щаблі середньої класичної та технічної освіти (гімназії та технічні школи відповідно) мали фінансуватися місцевою владою – комунами. Іншими причинами недостатньо швидких темпів подолання неписьменності в країні була недосконала система розподілення компетенцій між центральними та регіональними органами освіти, а також відсутність дієвого контролю за реалізацією принципу обов'язковості початкової освіти.

Так, за результатами діяльності парламентської комісії, створеної за ініціативи тодішнього міністра освіти Джузеппе Натолі у 1865 р., було встановлено, що на 100 хлопчиків з 6 до 12 років тільки 47 відвідували школи, аналогічний показник серед дівчат був 39 зі 100²⁰⁵. При цьому, під час сезонних робіт спостерігалось різке зниження відвідування навчальних закладів, що пояснювалося широко розповсюдженою практикою, насамперед у південних частинах країни, експлуатації дітей на сільськогосподарських роботах.

Протягом періоду діяльності «історичних правих» урядів (1861-1876 рр.) спроб розробити новий повноцінний освітній закон на заміну Закону Казаті не було здійснено. Не останню роль у цьому відігравав той факт, що міністри освіти часто змінювалися – протягом періоду правління «історичної правової» їх було аж 15. Крім цього, реформа освіти потребувала насамперед додаткових бюджетних фінансових ресурсів, яких у новоствореної держави не вистачало. В таких умовах «історичні праві» уряди насамперед зосередилися на підготовці нової еліти та керівного класу для Королівства. Тож найбільша

²⁰⁵ Poidomani G. Op. cit. P. 163.

увага відводилася вищій та середньо-спеціальній освіті. У результаті за перші два десятиріччя після об'єднання кількість випускників університетів зроста удвічі – з 6,5 тис. у 1861 р. до 12,4 тис. у 1881 р. Водночас результати діяльності з подолання неписьменності по всій країні, що насамперед було завданням початкової освіти, були менш переконливими. Її рівень з 78% у 1861 р. знизився тільки до 72,96% у 1871 р.²⁰⁶

Одним з найбільших успіхів діяльності «історичної правової» вважається подолання у 1876 р. дефіциту державного бюджету, що створювало додаткові сприятливі можливості й для удосконалення системи освіти.

Після приходу до влади «історичної лівої» тема реформи освіти актуалізувалася. Міністр освіти Мікеле Коппіно розробив відповідний законодавчий акт, який парламент країни ухвалив 15 липня 1877 р.²⁰⁷. Закон Коппіно, який складався тільки з 13 статей, подовжив навчання у початковій школі з 4 до 5 років, 3 з яких були обов'язковими. Запроваджувалися штрафи для батьків за порушення ними принципу обов'язковості початкової освіти, у разі відсутності поважних причин. Розмір штрафу варіювався з 50 центів до 10 лір. Обов'язковими для початкового навчання дисциплінами визначалися такі: читання, каліграфія, початкові знання з італійської мови, основи арифметики і метричної системи. Закон скасовував навчання основам релігії. Натомість вводився предмет «елементарні знання щодо обов'язків людини та громадянина». Таким чином, держава продовжувала «відвойовувати» у церкви вплив на свідомість громадян новоствореної держави.

Закон Коппіно також регулював кількість викладачів у комунах відповідно до загальної кількості населення. Так, у містечках з населенням менше 5000 на кожну тисячу осіб мав бути щонайменше один викладач; з

²⁰⁶ Genovesi G. Storia della scuola in Italia dal Settecento ad oggi. Analfabetismo in Italia dal 1861 al 1991. URL: http://www.bibliolab.it/scuola/analfabeti_italia.htm (Last accessed: 03.03.2018).

²⁰⁷ Sull'obbligo dell'istruzione elementare: Legge Coppino del 15 luglio 1877 (testo integrale). № 3961. URL: <http://www.bibliolab.it/scuola/coppino.htm> (Last accessed: 03.03.2018).

населенням від 5 до 20 тис. – один викладач на 1200 осіб; більше 20 тис. – один викладач на кожні 1500 мешканців.

У цілому проблема з підготовкою належного викладацького складу була дуже актуальною у перші роки після об'єднання Королівства. За 15 років правління «історичної правої» (1861–1876 рр.) її так і не вдалося вирішити. За наявними статистичними даними, у 1861 р. на Апеннінському півострові нараховувалося 28173 вчителів початкової школи – 1 вчитель на 31 учня. У 1876 р. цей показник складав 47347, але кількість учнів на 1 вчителя зростає вже до 42²⁰⁸.

Закон Коппіно також залишав обов'язок щодо фінансування відкриття нових шкіл та підтримки їх у належному стані за муніципальною владою. Водночас кількість початкових шкіл продовжувала бути недостатньою, адже комуни, де землевласники мали визначальне право голосу (насамперед південь), не бажали вкладати фінансові ресурси у навчання дітей селян. Їх цілком влаштовувала поширена практика використання дітей на сільськогосподарських роботах, від якої вони не поспішали відмовлятися.

Протягом правління «історичної лівої» (1876-1896 рр.) робилися інші спроби вдосконалити систему освіти, які, однак, не були успішними через проблеми всередині коаліції. Так, чотириразовий міністр освіти Ф.де Санктіс (двічі обіймав цю посаду у 1861-1862 рр. та двічі у 1878 р. і 1879-1881 рр.) безрезультатно намагався провести через парламент рішення, спрямовані на вирішення проблем з будівництвом шкіл та підготовкою викладачів.

Щодо методів викладання та відповідних програм, що використовувалися вчителями під час перших десятиріч після об'єднання, то найбільший вклад у цей процес зробив Арістиде Габеллі. Так, у 1888 р. він розробив для Міністерства освіти Королівства програми навчання початкової школи. А. Габеллі був представником поширеної на той час філософської течії – позитивізму, що вплинуло на його ідеї щодо школи. За його переконаннями, будь-яка навчальна діяльність повинна базуватися на початковому досвіді

²⁰⁸ *Sommario di statistiche storiche italiane 1861-1955. Op. cit. P. 76.*

учня. Для цього у навчальній практиці повинен використовуватися не абстрактний, а об'єктивний/інтуїтивний метод. Отже, вчителі повинні відійти від поширеної, але малоефективної практики «пояснювати» за допомогою загальних правил. Учні володіють прямим досвідом, насправді багатшим та різноманітнішим, ніж зазвичай вважали. Тож необхідно було використовувати його у процесі навчання. Отже, не треба примушувати учня говорити на абстрактні теми, про які він нічого не знає і не відчуває їх. Основний принцип, на якому ґрунтується вся робота А. Габеллі, полягає в тому, що школа кожного порядку і ступеня повинна «формувати людей зі світлою головою», тобто здатними до самостійного критичного мислення. Досягнення цієї мети в основному покладається на метод, а не на поняття. Наприклад, А. Габеллі вважав, що при вивченні мови не слід навчати абстрактним граматичним правилам. Потрібно демонструвати їхнє використання на практиці у живому спілкуванні. Крім цього, учнів почали стимулювати висловлювати власну думку, сумніви з питань, які вивчалися, і розвивати таким чином навички самостійного критичного мислення. Ідеї А. Габеллі суттєво вплинули на подальші методики навчання не тільки у XIX, але й у XX століттях²⁰⁹.

Показовим у плані реалізації завдання перших урядів Королівства щодо формування єдиної італійської нації за допомогою освіти є зміни у навчальних програмах з викладання історії. Так, до 1867 р. у школах всіх рівнів вивчення національної історії завершувалося 1815 роком. З 1884 р. цей період був подовжений до 1870 року – захоплення Рима і проголошення його столицею Королівства, що ознаменувало завершення другої хвилі об'єднання, але не на всіх рівнях навчання. Тільки всередині 1890-х років «Рісоджименто» стало невід'ємною частиною всіх шкільних програм²¹⁰.

²⁰⁹ Programmi Gabelli per la scuola elementare. Prospetto comparativo dei programmi della scuola elementare (1867-1923). Istituto nazionale documentazione innovazione ricerca educativa. Fonti italiani di Quaderni scolastici ed Elaborati Didattici. URL: http://www.indire.it/wp-content/uploads/2016/07/Prospettocomparativo_programmi-scolastici.pdf (Last accessed: 15.03.2018).

²¹⁰ Poidomani G. Op. cit. P. 169.

Наступні хвилі реформування системи освіти в Королівстві Італія стали можливими тільки з початком ХХ століття після подолання так званої «кризи кінця століття», що супроводжувалася численними акціями протесту збіднілого населення, їхнім жорстким придушенням з боку влади, зокрема в Мілані у 1898 р., та, як наслідок, вбивством короля Умберто І.

Отже, аналіз реформи системи освіти в Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання свідчать про розуміння правлячою елітою надзвичайної важливості для виживання країни консолідації її населення, подолання регіональної самосвідомості та створення у нього відчуття єдиної нації. Одним із головних інструментів досягнення цієї мети було обрано запровадження єдиної системи освіти в Королівстві.

Школи мали сприяти як поширенню серед молодого покоління італійців цінностей нової держави, так й її подальшому розвитку, долаючи надзвичайно високий рівень неписьменності та неосвіченості в країні.

Розповсюдження на територію всього об'єданого Королівства Італія закону про освіту колишнього Сардинського королівства мало суперечливі наслідки. З одного боку, єдина система освіти запроваджувалась на основі найбільш передових на той час практик. З іншого боку, Закон Казаті не враховував надзвичайно серйозні розбіжності в економічній, соціальній та культурній структурі різних регіонів. Як результат, ступінь його імплементації та ефект від його реалізації в північних, центральних та південних регіонах суттєво відрізнялися. Темпи відкриття нових шкіл, підготовки вчителів та збільшення кількості учнів по всій країні не відповідали попереднім очікуванням провладної еліти.

Водночас загальний рівень неписьменності, хоча й повільно, але почав поступово зменшуватися з критичних 78% у 1861 р. до 56% у 1901 р.²¹¹.

²¹¹ *Analfabetismo in Italia dal 1861 al 1991. Op. cit.*

4.3. Формування та роль об'єднаної Королівської армії

Після об'єднання Королівства Італія у 1861 р. її керівництво обрало у якості одного з ключових інструментів консолідації нації Збройні сили. Саме формування єдиної армії, до лав якої були б залучені представники усіх регіонів держави, досить ефективно сприяло уніфікації Королівства. Єдина потужна армія мала також стати одним із головних символів та гордістю новоствореної держави. При цьому використання такого інструментарію не було притаманно виключно Італії. «Мілітаризація національної ідеї» була загально поширеним процесом для більшості тогочасних європейських країн, насамперед для тих, що прийшли до об'єднання за допомогою засобів війни (Італія, Німеччина)²¹².

Створення Збройних сил Королівства Італія стало першочерговим завданням на порядку денному уряду країни. З огляду на ключову роль Сардинського королівства у процесі об'єднання, а також його досвід участі у військових кампаніях у період національно-визвольної боротьби, кістяком, навколо якого почалось формування єдиних Збройних сил, об'єктивно було обрано Сардинську армію. У період, що безпосередньо передував процесу об'єднання, Збройні сили Сардинського королівства були суттєво реформовані за ініціативи тогочасного воєнного міністра А.Ла Мармора. Поштовхом до цього стали трагічні поразки, що їх зазнали п'ємонтці від австрійського війська під час так званої першої війни за незалежність (1848-1849 рр.). Зусиллями А.Ла Мармора була створена відповідна парламентська комісія з метою перегляду достатньо суперечливого сардинського законодавства у цій сфері, були відкриті школи інфантерії у м. Івреа та кавалерії у м. Пінероло та академія для вищих чинів артилерії і інженерної справи у Турині²¹³. У 1851 р. А.Ла Мармора представив у парламенті проєкт нового воєнного закону № 1676, що однак був ухвалений тільки 20 березня 1854 р. Закон регулював питання обов'язкового призову, що був

²¹² Poidomani G. Op. cit. P. 141.

²¹³ Whittam J. Op. cit. P. 66.

запроваджений у Королівстві ще у 1802 р. Усі чоловіки (за виключенням окремих категорій, зокрема засуджені та кати), яким йшов 20-ий рік підлягали службі в армії. Таким чином, у 1854 р. на службу повинні були бути призвані 12 тис. чоловіків 1833 року народження²¹⁴. Найбільш «болючим» положенням Закону було подовження терміну служби з 14 місяців до 4 років (для піхоти) та 6 років (для кавалерії). Після чого ті, хто відслужив, переводились до резерву терміном на 3 роки для кавалерії та 7 років для піхоти. Згадані громадяни відносилися до так званої «першої категорії». Законом була передбачена й «друга категорія» громадян, служба яких тривала тільки 40 днів та 5 років резерву. Існувала також можливість надіслати до війська іншу особу на свою заміну за відповідну платню. Питання щодо належності призовника до тієї чи іншої «категорії» вирішувалося шляхом жеребкування²¹⁵. Перспективи неминучої війни з Австрією підштовхнули А.Ла Мармора до внесення ще одного закону до парламенту, метою якого було зменшити кількість тих, хто мав можливість уникнути призову на підставі закону 1854 р. Незважаючи на запеклу дискусію у суспільстві, відповідний законодавчий акт був ухвалений у 1857 р.

Станом на 1859 р. Збройні сили Сардинського королівства нараховували 45 тис. осіб в інфантерії та 6500 – у кавалерії. При цьому, у разі війни, їхню чисельність можливо було збільшити до 85 тис.²¹⁶

Напередодні об'єднання Королівства Італія найбільш чисельна армія була у Королівства Обох Сицилій. Так, станом на 1860 р., її Збройні сили

²¹⁴ *Leva militare sulla classe dell'anno 1833*. Camera dei deputati. Portale storico. URL: <https://storia.camera.it/documenti/progetti-legge/18540320-74-leva-militare-sulla-classe-anno-1833> (Last accessed: 13.03.2019).

²¹⁵ *Sulla Leva militare: Legge del 20 marzo 1854 (testo integrale)*. № 1676. URL: http://dircost.di.unito.it/root_subalp/docs/1854/1854-1676.pdf (Last accessed: 03.03.2019).

²¹⁶ *Guerra U. Il regolamento di disciplina militare nel Regno di Sardegna e nel primo decennio del Regno d'Italia (1814-1872): tesi di laurea. Il Regolamento del 1859. Struttura e composizione dell'esercito*. Sassari, 1977-1978. URL: <https://www.umbertoguerra.it/chi-naja-non-prova/la-mia-tesi/228-capitolo-iv-il-regolamento-del-1859.html?start=1> (Last accessed: 05.02.2019).

нараховували фактично 90 тис. інфантерії, близько 9 тис. кавалерії, у резерві перебувало 54 тис. осіб²¹⁷. Ця південна держава могла також похизуватися потужним морським флотом: в її розпорядженні перебувало 128 суден з 900 гарматами на борту²¹⁸. В цілому Королівські війська цієї держави були добре оснащені, основною проблемою був рівень підготовки керівної ланки – на чолі Збройних сил перебувала велика кількість офіцерів похилого віку. У Королівстві існувала обов'язкова військова повинність – служити мали усі чоловіки віком від 18 до 25 років. Кожен муніципалітет повинен був надіслати до війська певну кількість призовників пропорційно її населенню (один рекрут на 1000 жителів). Визначення кандидата відбувалося шляхом жеребкування. Придатними до служби вважалися чоловіки не менше, ніж 162 см зросту, неодружені, які не мали фізичних вад та не вчинили злочинів. Законом були передбачені умови для уникнення служби в армії такі, як особливі сімейні обставини (одна дитина у родині або єдиний годувальник), релігійні переконання чи навчання. Загальна тривалість служби складала 10 років (5 у війську та 5 у запасі). Для артилерійських, інженерних військ, кавалерії, жандармерії цей термін дорівнював 8 років активної служби в армії без включення до резерву. На о.Сицилія не поширювалась обов'язкова військова повинність. Водночас у 1859-1860 рр. багато сицилійців приєдналися до добровольчого війська Дж. Гарібальді. Серед загальновідомої «тисячі» славетного генерала їх нараховувалося 45, однак згодом їхня кількість суттєво збільшилася і сягнула більше 10 тис. добровольців²¹⁹.

Армії інших держав Апеннінського півострова були дуже малочисельними. Так, збройні сили Великого Герцогства Тосканського не перевищували 6500 осіб, ще таку ж кількість резервістів можна було призвати

²¹⁷ L'insurrezione siciliana (aprile 1860) e la spedizione di Garibaldi: storia popolare, cronologica, aneddotica con note, lettere, dispacci e comunicazioni ufficiali. Milano, 1860. P. 77-78.

²¹⁸ Radogna L. Storia della Marina Militare delle Due Sicilie (1734-1860). Mursia, 1978. P. 131.

²¹⁹ La lista del mille di Garibaldi. Corriere della sera. Speciali. URL: <https://www.corriere.it/speciali/mille.htm> (Last accessed: 03.03.2019).

у разі військових дій. Герцогство Парми і П'яченци у 1859 р. нараховувало 8 піхотних батальйонів, 2 коні ескадрильї та 1 артилерійську батарею. Королівська бригада Герцогства Модена і Реджо не перевищувала 3600 осіб²²⁰.

Цікавою була ситуація з військом Папської держави, що переважно складалося з іноземних легіонів. Зростання загрози з боку Сардинського королівства та перші сутички з гарібальдійцями (19 травня 1860 р.) підштовхнули Папу Римського до ідеї реорганізації свого війська з метою збільшення його чисельності. Через єпархії у європейських католицьких країнах були створені центри з набору добровольців і зі збору коштів. Таким чином, у 1860 р. загальна чисельність папського війська сягнула 20 тис., серед яких 5 тис. австрійців, 3 тис. ірландців, а також поляки, бельгійці, швейцарці, голландці. Італійців у війську було понад 6 тис. Після програшу у битві при Кастельфідардо у вересні 1860 р. папське військо було ще раз реорганізоване. Таким чином, у 1867 р. воно нараховувало 13 тис. осіб, з яких вже 2/3 були італійці²²¹. Їхнім головним завданням було забезпечувати охорону Лаціо та безпосередньо Рима – все, що залишилося від територій колишньої Папської держави. У Римі також перебував французький контингент чисельністю близько 1100 осіб²²².

Офіційною датою створення об'єднаної Королівської армії визначено 4 травня 1861 р., коли військовий міністр Манфредо Фанті підписав відповідний наказ. Водночас цьому передувало фактично дворічний період реорганізації сардинського війська, що був пов'язаний з процесом приєднання до Сардинського королівства нових територій. Після укладення Віллафранкського миру 11 липня 1859 р. та передачі Віктору Еммануїлу II Ломбардії частина офіцерів і солдат габсбурзького війська – ломбардського

²²⁰ Mazzetti M. *Dagli eserciti pre-unitari all'esercito italiano. Rassegna Storica del Risorgimento*. Roma, 1972. № 4, P. 575-592.

²²¹ Keyes O'Clery P. *La rivoluzione italiana. Come fu fatta l'unità della nazione*. Milano, 2000. P. 664.

²²² Orlandi G., Achille A. *Un popolo diviso. Il paradosso di un'unità che disunì*. Roma: La parola, 1988. P. 139.

походження пішли на службу до Сардинських збройних сил. Домовленості передбачали також передачу Франції Ніцци та Савої. Офіцерам з цих двох провінцій було запропоновано обрати, де продовжити службу – залишитися у п'ємонтському війську або перейти до французького. Серед 300 офіцерів 200 прийняли рішення на користь Сардинського королівства²²³.

За результатом проведених у 1860 р. у Тоскані, Модені, Пармі і П'яченці плебісцитів стосовно приєднання до Сардинського королівства також постало питання щодо залучення їхніх військових до армії об'єднаної держави. Необхідно також було організувати належний захист нових територій Королівства. Ці важливі завдання було покладено на генерала М. Фанті. Прикметно, що він не був п'ємонтцем, а народився у колишньому Герцогстві Модена і Реджо, довго перебував за кордоном у засланні, брав участь у першій карлістській війні в Іспанії (1833-1840 рр.), повернувся в Італію на хвилі «першої війни за незалежність» та дослужився до звання бригадного генерала у сардинському війську. М. Фанті обіймав посаду воєнного міністра з січня 1860 р. до червня 1861 р. – протягом цього періоду Сардинське військо було трансформовано у Збройні сили об'єднаного Королівства Італія.

М. Фанті ініціював створення змішаних бригад – склалися з представників різних регіонів, а також запровадив практику час від часу змінювати місце їхнього розташування. Таким чином, він намагався подолати сильну регіональну свідомість італійців та військових, як їх невід'ємної частини. За його переконанням, нові збройні сили мали стати ефективними не тільки з військової точки зору, а й слугувати уніфікації Королівства²²⁴.

На початку формування об'єднаного війська більша частина офіцерського складу Збройних сил були походженням з П'ємонту. Станом на березень 1860 р., їхня кількість дорівнювала 68%, 20% – з Емілії-Романії та 12% – тосканці²²⁵. Змінити такий стан справ М. Фанті планував за рахунок

²²³ Anthonioz A. *Generaux savoyards*. Genève: Atar, 1912. 284 p.

²²⁴ Whittam J. *Op. cit.* P. 88.

²²⁵ Pieri P. *Le forze armate nelle età della destra*. Milano, 1962. P. 45.

поповнення з нових регіонів. Надзвичайно складним у цьому плані уявлялося питання щодо інкорпорування до об'єднаного війська надзвичайно великої кількості офіцерів і солдатів колишньої армії Королівства Обох Сицилій. З цією метою 28 листопада 1860 р. Віктор Еммануїл II видав декрет, згідно з яким визнавалися усі військові звання, ранги, заохочування колишнього бурбонського війська, присвоєні до 7 вересня 1860 р. (дати, коли король Фердинанд II залишив Неаполь і, відповідно, військові могли не дотримуватися присяги на вірність йому). Таким чином, керівництво Сардинського королівства намагалося стимулювати військових з півдня до складання зброї та переходу на його сторону, адже на території колишнього Королівства Обох Сицилій продовжували тривати активні бойові дії.

З метою розгляду питання щодо переходу була створена змішана комісія за участі представників сардинської та бурбонської армій на чолі з командуючим Національної гвардії генералом Г.Де Согетом. Комісія мала розглянути особові справи військових, які бажали приєднатися до нового війська об'єднаного Королівства, та ухвалити відповідне рішення. Протягом двох місяців роботи комісія розглянула 3600 заявок і станом на лютий 1861 р. 2311 офіцерів колишніх Збройних сил війська Фердинанда II були прийняті на воєнну службу до Королівського війська Віктора Еммануїла II²²⁶. Водночас бойових офіцерів із них було тільки 927, інші належали до тилових, ветеринарних, медичних служб. При цьому із 70 генералів колишньої армії Королівства Обох Сицилій тільки 6 були прийняті на військову службу до Королівства Італія, включаючи Г.Де Согета²²⁷. Керівництво об'єднаної країни не дуже прихильно ставилося до колишніх військових бурбонської армії, вважаючи, що їхня підготовка і освіта були неналежними. Ще гірше виглядала ситуація з молодшим офіцерським складом і солдатами неаполітанського

²²⁶ Izzo F. *I lager dei Savoia. Storia infame del Risorgimento nei campi di concentramento per i meridionali*. Napoli, 1999. P. 115.

²²⁷ Tornata del 18 aprile 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 564-585. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed038.pdf> (Last accessed: 15.03.2019).

війська. Їх всіх звільнили у запас і багато з них, залишившись без будь-яких засобів для існування, поповнили ряди банд, що активно діяли на півдні країни ще протягом десятиліття після об'єднання.

Окремою проблемою, що потребувала уваги нового військового керівництва Королівства Італія, було існування багаточисельної Південної армії (названої так Дж. Гарібальді). Її кількість дорівнювала близько 60 тис. осіб, із них більше 7000 офіцерів та генералів²²⁸. Це було величезне військо, що сформувалося протягом воєнних дій під егідою Дж. Гарібальді на Сицилії та півдні країни. Воно фактично повністю складалося з добровольців і у ньому не було такого поняття як призов і термін строкової служби. Ставлення військового керівництва Королівства до Південної армії було ще гірше, ніж до бурбонського війська. Головним завданням М. Фанті було створити боєздатні збройні сили, що були б в змозі захистити новостворене Королівство і завершити процес його об'єднання. При цьому рівню підготовки особового складу та дисципліні відводилося ключове значення. Добровольці ж розглядалися новим військовим керівництвом країни як люди, які у своєму «революційному» пориві безумовно надали надзвичайно важливу допомогу державі у процесі об'єднання, але наразі їхня місія була завершена. Виникало багато питань щодо готовності добровольців дотримуватися суворої дисципліни і субординації у новому об'єднаному війську. Крім цього, побоювання М. Фанті викликав той факт, що переважна більшість офіцерського і генеральського складу Південної армії отримали свої нинішні звання фактично за дуже короткі терміни бойових дій – деякі з них були підвищені одразу ж на 2 ступені.

У листопаді 1860 р. вийшов королівський декрет, згідно з яким добровольці повинні були обрати з двох опцій – зарахуватися на військову службу до Королівської армії терміном строкової служби на 2 роки чи повертатися додому з 6-ти місячним утриманням. Значна кількість обрала другий варіант. Однак й ті, хто обрав перший зіштовхнулися з серйозними

²²⁸ Whittam J. Op. cit. P. 97-98.

бюрократичними перепонами, в результаті чого на нову службу з рядового складу «гарібальдійців» потрапило тільки 1500 осіб. Доля офіцерів вирішувалася змішаною комісією на чолі з генералом Е.делла Рокка. За результатами її діяльності з 7300 офіцерів-гарібальдійців до лав об'єднаного Королівського війська було прийнято 2200 осіб²²⁹.

Така ситуація з власним «дітищем» викликала обурення у Дж. Гарібальді. У результаті чого 18-19 квітня 1861 р. парламент країни перетворився на місце жорстких дискусій між Дж. Гарібальді та урядом на чолі з К. Кавуром. Бойовий генерал звинуватив уряд у ворожому ставленні до Південної армії. Він наголосив, що «у разі, якщо ми «приймали» нові провінції до лав нового Королівства, необхідно було також й примати їхнє військо». Дж. Гарібальді висунув уряду звинувачення щодо навмисного знищення добровольчого війська: «треба було запропонувати їм три місяці відпустки, а не «спокушати» їх 6-ти місячним утриманням, щоб вони пішли». Такі дії уряду, на думку Дж. Гарібальді, можуть призвести до братовбивчої війни. За його переконанням, якщо добровольці не «вписуються» до нового війська треба створити з них окремий підрозділ. К. Кавур відкинув усі звинувачення, навівши детальну аргументацію на користь того, що у своєму існуючому вигляді ця армія не може бути корисною державі, як тільки під час воєнних дій. Крім цього, він докладно розповів про усі кроки, що особисто вживав, з метою надання сприяння у створенні цього війська у 1859 р.²³⁰

Публічна сварка та особисті звинувачення Дж. Гарібальді на адресу К. Кавура викликали побоювання у багатьох впливових депутатів, що відсутність «єдності» серед двох безумовних лідерів об'єднання держави може вплинути на процес становлення ще досить слабкого Королівства. Дж. Гарібальді та К. Кавура закликали до примирення шляхом потискання рук, що формально відбулося за посередництва короля Віктора Еммануїла II, який викликав обох до себе.

²²⁹ Poidomani G. Op. cit. P. 143.

²³⁰ Tornata del 18 aprile 1861. Op. cit. P. 564-585.

Водночас уряду вдалося відстояти своє бачення нових Збройних сил Королівства Італія і 4 травня 1861 р. вони були офіційно створені. 6 червня 1861 р. раптово помер К. Кавур, того ж дня воєнний міністр М. Фанті подав у відставку. Водночас, він назавжди увійшов в історію, як засновник італійської Королівської армії: з 5 п'ємонтських дивізій у 1859 р. воно перетворилося у 17-ть у 1861 р. чисельністю 250 тис. осіб²³¹.

Обов'язковий призов до війська терміном на 5 років здійснювався відповідно до законодавства, запровадженого ще А.Ла Марморою, за національним, а не регіональним принципом – це був один із інструментів консолідації країни. Цьому ж сприяло формування полків з представників, як мінімум, двох різних регіонів Королівства та їхнє розташування подалі від місця проживання призовників. Ключовою функцією армії стало подолання високого рівня неписьменності серед бідних верств населення та забезпечення вивчення ними італійської мови. Більшість новобранців розмовляла діалектами, опанування державної мови було елементарною необхідністю для розуміння один одного та командирів. Полкові школи, створені ще у 1848 р. А.Ла Марморою, взяли на себе основні освітні функції й в об'єднаному війську Королівства. При цьому, навчання там було передбачено не тільки для сержантів – молодшого командного складу, але й для простих солдатів на базі батальйону. Навчання останніх, як правило, було організовано у зимовий період, передбачало складання іспитів, премії та просування по службі для найбільш успішних «учнів». Військовий Статут 1872 р. включав положення щодо відрахування зі служби тих, хто не навчився читати і писати²³².

Наступна хвиля реформ італійського війська стала можливою у 1870-х роках після взяття під контроль ситуації на півдні Італії, де протягом десятиріччя фактично тривала громадянська війна, після приєднання до Королівства регіону Венето у 1866 р. за результатами франко-австрійської війни та захоплення Рима у 1870 р. Головним ініціатором цих перетворень став

²³¹ Whittam J. Op. cit. P. 99.

²³² Poidomani G. Op. cit. P. 145.

воєнний міністр Ч. Ріккотті-Маньяні, що обіймав цю посаду за двох урядів Дж. Ланца та М. Мінгетті з 1870 по 1876 рр. Завдяки його зусиллям 19 липня 1871 р. парламентом країни був ухвалений закон № 349, яким вносилися зміни до військового закону А.Ла Мармори, а саме щодо призову. Так, термін строкової служби зменшувався з 5 років до 4 і 9 років перебування у резерві. Запроваджувалася також прусська система добровільної служби протягом 1 року та створювалися військові комісаріати, до функцій яких належали призов, професійна підготовка та забезпечення мобілізації на час війни²³³. Ч. Ріккотті-Маньяні створив також 15 підрозділів альпійців з метою захисту північних кордонів. Законом № 1591 від 30 вересня 1873 р. «Щодо устрою збройних сил та служб, підпорядкованих воєнній адміністрації» визначалися розміри Збройних сил Королівства: у мирний час – 10 армійських корпусів, що склалися з 2 дивізіонів, загальною чисельністю 224 тис. особового складу (130 генералів, 1223 вищих офіцерський чинів; 10834 – середній офіцерський склад, 16431 – сержантський склад); у час війни – з урахуванням резерву 800 тис. Законом № 2532 від 7 червня 1875 р. було внесено чергові зміни щодо призову, зокрема термін строкової служби був ще раз зменшений – до 3 років.

Ч. Ріккотті-Маньяні також ініціював програму переоснащення армії та будівництва нових фортифікаційних споруд, казарм та інших військових об'єктів, зокрема воєнного міністерства у Римі. На озброєння війська надійшли нові гвинтівки Вітерлі 1870 року виробництва, карабіни Ремінгтон, гармати і гаубиці італійського виробництва. Здійснюючи ці кроки, Міністр мав враховувати наміри уряду щодо зменшення державних витрат на утримання війська. В цілому у 1860-х роках ця цифра сягала 40% усіх державних витрат. Необхідність такого великого за розміром фінансування пояснювалася громадянською війною на півдні та зовнішніми загрозами, що були цілком реальними для новоствореного Королівства. Водночас, головні зусилля уряду в економічній сфері були спрямовані на подолання величезного дефіциту державного бюджету. Відповідно шукалися статті для скорочення витрат, що

²³³ Pieri P. Op. cit. P. 461-464.

не могло не відбитися на армії. У 1872 р. державні витрати на армію зменшилися удвічі до 20% та залишалися на такому рівні протягом наступних двох десятиліть, за виключенням 1887 р. – 37%, спричиненого колоніальною авантюрою в Африці²³⁴.

У 1876 р. завершилася ера правління «історичної правової» і до влади прийшла «історична ліва». Незважаючи на ці зміни, воєнні міністри лівих урядів продовжували реформи, розпочаті Ч. Ріккотті-Маньяні. Закони, ухвалені у цій сфері протягом 1870-х років, надали об'єднаним Збройним силам Королівства того вигляду, в якому вони фактично проіснували до Першої світової війни²³⁵. У результаті станом на 1882 р. Збройні сили склалися з 25 дивізій, об'єднаних у 12 корпусів. У загальному плані реформи були спрямовані на перебудову воєнної машини з французької моделі (нечисленне військо з надзвичайно довгим терміном строкової служби) на найбільш ефективну на той час пруську (численне військо з відносно коротким терміном служби). Водночас повністю цього досягти не вдалося, зокрема через нестачу відповідних фінансових ресурсів у новоствореного Королівства. Крім цього, на відміну від пруської системи, формування корпусів в італійській армії здійснювалося на загальнонаціональній, а не на територіальній основі. Це створювало багато потенційних проблем, зокрема у контексті забезпечення швидкості мобілізації, що в цілому відбивалося на ефективності воєнної машини. Однак, на той час дух сепаратизму і регіоналізму був занадто небезпечним для єдності держави і її керівництво віддавало перевагу політичним міркуванням, а ніж військовій доцільності.

Одразу ж після об'єднання Королівства феномен дезертирства був широко розповсюджений. Це особливо стосувалося південних регіонів країни, зокрема на о. Сицилія за часів бурбонської влади взагалі не здійснювався військовий призов. Водночас поступово обов'язкова військова служба

²³⁴ De Rosa L. Incidenza delle spese militari sullo sviluppo economico italiano. Atti del primo convegno nazionale di storia militare. Roma, 1969 p. P. 212-217.

²³⁵ Whittam J. Op. cit. P. 162.

увійшла в ментальність новоствореної італійської нації. Кількість дезертирів зменшилася і більш того служба в армії стала розглядатися у якості соціального ліфту. Так, багато колишніх солдатів після служби та отримання елементарних знань (читати, писати, говорити італійською мовою) не поверталися додому у сільську місцевість, а залишалися в містах. Хтось з них влаштувався як обслуговуючий персонал у ресторанах, готелях, у заможних родинах, хтось потрапляв на службу із забезпечення громадського порядку (карабінери) або на такі підприємства і організації як пошта, телеграф, залізниця. Водночас служба в армії була досить складним досвідом – численними були справи щодо порушення субординації, що розглядали військові трибунали та у 1870-х роках кількість суїцидів серед військових була у 10 разів вище, ніж у цілому по країні²³⁶.

У 1880-х роках служба у королівському війську почала набувати ознак престижу. Завдяки змінам до відповідних законів та зменшенню можливостей до уникнення військової служби, до Збройних сил почали призивати не тільки бідні верстви населення, але й представників буржуазії. Слугували популяризації служби в армії й військові паради за участю військових оркестрів різних родів військ, що стали невід’ємним атрибутом національних свят Королівства. Видання спеціалізованих періодичних видань також сприяло відповідній рекламі. Так, одним з найбільш поширених був «Військовий журнал» – *Rivista militare* (заснований ще у 1856 р. та видається до цього часу). Зрозуміло, що він був орієнтований на вузький прошарок високоосвічених людей. Романтизації військової служби серед простих італійців слугував роман Е.Де Амичіс «Військове життя», що був виданий у 1869 р. та набув популярності²³⁷. У своєму творі автор представив військо у дещо ідеалістичному світлі як єдність патріотичних солдат-селян та сміливих і справедливих командирів.

²³⁶ Poidomani G. Op. cit. P. 147.

²³⁷ De Amicis A. *La vita militare*. Cava de Tirreni (SA), 2007. P. 453.

Якщо успіхи об'єднаного королівського війська у процесі уніфікації країни та створення єдиної італійської нації не викликають сумніву, то його бойова здатність у багатьох випадках ставала об'єктом нищівної критики. Так, протягом періоду після об'єднання італійці неодноразово зазнавали відчутних поразок (битви при Кустоці у 1866 р., Амба-Алагі, Мекелі і Адуї у 1895-96 рр.). Водночас завдяки блискучій дипломатії Королівства перших десятиріч існування держави багато військових помилок вдавалося нівелювати або навіть перетворювати у перемоги. Зокрема, незважаючи на програні битви під час Австро-італійської війни 1866 р., регіон Венето був приєднаний до Італії, після «катастрофи» в Ефіопії при Догалі був продовжений «Троїстий союз» на більш вигідних для країни умовах. Австрійський посол в Берліні писав з цього приводу у 1887 р.: «це правда, що італійці, які після кожного програшу отримують нову провінцію, наразі опинилися у ситуації, коли одержали куш, не зробивши жодного пострілу»²³⁸. Водночас такий стан справ мав і негативний аспект – відчувалася відсутність належної координації між військовими та дипломатичними елітами Королівства. Так, укладаючи «Троїстий союз» дипломати не проводили відповідні консультації з військовими. Про це, зокрема, свідчить лист командувача Генерального штабу А. Полліо воєнному міністру П. Спідгарді, в якому він інформував останнього, що був запрошений до Міністерства закордонних справ Королівства, де його ознайомили з положеннями «Троїстого союзу», які безпосередньо стосувалися воєнних аспектів²³⁹. Очевидно, що неналежна комунікація не могла не позначатися на ефективності виконання військом своїх основних функцій із забезпечення безпеки держави.

Отже, у цілому армія відіграла свою позитивну роль у консолідації італійської нації. Однак негативне ставлення військового керівництва до колишньої армії Бурбонів та, насамперед, волонтерів Дж. Гарібальді, яких не

²³⁸ Whittam J. Op. cit. P. 183.

²³⁹ Saccoman A. Note sull'esercito italiano dall'unità alla grande guerra. Il Politico. Calabria, 1997. Vol. 62, № 3. P. 488-489.

було прийнято на службу Віктору Еммануїлу, створили значні проблеми на півдні країни.

Таким чином, реформи у політичній, освітній та військовій сферах, здійснені першими урядами Королівства Італія, стали ключовими інструментами формування національної ідентичності італійців і консолідації Королівства. Збільшення доступу громадян до реалізації ключового права обирати і бути обраним поступово сприяло зростанню їхнього впливу на формування державної політики королівства. Єдина система освіти та об'єднана Королівська армія забезпечували поширення спільних цінностей серед населення країни.

РОЗДІЛ V

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЯ (1861-1896 рр.)

5.1. Зовнішньополітична діяльність «історичних правих» урядів із забезпечення консолідації держави (1861-1876 рр.)

Після першого етапу об'єднання – створення у 1861 р. Королівства Італія на чолі з Савойською династією – перед керівництвом країни постало надзвичайно складне завдання щодо забезпечення її реальної політичної, економічної та соціальної консолідації. Цьому головним чином мала також слугувати й зовнішня політика італійських урядів, що була спрямована на забезпечення умов виживання Королівства в досить непростому зовнішньому оточенні.

Поява на Апеннінському півострові великої за кількістю населення держави, що була заснована на принципі самовизначення нації, а не легітимізму, створювала нову реальність на міжнародній арені у порівнянні з тим, що було узгоджено на Віденському конгресі 1814-1815 рр. Такий стан справ не міг не турбувати ключові на той час європейські потуги. Австрійська імперія, з якою у Туріна тільки закінчився військовий конфлікт (1859 р.), що коштував Відню Ломбардії, не виключала можливості за сприятливих умов повернути «статус-кво» на Апеннінах. Франція, що була союзницею Італії у її визвольній боротьбі з Австрійською імперією, продовжувала тримати свій контингент у Римі та потайки надавала сприяння все зростаючому руху «брігантаджжо» на півдні країни. Римський Понтифік, який втратив більшість території Папської держави, не полишав відчайдушну боротьбу за збереження своєї світської влади на півострові.

До цього додалася надзвичайна роздробленість та економічна відсталість Королівства у порівнянні з іншими європейськими країнами. Новий уряд мав взяти на себе всі зовнішні борги колишніх держав Апеннінського півострова, дефіцит державного бюджету був колосальним. Крім цього, де-факто громадянська війна, що спалахнула на території колишнього Королівства Обох Сицилій, відволікала значні військові та фінансові ресурси.

Тож, головні зовнішньополітичні зусилля керівництва та дипломатичного корпусу новоствореної держави були спрямовані на утримання Королівства від розпаду, запобігання зовнішньої агресії, забезпечення гідного місця Італії на міжнародній арені.

Протягом 15 років після завершення першого етапу об'єднання Королівства Італія при владі перебували дев'ять так званих «історичних правих» урядів. Із цього «правила» було два винятки, коли на півроку в 1862 та 1867 рр. уряди формували представники «історичної лівої». Але їхнє правління не мало суттєвого впливу на зовнішньополітичний курс Італії, який за конституцією – Альбертинським статутом 1848 р. – визначав король.

У загальному плані серед пріоритетів італійської зовнішньої політики перших років можна умовно виділити такі. По–перше, забезпечення дипломатичного визнання Королівства Італія. По–друге, створення сприятливих зовнішніх умов для внутрішньої консолідації новоствореної держави. З цією метою необхідно було в будь-який спосіб запобігти новій війні проти Королівства Італія з боку найбільш потужних міжнародних гравців. По–третє, завершення об'єднання держави, оскільки поза її межами залишалися Рим, область Венето та райони Тренто і Венеція-Джулія²⁴⁰.

Після проголошення 17 березня 1861 р. королем Італії Віктора Еммануїла II постала нагальна необхідність у найшвидшому дипломатичному визнанні новоствореної держави з боку міжнародного співтовариства.

Наприкінці 1850-х років XIX століття у колишнього Сардинського королівства була досить розгалужена мережа дипломатичних представництв за кордоном. Так, дипломатичні відносини на рівні тимчасових повірених підтримувалися з Францією, Великою Британією, Бельгією, Бразилією, Нідерландами, Португалією, Німецькою конфедерацією, а також окремо з Пруссією та Королівством Вюртемберг, Росією, Іспанією, США, Папською державою, Сполученим королівством Швеції та Норвегії, Швейцарською

²⁴⁰ Михайленко М. Зовнішня політика перших урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.). Гілея, 2017. 127 (№ 12). С. 116-120.

конфедерацією, Оттоманською імперією, Венесуелою. Консульські представництва Туріна діяли в Тунісі, Греції, Дунайських князівствах, Єгипті, Аргентині, Гватемалі, Перу, Уругваї, Гаїті, Чилі, Нікарагуа, а також Китайській імперії²⁴¹. Саме ці дипломатичні та консульські місії були активно використані для забезпечення визнання новоствореної держави. Їхнім керівникам було доручено провести переговори в країнах акредитації щодо встановлення дипломатичних або консульських відносин з Королівством Італія.

У результаті Велика Британія стала першою країною, яка визнала Королівство вже 30 березня 1861 р. Лондон сподівався, що Італія відіграватиме значну роль у стримуванні амбіцій Франції у Середземному морі. Це, у свою чергу, набувало особливого значення у контексті будівництва Суецького каналу, яке тривало у той час (був відкритий у 1869 р.). Для британців це будівництво дозволяло скоротити торговельні шляхи до Індії та Південно-Східної Азії. Британський прем'єр-міністр Лорд Палмерстон писав з цього приводу королеві Вікторії: «Королівство Італія не підтримуватиме Францію з огляду на явну упередженість проти неї і чим більше воно міцнішатиме (*авт. - королівство*), тим більше воно зможе протистояти Франції»²⁴².

Слідом за Великою Британією Королівство Італія визнали Швейцарська конфедерація (30 березня 1861 р.) та Сполучені Штати Америки (13 квітня 1861 р.).

²⁴¹ Gusso M. Il riconoscimento diplomatico del Regno d'Italia (Appunti sui primissimi riconoscimenti diplomatici del Regno d'Italia nel loro contesto storico-politico (1861). *Academia.edu*. P. 90-91. URL:http://www.academia.edu/32442533/_Il_riconoscimento_diplomatico_del_Regno_d'Italia_Appunti_sui_primissimi_riconoscimenti_diplomatici_del_Regno_d'Italia_nel_loro_contesto_storico-politico_1861_ (Last accessed: 25.12.2018).

²⁴² La politica estera della Destra: 1861-1875. *Altervista* : archived web site. URL: <http://www.riccati.altervista.org/reitalia/estera/destra.htm> (Last accessed: 10.12.2018).

Франція ж зволікала з цим до 15 червня 1861 р., оскільки її плани щодо Апеннінського півострова дуже сильно відрізнялися від реальної ситуації, що склалася. Наполеон III бачив Королівство федерацією держав північної Італії з населенням не більше 10 млн. осіб. Він сподівався, що буде дотримана його секретна угода, укладена ще у 1858 р. у Пломб'єрі (Франція) з тодішнім прем'єр-міністром Сардинського королівства Камілло Кавуром. Вона передбачала здійснення спільних військових дій проти Австрійської імперії з метою звільнення областей Ломбардія та Венето. Водночас, на півдні Апеннін повинно було бути збережено Королівство Обох Сицилій на чолі з Фердинандом II. Такий розвиток подій не ставив би під сумнів вплив Франції на півострові. Зовсім іншою справою було опинитися поряд з багатомільйонною державою, об'єднаною під прапором Савойської династії та з неприхованими амбіціями як у Середземномор'ї, так й на міжнародній арені. На додаток, французький імператор перебував під тиском клерикальних кіл, які були серйозно стурбовані втратою значних територій Папської держави. Наполеон III відчайдушно шукав вихід із ситуації з метою хоча б тимчасово зберегти світську владу Папи. Його переговори з головою уряду Сардинського королівства Камілло Кавуром, який став й першим прем'єр-міністром об'єднаної держави, тривали фактично півроку з кінця 1860 р. по червень 1861 р. Їх основною метою було убезпечити Понтифіка від посягань з боку новоствореного Королівства, а натомість Франція мала вивести свої війська з Рима. Після раптової смерті К. Кавура 6 червня 1861 р. Франція вирішила припинити переговори та визнала Королівство, залишивши власний військовий гарнізон у Римі²⁴³.

У липні 1861 р. приклад Франції наслідувала католицька Португалія, визнавши Королівство. Аналогічних кроків вжили Греція, Оттоманська імперія та Бельгія.

²⁴³ Михайленко М. Зовнішньополітичні пріоритети Королівства Італія у перші роки після об'єднання держави. Шевченківська весна – 2018 (Секція «Історія»): матеріали XVI між. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 15 березня 2018 р.). К., 2018. С. 150-152.

Пруссія та Російська імперія продовжували залишатися відданими «Священному Союзу» та із стурбованістю стежили за активізацією визвольних рухів таких, як в Італії. Конфіскація папських земель внаслідок об'єднання стала навіть приводом для відкликання послів Росії та консервативної католицької Іспанії з Туріна.

Пруссія зволікала з визнанням більше року – з одного боку, Вільгельм I був прихильником принципу легітимізму та не міг погодитись на створення держави за принципом самовизначення націй, як сталося у випадку з Королівством Італія. З іншого боку, – Берлін поряд з Австрією був одним із впливових членів Німецької конфедерації, тож зневажати на думку Відня, що був на той час головним ворогом Туріну, було складно.

Водночас, відповідні італійсько-пруські конфіденційні переговори щодо умов визнання Берліном Королівства тривали. Початкові вимоги, що висувала Пруссія, були такими: позиція нейтралітету Королівства у разі, якщо Пруссія та Німецька конфедерація будуть втягнуті у війну та, як наслідок, зобов'язання утриматись від зазіхань на Венецію протягом цієї війни та не надавати дозволу на прохід іноземних військ власною територією; зі свого боку, Пруссія обіцяла утриматись від участі у конфлікті між Австрією та Італією до того часу, доки у протистояння не буде втягнута третя сторона і кордони конфедерації будуть поважатися²⁴⁴. Тогочасний Голова уряду Королівства Б. Рікасолі делікатно відхилив прусські пропозиції під приводом того, що такі домовленості буде важко тримати в секреті від суспільства та міжнародного співтовариства. Якщо ж вони стануть доступними для широкого загалу, то Париж неодмінно зрозуміє їхній анти-французький характер. На той час слабке Королівство не могло дозволити собі залишитися наодинці з Австрійською імперією без свого традиційного союзника Франції. Крім цього, французький контингент перебував у Римі та відповідно без домовленостей з Парижем вирішити «Римське питання» не уявлялося можливим.

²⁴⁴ Anchieri E. Il riconoscimento del Regno d'Italia, in Atti del XL Congresso di storia del Risorgimento italiano (Torino, 26-30 ottobre 1961). Roma, 1963. P. 32.

Прискорили безумовне визнання Пруссією Королівства дві події – перемога ліберально-прогресивних сил на парламентських виборах у 1862 р. та несподівана для Берліну зміна позиції з цього питання Російської імперії.

Так, за результатами загальнонаціональних виборів у Пруссії, що відбулися 6 травня 1862 р. перемогу здобули ліві ліберали – 133 місця, ліберали отримали 96, націонал-конституціоналісти – 39, католики – 32, консерватори – 11, поляки – 23, позафракційні – 10²⁴⁵. Безпосередньо після проголошення Королівства Італія ліберали вимагали його визнання, але тоді їхній заклик залишився без належної реакції. Тож після їхньої перемоги на виборах тиск з цього питання на пруське керівництво зріс.

Росія ж зволікала з визнанням Королівства з декількох причин, серед яких легітимістські переконання Царя Олександра II та, що більш важливо, достатньо толерантне ставлення італійців до поляків-емігрантів, які розглядалися Санкт-Петербургом як загроза територіальній цілісності імперії. В Генуї з 1860 р. діяла польська військова школа²⁴⁶, російською мовою виходила газета революційного характеру.

Водночас, міністр закордонних справ Російської імперії О.Горчаков вирішив використати питання визнання королівства як розмінну монету в переговорах з Францією. Його метою було зробити таким чином поступку Парижу для того, щоб у разі необхідності вимагати взаємної послуги, адже ситуація в Європі продовжувала загострюватися²⁴⁷. В результаті російсько-французьких переговорів Королівство Італія було визнано Росією за достатньо «розмиті» умови – протидії італійського уряду будь-яким революційним рухам всередині країни.

²⁴⁵ Wahlen in Deutschland bis 1918. Landtage. Königreich Preußen.

URL: <https://wahlen-in-deutschland.de/klPreussen.htm> (Last accessed: 20.12.2018)

²⁴⁶ Zini L. Notizie e documenti sugli istituti di educazione militare negli antichi stati italiani. Rassegna storica del Risorgimento. Roma, 1935. № 6. P. 960-961.

²⁴⁷ Anchieri E. Op. cit. P. 35.

Визнання з боку католицької Іспанії відбулося тільки у 1865 р. після укладення «Вересневих конвенцій» між Королівством Італія та Францією, що врегульовували питання Рима.

Давнішній ворог Італії – Австрія, що у ході об'єднання Королівства втратила одну з найбільш заможних своїх провінцій – Ломбардію – та мала всі підстави турбуватися за область Венето, пішла на встановлення дипломатичних відносин з Італією тільки у 1866 р. після поразки в австро-пруськo-італійській війні.

У цілому протягом першого десятиріччя після об'єднання у 1861 р. італійські уряди успішно реалізували завдання визнання нової країни на міжнародній арені. За цей період було встановлено дипломатичні відносини майже зі всіма країнами світу, укладено 24 торговельні угоди з європейськими державами, країнами Латинської Америки, а також деякими країнами Азії, зокрема Китаєм, Персією, Японією, Сіамом²⁴⁸.

З метою досягнення другої мети зовнішньої політики італійських урядів перших років – створення сприятливих умов для внутрішньої консолідації ще досить слабкого Королівства Італія – насамперед, необхідно було забезпечити належне місце новій державі в існуючій на той час європейській системі. Представники «історичних правих» сил, що перебували при владі, розуміли, що формальне визнання королівства найбільшими міжнародними гравцями є важливим, але не вирішальним.

Еміліо Вісконті-Веноста, який протягом перших років правління правих урядів найчастіше обіймав посаду міністра закордонних справ (у цілому 8,5 років), у виступі 26 березня 1863 р. у парламенті країни охарактеризував основні принципи зовнішньої політики Італії. Зокрема, він наголосив: «Уряд короля повинен враховувати те, що зробили інші потужні міжнародні гравці, особливо Велика Британія та Франція, оскільки злагода між цими двома великими західними державами є природною основою нашої політики.... Італія шукає своє місце поміж Великою Британією та Францією – між двома

²⁴⁸ La politica estera della Destra: 1861-1875. Op. cit.

потугами, злагода між якими необхідна для прогресу та свободи Європи. Якщо б я повинен був знайти визначення цієї політики, я б сказав: незалежні – завжди, ізольовані – ніколи»²⁴⁹.

У реальності таку політику балансування, метою якої було завдяки ролі Великої Британії уникнути, щоб альянс з Францією перетворився на протекторат, реалізувати було складно. Це було пов'язано з відсутністю на той час інтересу у британського уряду втручатися у континентальні справи. У результаті нове Королівство опинилося у глибокій залежності від імперії Наполеона III, яка значною мірою проявлялася у всіх сферах, включаючи економічні відносини.

Третє завдання політики перших італійських урядів – завершити об'єднання Італії – також неможливо було вирішити без активної взаємодії та альянсів з найбільш потужними європейськими державами. У другій половині 1860-х років канцлер Пруссії Отто фон Бісмарк приймає рішення утвердити верховенство Пруссії у процесі об'єднання німецьких держав та розпочати війну з давнішим ворогом Королівства Італія Австрійською імперією. Італійський монарх Віктор Еммануїл скористався цією ситуацією з метою відібрати у Австрійської імперії Венето та північні райони – Тренто і Венецію-Джулію. Відень, у свою чергу, з метою запобігти такому небажаному розвитку подій, намагався стати на заваді створенню італійсько-пруського союзу. Австрійська імперія була готова запропонувати Італії в обмін на нейтралітет у незворотному конфлікті з Пруссією область Венето. З огляду на те, що між Королівством Італія та Австрійською імперією не було встановлено дипломатичних відносин, посередником у цій домовленості мала виступити Франція. Однак, врешті-решт Віктор Еммануїл вирішив розпочати війну проти Австрійської імперії на боці Пруссії.

²⁴⁹ 2 Tornata del 26 marzo 1863. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861-1862. P. 6053-6054. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed382.pdf> (Last accessed: 05.12.2018).

Попри те, що італійські війська декілька разів протягом кампанії були наголову розбиті австрійськими військами як на суші, так і на морі, у війні перемогла Пруссія. 23 серпня 1866 р. у Празі був підписаний прусько-австрійський мирний договір. Серед іншого, він передбачав передачу області Венето Наполеону III, а не напряду Італії через небажання Австрійської імперії робити територіальні поступки країні, якій вона навіть не програла війну. Франція, у свою чергу, подарувала Венето Італії за умови проведення плебісциту, що відбувся 21-22 жовтня 1866 р. Серед загальної кількості населення Венето, що на той час дорівнювало 2 603 009 осіб, право голосу мали тільки близько 650 тис. осіб: «за» передачу області Італії проголосувало 647 246 осіб, тобто 99,9%, «проти» – тільки 69 осіб²⁵⁰. Натомість Тренто і Венеція-Джулія продовжував перебувати у складі Австрійської імперії.

Таким чином, Королівство Італія ще на крок просунулося в реалізації своєї мети щодо завершення процесу об'єднання, однак до цього часу відкритим залишалося питання Рима.

Події 1870-1871 рр. призвели до коригування основних пріоритетів зовнішньої політики Італії. Падіння Наполеона III та послаблення Франції після поразки у франко-пруській війні звільнило Королівство від надмірної залежності від цієї держави. Захоплення Рима всупереч положенням «Вересневої конвенції» не було засуджено, але і не було підтримано іншими великими державами. Вони не вимагали ніяких санкцій проти Італії, однак Королівство ризикувало опинитися в ізоляції. Про це у 1871 р. в особистому листуванні пише, зокрема Е. Вісконті-Веноста: «падіння Імперії, наші численні відмови щодо створення альянсу з Францією, змінили давню та добро відому основу наших союзів; нейтралітет позбавив Італію значних неприємностей, але, як часто буває, нейтралітет може перетворитися на ізоляцію; більш того, у разі повернення Європи до «нормального стану», перед

²⁵⁰ Plebiscito del Veneto del 1866. Le Assemblee del Risorgimento. Atti raccolti e pubblicati per deliberazione della Camera dei Deputati. Roma, 1911. Vol. 2. P. 727-730.

нами постане дуже серйозне питання – питання Рима, що зачіпає так багато інтересів і стільки почуттів, що викликало появу купи ворогів у Італії і таким чином перетворилося для нас на питання національного виживання, в якому ми нізащо не можемо відступати... Возз'єднання Рима з Італією стало останнім кроком на нашому важкому шляху. Італія, яка була вимушена подолати «Римське питання», відчуває, що, за нинішнього стану справ, це є елементом невизначеності у нашому майбутньому. Викликає занепокоєння і майбутнє відносин з Францією, що ображена нашим нейтралітетом і де до влади приходять партії, які були найбільш непримиреними в питанні Рима. Вийти з цієї невизначеності, уникнути можливих зовнішніх загроз для Італії, спровокованих питанням Рима, таким є спільне бажання нашої країни, програма будь-якого уряду та найвищий критерій нашої зовнішньої політики»²⁵¹.

Таким чином, у ситуації, що склалася станом на 1871 р., Італії не залишалось нічого іншого як розпочати обережне зближення з Австро-Угорською монархією і Німецькою імперією. При цьому Рим, побоюючись ворожої реакції Парижа, намагався уникнути справжнього формального альянсу з Берліном, чого домагався від нього О. Бісмарк. Бажанням італійського керівництва було використати італійсько-німецьку дружбу як інструмент стримування агресивної політики Парижа. У той же час О. Бісмарк навпаки хотів активно використовувати Італію проти Франції, яка, на його думку, надто швидко оговталася після програшу у війні 1870-1871 рр.

Незмінний міністр закордонних справ Королівства Е. Вісконті-Веноста писав з цього приводу: «я переконаний, що у разі нової війни між Німеччиною і Францією, її результат, як би вона не закінчилася, завжди буде шкідливим і небезпечним для Італії. Якщо Франція переможе, що малоймовірно, Італія негайно опиниться у більш небезпечній та невизначеній ситуації. Якщо ж Німеччина знову переможе, що є майже певним, вона повинна буде зробити щось таке, щоб назавжди покінчити з Францією, розчленувавши її..... У

²⁵¹ La politica estera della Destra: 1861-1875. Op. cit.

результаті ми би опинилися в Європі, де Захід належав Німеччині, а Схід – Росії. Я вважаю, що Італія – одна із тих країн, яка може віднайти своє місце і проводити власну політику тільки в Європі, де існує певний баланс»²⁵².

Тож у реалізації власного зовнішньополітичного курсу в останні п'ять років перебування при владі «історична права» намагалася балансувати – в її інтересах було уникнути нової війни між потужними гравцями та забезпечити Італії передишку для зосередження на вирішенні назрілих внутрішніх проблем. Цей підхід дозволяв також скоротити військові витрати на користь економічного розвитку країни.

Така політика викликала незадоволення всередині країни. Основні претензії опонентів Е. Вісконті-Вености зводилися до відмови Італії на цьому етапі від регіонів Тренто і Венеція-Джулія, а також від колоніальних амбіцій. Шквальна лавина критики з'явилася улітку 1875 р., коли італійський уряд визнав себе занадто слабким, щоб скористатися Боснійським повстанням та подальшою «Великою Східною кризою». Опозиція дорікала правим, що вони втратили можливість реалізувати ідею щодо надання сприяння австрійській експансії на Балканах взамін відмови від італійських північних територій. При цьому в італійському суспільстві активно «підігрівалися» настрої щодо необхідності надання допомоги «поневоленим християнським братам» на Балканах. Зокрема Дж. Гарібальді опублікував декілька статей у римському виданні «Капітал», де закликав підтримати «спрагу до свободи народів, що повстали». Як результат, так звані «гарібальдійці» були однією з найчисельніших груп іноземних волонтерів, які брали участь у бойових діях у Боснії і Герцеговині²⁵³. Водночас саме Королівство на той час було занадто слабке як з економічної, так і з військової точки зору для того, щоб активно розіграти «Боснійську карту».

²⁵² La politica estera della Destra: 1861-1875. Op. cit.

²⁵³ Ara A. La questione della Bosnia Erzegovina e l'Italia (1875-1877). Il Politico. Calabria, 1990. Vol. 55, № 4. P. 691-702.

Ера правління «історичної правої» завершилася у 1876 р. Уряд Марко Мінгетті втратив більшість у парламенті, який відмовив підтримати його пропозицію щодо націоналізації залізниці, після чого прем'єр-міністр подав у відставку. Ця подія отримала назву «парламентської революції», оскільки вперше керівник уряду був усунутий від влади парламентом, а не королем.

Отже, продовж першого десятиліття існування Королівства Італія було в цілому успішно забезпечено дипломатичне визнання новоствореної держави на міжнародній арені. Створенню сприятливих зовнішніх умов для внутрішньої консолідації країни сприяла тактика ситуативного балансування між ключовими міжнародними гравцями і реалізація концепції «чистих рук» – неучасті у загарбницьких війнах як основи зовнішньополітичної стратегії «історичних правих» урядів. Завершення об'єднання держави вдалося досягти завдяки активній взаємодії з потужними європейськими державами. Участь у 1866 р. у австро-пруській війні на боці Пруссії дозволило Королівству отримати область Венето. Унаслідок поразок Франції у франко-пруській війні Королівство звільнилося від надмірної залежності від цієї держави і змогло приєднати Рим.

Водночас, було суттєво ускладнено відносини Італії з Римо-католицькою церквою, яка з огляду на її значний вплив на населення країни ще декілька десятиліть створювала проблеми на шляху розвитку держави. Не вдалося також встановити контроль над Тренто та Венецією-Джулією.

На першому етапі після об'єднання за об'єктивних обставин неможливо було реалізувати мрії італійського населення, які підбурювалися окремими опозиційними політичними силами, про повернення до колишньої величі Римської імперії, та експансіоністські амбіції Італії. Королівство значно поступалося більшості європейських країн у плані економічного розвитку і, насамперед, необхідно було подолати цей величезний розрив.

5.2. Основні напрямки зовнішньої політики «історичних лівих» урядів (1876-1896 рр.)

У 1876 р. до влади у Королівстві Італія прийшли «історичні ліві» уряди. Їхнє правління тривало протягом двох десятиріч – з 1876 по 1896 рр. За цей період при владі перебувало 18 урядів: 8 на чолі з А. Депретісом, 3 – Б. Каіролі, Ф. Кріспі, 2 – У. Раттацці, 1 – Дж. Джолітті та 1 – А.ді Рудіні.

Водночас, зміна провладної еліти з «історичної правої» на «історичну ліву» не призвела одразу ж до суттєвого корегування зовнішньополітичного курсу країни. У перші роки правління «історичних лівих» урядів Королівство продовжувало дотримуватись політики, головною метою якої було зберегти існуючий «статус-кво» як на міжнародній арені в цілому, так і у двосторонніх відносинах з основними зовнішніми партнерами Італії. Це розглядалося як запорука забезпечення ще досить слабкої країни від зовнішніх загроз та використання «виграного» часу для вирішення складних внутрішніх проблем.

Першим «доленосним» міжнародним заходом, в якому взяло участь Королівство після об'єднання в єдину національну державу, став Берлінський конгрес, скликаний за результатами російсько–турецької війни на початку 1878 р. До участі у ньому були запрошені усі країни – учасники Паризької конференції 1856 р. з метою перегляду Сан-Стефанського мирного договору. Королівство на конгресі представляв тогочасний міністр закордонних справ Луїджі Корті. Напередодні своєї поїздки він заявив, що виступає категорично проти висунення Королівством будь-яких територіальних претензій під час переговорів з метою отримати контроль над Тренто та Венецією-Джулією. За його переконанням, Рим на своєму першому такому заході європейського рівня має відігравати роль «елементу порядку»²⁵⁴. Голова Ради Міністрів Б. Каіролі у цьому контексті наголосив, що Королівство їде на конгрес без будь-яких зобов'язань та має повернутися додому з «чистими руками»²⁵⁵. Шанс отримати контроль над згаданими територіями і нарешті завершити

²⁵⁴ Poidomani, G. Op. cit. P. 126.

²⁵⁵ Smith Mack D. Storia d'Italia dal 1861 al 1997. Roma-Bari, 2000. P. 37.

процес об'єднання Королівства був втрачений. Така позиція міністра та уряду викликала невдоволення всередині країни, Королівством прокотилася хвиля іредентистських маніфестацій.

Новий етап у зовнішній політиці країни, що характеризувався експансіонізмом та колоніальними претензіями, розпочався на початку 1880-х років. На цей час ключовою європейською колоніальною державою була Велика Британія – вона контролювала 92% всіх закордонних територій, що належали кранам Європи; Франція – близько 3%; Португалія та Іспанія – ще менше²⁵⁶. Таким чином, мова йшла переважно про клуб «старих» колоніалістів, до якого мали намір долучитися нові члени – Італія, Бельгія та об'єднана у 1871 р. Німецька імперія.

Реальним зовнішнім поштовхом до відмови від політики «чистих рук» стало неочікуване для офіційного Рима одностороннє проголошення Францією у 1881 р. повного протекторату над Тунісом, який Королівство розглядало як природну сферу для своїх зростаючих колоніальних амбіцій. У цій країні проживала найбільша італійська громада на Африканському континенті. В цілому на той час в Африці перебувало близько 60 тис. італійців²⁵⁷. З вересня 1868 р. між Королівством Італія та Тунісом діяла двостороння угода у сфері торгівлі та навігації, підписана терміном на 28 років²⁵⁸. Цей документ гарантував Тунісу права, привілеї та імунітети, надані різними державами Апеннінського півострова ще за часів до об'єднання. Натомість, італійці Тунісу зберігали своє громадянство і на них поширювалася консульська юрисдикція у цивільних, торговельних та кримінальних справах. Водночас, у питаннях власності вони повинні були поважати та дотримуватись рішень місцевих судів. Здійснюючи рибальство та навігацію, італійці користувалися аналогічними з тунісцями правами. Крім цього, бей не мав права змінювати митні тарифи без консультації з італійським урядом. Після

²⁵⁶ Labanca N. *Op. cit.* P. 21.

²⁵⁷ Poidomani G. *Op. cit.* P. 127.

²⁵⁸ Caparelli F. *Civiltà italiana in Tunisia*. S. A. Tipografia Editrice Italia, 1939. 204 p.

укладення цього договору кількість італійців в Тунісі значно зросла. Всередині італійського суспільства сформувалася думка, що рано чи пізно ця північно-африканська країна стане італійською колонією.

Цікавим є той факт, що у 1864 р. розглядалася можливість поділу Тунісу між Францією та Королівством Італія. Однак, пізніше італійський уряд відмовився від цієї ідеї, зваживши на значні витрати, що несла Франція у колоніальній війні в Алжирі. На той час було вирішено обмежитись посиленою економічною співпрацею з Тунісом з перспективами його подальшої колонізації.

Таким чином, активні дії офіційного Парижа, який у травні 1881 р. висадив свій військовий контингент у Тунісі та встановив повний протекторат над цією країною, підписавши з беєм Мухаммадом III ас-Садоком так звану угоду Бардо, викликали шок всередині італійського суспільства. Ці події, що отримали назву «Туніський ляпас», призвели до відставки уряду Королівства на чолі з Бенедетто Кайролі та перегляду зовнішньої стратегії країни. Реакція західних держав на французьку окупацію Тунісу продемонструвала помилковість політики «чистих рук», відсутність у Рима вірних союзників серед впливових міжнародних гравців та фактичну політичну ізоляцію Королівства. Велика Британія прискорила свої окупаційні дії в Єгипті, Австро-Угорщина і Німецька імперія пасивно спостерігали за розвитком ситуації. Більш того, окремі джерела стверджували, що це саме Отто фон Бісмарк підбурював Францію до окупації Тунісу з метою відволікти її від ідеї можливого реваншу після програшу у франко-пруській війні.²⁵⁹

Події у Тунісі поставили крапку на тривалих відносинах партнерства з Францією та прискорили зближення Королівства Італія з Німецькою та Австро-Угорською імперіями. У жовтні 1881 р. король Умберто I відвідав з візитом Відень. На початку 1882 р. розпочалося попереднє зондування можливості приєднання Рима до австро-німецького альянсу у сфері оборони

²⁵⁹ Battaglia A. I rapporti italo-francesi e le linee d'invasione transalpina (1859-1882). Roma, 2013. P. 41-42.

1879 р. Ключову роль у переговорах щодо нової угоди, яка увійшла в історію під назвою «Троїстого союзу», відіграв посол Королівства Італія у Відні Карло Феліче Ніколіс ді Робілант (обіймав цю посаду з 1871-1885 рр.). Його перша зустріч з цього питання з міністром закордонних справ Австро-Угорської імперії Густавом Калнокі відбулася 18 січня 1882 р. та характеризувалася крайньою обережністю з обох боків. Водночас наступні зустрічі були більш обнадійливими, адже міжнародна ситуація почала сприяти Королівству. Австро-Угорська імперія боролася з повстаннями у своїх боснійських володіннях та побоювалася Російської імперії, яка постійно підживлювала панславізм на балканських територіях²⁶⁰.

Тож, 20 травня 1882 р. у Відні тристороння угода була підписана міністром закордонних справ Австро-Угорської імперії та послами Королівства Італія і Німецької імперії²⁶¹. Стаття II документа передбачала надання допомоги всіма засобами Королівству Італія з боку Німецької та Австро-Угорської імперій у випадку нападу на неї Франції. Аналогічне зобов'язання брало на себе Королівство Італія по відношенню до Берліна у разі неспровокованого нападу Франції на Німеччину. Австро-Угорська імперія звільнялась від допомоги Німецькій імперії у випадку військових дій проти Франції – їй відводилася роль резерву на випадок втручання у конфлікт Російської імперії. Стаття III договору зазначала, що у випадку нападу двох або кількох великих держав на одного члена «Троїстого союзу» у війну з ними вступають всі учасники союзу. У випадку нападу однієї з великих держав, дві інші зобов'язувались зберігати нейтралітет. Водночас Королівство Італія зарезервувало за собою право не надавати допомогу союзникам, якщо проти них розпочне війну Велика Британія. Це було обумовлено підвищеною вразливістю італійських берегових комунікацій у разі атаки на них британського військового флоту.

²⁶⁰ Giordano G. *Cilindri e feluche*. Roma, 2008. P. 231-233.

²⁶¹ Colella R. *La Triplice Alleanza. I documenti della storia*. URL: <http://www.larchivio.com/xoom/latriplicealleanza.htm> (Last accessed: 25.12.2018).

Факт укладення угоди тримався у секреті від італійського суспільства, адже фактично мова йшла про альянс з одним із запеклих ворогів Королівства протягом останніх десятиліть – Австрійською імперією, а з 1867 р. Австро-Угорщиною та, відповідно, передбачав відмову на невизначений період від областей Тренто і Венеція-Джулія, що продовжували перебувати під австрійською владою. Такою була ціна за вихід з політичної ізоляції Королівства.

Свідченням міцності іредентистських настроїв, що вирували у тогочасному італійському суспільстві, стала справа Гульєльмо Обердана²⁶². Доля цього молодого мешканця Трієста отримала широкий розголос в Європі. Г. Обердана було заарештовано та засуджено до страти за дезертирство з Австро-Угорського війська у 1878 р., яке він здійснив, протестуючи проти окупації Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини за результатами Берлінського конгресу, та підготовку замаху на імператора Франца Йосифа. Незважаючи на звернення щодо помилування Г.Обердана з боку таких відомих інтелектуалів тієї епохи, як Віктор Гюго та Джозуе Кардуччі, його було страчено 20 грудня 1882 р.

Тим часом, серед італійської еліти та у суспільстві в цілому поширювались настрої щодо необхідності посилення ролі Королівства на міжнародній арені, у тому числі шляхом політичної та економічної експансії. Відкриття у 1869 р. Суецького каналу перетворило порти на півночі Африканського континенту у важливі перевалочні пункти. Впливові італійські підприємці почали підштовхувати уряд до дій у тому регіоні з метою долучитися до торгівельних потоків, що почали активно «текти» з Середземномор'я через Суец до Індії та у зворотному напрямку. Всередині італійського суспільства почали формуватися кола за участю політиків, науковців і журналістів, які активно пропагували ідею експансіонізму та

²⁶² OBERDAN Guglielmo. Treccani Enciclopedia. URL: <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-oberdan/> (Last accessed: 03.01.2019).

впливали на громадську думку з цього приводу. Вони, зокрема стверджували, що впливовість держави у сучасному світі вимірюється кількістю колоній, які знаходяться у її володінні. Як приклад наводилися Франція та Велика Британія. Звичайно інтереси цих кіл тісно перепліталися з інтересами фінансових еліт, а також виробників озброєння та військової техніки. Були серед факторів, що сприяли популяризації політики експансіонізму й ідеї християнського месіанства та поширення благ цивілізації серед «варварських народів». На тлі цих настроїв «Троїстий союз» вже міг бути презентований як підготовчий крок для реалізації зовнішньої експансії та у березні 1883 р. тогочасний міністр закордонних справ Королівства П. Манчіні оприлюднив факт існування угоди²⁶³.

Конкурентна боротьба між Великою Британією та Францією за вплив на африканському континенті, призвів до того, що Лондон висловив готовність сприяти італійському уряду в реалізації їхньої експансіоністської політики на узбережжі Червоного моря. 16 лютого 1882 р. була підписана двостороння конвенція, що дозволила Королівству Італія врегулювати питання містечка-порту Ассаб. У 1869 р. воно було придбано впливовим генуезьким судовласником Р. Руббатіно у місцевого султана. У 1882 р. генуезька компанія продала Ассаб у власність держави Королівства Італія за 104 100 лір²⁶⁴. Проти фактичного перетворення містечка в італійську колонію виступала спочатку Османська імперія та Єгипетський хедиват, що мав автономію у складі імперії. Італійсько-британська конвенція визнала фактичний стан справ щодо Ассабу, який став першою африканською колонією королівства.

У 1884 р. в обмін на допомогу Італії в евакуації британських військ з Судану Лондон пообіцяв сприяння в окупації офіційним Римом міста Массауа. Таким чином, італійський уряд намагався заволодіти 200 км прибережної

²⁶³ Poidomani G. Op.cit. P. 129.

²⁶⁴ Mazzotti S. Esploratori perduti. Storie dimenticate di naturalisti italiani di fine Ottocento. Torino, 2011. P. 14.

смуги від Ассабу до Массауа. 5 лютого 1885 р. місто було окуповано мирним шляхом завдяки посередництву Великої Британії. У місті висадилися декілька тисяч італійських військ, яких було більш, ніж достатньо, щоб контролювати порт. На той час планів щодо занурення далі вглиб ефіопської території не було.

Вже за три тижні італійський парламент ухвалив свій перший колоніальний акт, надавши добро на окупацію Массауа. При цьому самі парламентські дебати з цього приводу, що тривали 27-28 лютого 1885 р., були дуже запеклими. Далеко не всі парламентарії поділяли пропозицію уряду щодо відходу від політики «чистих рук» та включення Королівства до «гонитви за Африкою». Серед їхніх ключових аргументів були такі: Королівство, що нещодавно об'єдналося на хвилі визвольної боротьби проти Австрійської імперії, з моральної точки зору не має права брати участь у загарбницьких війнах; економічні дивіденди, що може отримати Італія, від набуття колоній в Африці, є мізерними; натомість така політика вимагатиме суттєвих витрат для держави як людських, так і фінансових; Королівству необхідно зосередити свої зусилля насамперед на відстоюванні власних інтересів у Середземноморському регіоні та в Європі в цілому. З метою спростування зазначених доводів та отримання згоди парламенту на здійснення колоніальної політики міністр закордонних справ Королівства П. Манчіні виступив з програмною доповіддю під час відповідних слухань²⁶⁵. Він навів контраргументи на користь кардинальної зміни зовнішньополітичного курсу країни, серед яких доцільно визначити такі: сучасний колоніалізм суттєво відрізняється від початкових своїх форм – «колонії – більш не є театром кривавих сутичок», не практикується рабство, відсутня торговельна монополія з метрополією, практикується свобода навігації і торгівлі для країн з різними прапорами; більшість європейських держав здійснюють активну колоніальну

²⁶⁵ 1 Tornata di martedì 27 gennaio 1885. Camera dei deputati. Atti Parlamentari. Legislatura XV. 1a sessione. P. 11059-11078. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg15/sed371.pdf> (Last accessed: 03.02.2019).

політику, метою якої є розвиток торгівлі та морського флоту – Королівство, що претендує обійняти провідну роль на міжнародній арені, не може залишатися поза цим процесом; уряд міг би сприяти захисту інтересів італійської еміграції за кордоном шляхом створення колоній у місцях її компактного проживання (там де це можливо); метою колоніальних устремлінь в Африці є й перетворення значних територій у великі ринки збуту, зокрема для італійських товарів; було б помилкою для Королівства самоусунутися від «мирного хрестового походу», що здійснюють інші європейські країни, з метою подолання неосвіченості та варварства. П. Манчіні також наголосив, що виступає за лімітовану колоніальну політику, що має обмежуватися чіткими умовами. Зокрема, на його думку, визначальним має бути економічна доцільність: «захоплювати території та піднімати наш прапор виключно для того, щоб мати задоволення говорити про італійську окупацію – це підхід, що ніколи не буде прийнятий міністерством»²⁶⁶, – наголосив глава зовнішньополітичного відомства. Другою умовою має стати повага до прав інших держав і те, що ця політика ніколи не буде наражати Королівство на небезпеку збройних конфліктів. Третю умовою П. Манчіні визначив активне залучення приватної ініціативи та італійського бізнесу до процесу колонізації. У цьому контексті він наголосив, що створення торговельних баз та здійснення торгівлі не повинно стати виключною функцією держави. Навпаки, держава має тільки підготувати ґрунт та сприяти реалізації приватної ініціативи. Дотримання вищезгаданих умов при здійсненні колоніальної політики у чіткій відповідності до наявних фінансових ресурсів Королівства, на думку міністра, мало б виключно позитивні ефекти для країни. У своєму виступі П. Манчіні також відреагував на критику депутатів, що лунала під час парламентських слухань, стосовно доцільності наразі зосередитись уряду на проблемах Середземномор'я замість експансії у далекому Червоному морі. При цьому він намагався представити події навколо Масау як виняткову нагоду для Королівства. Зокрема, він

²⁶⁶ 1 Tornata di martedì 27 gennaio 1885. Op. cit.

зазначив: «чому ви не хочете визнати, що у Червоному морі – найбільш близькому до Середземного, ми можемо знайти ключі від останнього – ефективний інструмент проти порушення тут рівноваги»²⁶⁷. Він мав на увазі, що фактичне встановлення преференційних відносин з Великою Британією в Африці сприятиме також протидії амбіціям Франції у Середземномор'ї і відповідно збереженню статус-кво.

Емоційний та достатньо аргументований виступ міністра П. Манчіні переконав більшість депутатів і за результатами парламентських слухань експансіоністська політика уряду була схвалена 120 голосами «за» та 97 – «проти»²⁶⁸. В цілому, у період з серпня 1885 р. по грудень 1895 р. законодавчим органом королівства було ухвалено 17 колоніальних законів.

Дійсно сприяння Лондона в реалізації експансіоністських планів Королівства, про яке говорив П. Манчіні, було масштабним. Саме за підтримки Великої Британії Рим був запрошений для участі у Берлінському конгресі, що тривав з 15 листопада 1884 р. по 26 лютого 1885 р. і був присвячений питанням африканських колоній. Зважаючи на незначні закордонні території, якими на той час володіло Королівство, його присутність спочатку не планувалася. Однак завдяки Лондону, який таким чином хотів заручитися підтримкою Рима для протидії Франції та Німеччині, Королівство Італія запросили для участі у заході.

Основною причиною скликання конференції були суперечки навколо річки Конго та Нігер, де зіштовхнулися інтереси одразу ж декількох європейських країн – Португалії, Бельгії, Франції, Великої Британії та Німеччини. Для врегулювання протиріч О. Бісмарк запропонував провести міжнародний захід з таким порядком денним: свобода торгівлі у басейні річки Конго; свобода навігації по річці Конго та Нігер згідно з правилами аналогічними тим, що були прийняті по відношенню до Дунаю; визначення

²⁶⁷ 1 Tornata di martedì 27 gennaio 1885. Op. cit.

²⁶⁸ Poidomani G. Op. cit. P. 132.

принципів, яких мають дотримуватися європейські держави, у разі заволодіння колоніями на африканських узбережжях²⁶⁹.

За результатами конференції був ухвалений «Генеральний акт»²⁷⁰, що передбачав свободу торгівлі та судноплавства в басейні річок Конго і Нігер. Для цього, зокрема, створювалася Міжнародна комісія судноплавства по річці Конго, головною відповідальністю якої було контролювати виконання положень акту. Документом заборонялася работоргівля. Статтею 35 передбачалося, що у разі, якщо країна заволодіє будь-якою територією на березі Африки, вона повинна інформувати про це держави – підписанти акту, щоб останні могли заявити свої вимоги. Таким чином, цей документ визнавав законність колоніальних завоювань.

У ході двосторонніх переговорів, що мали місце у рамках конференції, учасниками були уточнені кордони їхніх африканських володінь. Рим же провів досить плідні консультації з Лондоном стосовно Червоного моря, що надали поштовх подальшим колоніальним прагненням Королівства²⁷¹.

У тому ж 1885 р. у сьомому уряді А. Депретіса портфель міністра закордонних справ Королівства одержує К. Робілант. Бувши прихильником «Троїстого союзу», він розпочинає роботу з метою його можливого подовження (термін дії угоди спливав у 1887 р.)²⁷². У результаті майстерно проведеної К. Робілантом дипломатичної гри, скориставшись напруженістю у відносинах між Віднем та Петербургом, що виникла в результаті «болгарської кризи», тристороння угода була поновлена на більш вигідних для Королівства умовах. У разі зміни статус-кво на Балканах на користь Австро-Угорської імперії, Королівство отримувало право на територіальні компенсації; у разі продовження експансіоністської політики офіційного Парижа у регіоні

²⁶⁹ Wesseling H. *La spartizione dell'Africa*. Milano, 2001. P. 160, 162-163.

²⁷⁰ Заключительный акт Берлинской «Африканской» конференции (14-26 февраля 1885 года). Исторические материалы. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917). URL: <http://istmat.info/node/27251> (Last accessed: 03.02.2019).

²⁷¹ Labanca N. *Op. cit.* P. 53.

²⁷² Giordano. G. *Op. cit.* P. 231-233.

Північної Африки, Берлін зобов'язувався надати допомогу Італії у війні проти Франції. Договір трьох держав подовжувався ще тричі – у 1891, 1902 та 1912 роках.

Маючи підтримку Німецької імперії у Середземномор'ї та Північній Африці завдяки «Троїстому союзу», К. Робілант прагнув отримати сприяння інших важливих гравців у регіоні. Він ініціює переговори з Великою Британією, пропонуючи зберегти статус-кво в Середземномор'ї, на Адріатиці та в Чорному морі, обіцяючи підтримку політиці Лондона в Єгипті та натомість висловлюючи надію на сприяння італійським діям у Північній Африці. Запитні позиції Королівства не були прийняті Лондоном. Водночас уряд Лорда Р. Солсбері зобов'язався проводити консультації з Королівством з метою запобігання того, щоб третя країна (Франція) могла розмішувати свої бази на узбережжі Чорного, Егейського, Адріатичного морів та в Північній Африці. Ця домовленість, що отримала назву першої середземноморської угоди²⁷³, була укладена шляхом обміну дипломатичними нотами 12 лютого 1887 р., а вже 24 березня до неї приєдналася Австро-Угорська імперія. 4 травня 1887 р. оформлюється двостороння італійсько-іспанська угода, відповідно до якої Іспанія зобов'язується не укладати з Францією жодних домовленостей проти Італії, Австро-Угорщини та Німецької імперії. Відень та Берлін приєдналися до неї 21 травня.

Ці складні багатосторонні домовленості, ініційовані та реалізовані главою зовнішньополітичного відомства Королівства, з метою максимально убезпечити Італію від зовнішніх загроз та захистити її інтереси отримали назву системи безпеки К. Робіланта²⁷⁴. Рим користувався її плодами ще багато років, тоді як сам К. Робілант вимушений був подати у відставку у тому ж 1887 р. у зв'язку з чутливою поразкою, що зазнали італійці від абіссінців у битві при Догалі.

²⁷³ Malinverni B. L'accessione dell'Austria al primo accordo anglo-italiano per il mediterraneo (febbraio - marzo 1887). *AEVUM*. Milan, 1965. № 39. P. 325-344.

²⁷⁴ Giordano G. *Op.cit.* P. 296-298.

Головною причиною, що призвела до цієї трагедії, був відхід Королівства від першочергових домовленостей з ефіопською владою щодо окупації Масау та принципів власної колоніальної політики, озвученої П. Манчіні у 1885 р. та погодженої парламентом. Розмістившись у Масау, італійський гарнізон за деякий час почав вживати кроки з розширення зони окупації, обумовлюючи це заходами безпеки. Так, на початку 1887 р. італійці захопили місто Сааті, що розташовувалося неподалік від Масау, та побудували там укріплення. Ефіопські правителі звернулися до італійського командування колонії Масау та наголосили, що останні порушили попередні домовленості і що захоплення та подальше укріплення Сааті розглядатиметься як дії, спрямовані проти Ефіопської імперії. У відповідь укріплення в Сааті були зміцнені, італійський гарнізон там збільшений. Тоді, за власною ініціативою, губернатор прилеглої до Масау ефіопської провінції Рас Алула напав на Сааті, але звільнити поселення від італійців йому не вдалося. Інформація про сутички з місцевим населенням в африканських колоніях Італії почала через засоби масової інформації діставатися Рима. 24 січня 1887 р. під час парламентського засідання депутат від лівих сил Франческо де Ренціс звернувся до міністра закордонних справ К. Робіланта з проханням надати вичерпну інформацію щодо згаданої ситуації. У свою чергу, глава зовнішньополітичного відомства Королівства наголосив, що він отримав дві телеграми від командування італійського гарнізону про те, що неподалік від нього розташувалася абіссінська колонна, про яку начебто кажуть, що вона може атакувати Масау. Водночас, на його думку, не існує будь-яких причин для хвилювань, оскільки італійських сил більш, ніж достатньо для відбиття будь-яких нападів. Натомість Ф.де Ренціс продовжив наполягати на необхідності подальшого інформування парламенту про розвиток подій в африканських колоніях. На це К. Робілант відповів фразою, що увійшла в історію та стала крилатою: «не варто приділяти стільки уваги чотирьом

бандитам, які можуть плутатися у нас під ногами в Африці»²⁷⁵. Вже за 3 дні італійська колона з 550 військових, що йшла з Массау до Сааті, була вщент розбита абіссінцями біля Догалі. Відверто погана поінформованість міністра закордонних справ про розвиток подій, вартувала йому посади.

Королівством прокотилася хвиля антиколоніальних маніфестацій, але уряд та парламент вирішили підтримати національний престиж та виділили фінансові ресурси для посилення військової присутності в Африці. Ухвалення такого рішення значною мірою було пов'язано зі зміною Голови Ради міністрів – улітку 1887 р. до влади прийшов Ф. Кріспі, який був прихильником більш агресивної лінії у зовнішній політиці Італії у порівнянні зі своїм попередником А. Депретісом. При цьому Ф. Кріспі виступив з більш радикальними ідеями, ніж П. Манчіні щодо історичної необхідності для ліберальної Італії поєднати експансіоністу політику в Африці з італійською еміграцією. Зокрема, він наголошував, що Африка та Абіссинське нагір'я після його захоплення може забезпечити землю бідних італійських селян²⁷⁶. Він також не заперечував проти розширення італійських колоній в Африці військовими засобами.

У жовтні 1887 р. італійська колоніальна армія почала новий наступ на ефіопські території. Протягом фактично 2 років зі змінним успіхом для італійської армії тривав конфлікт, який 2 травня 1889 р. завершився укладанням Уччальського договору між Королівством Італія та Ефіопською імперією. Негус Ефіопії Менелік II пішов на цей крок, дякуючи за підтримку Королівства, що стала визначальною, під час його запеклої боротьби за престол з рас Менгешем – сином попереднього імператора Ефіопії, що загинув у 1889 р. у бою²⁷⁷.

²⁷⁵ Tornata del 24 gennaio 1887. Camera dei deputati. Atti Parlamentari. Legislatura XVI. 1a sessione. P. 1666-1668. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg16/sed055.pdf> (Last accessed: 03.02.2019).

²⁷⁶ Labanca N. Op. cit. P. 72.

²⁷⁷ Montanelli I. Storia d'Italia: in 14 vol. Fiesole, 2006. Vol. 6 (1861 – 1919). 221 p.

Відповідно до договору захоплені італійцями області на узбережжі Червоного моря залишалися за Королівством, а Ефіопія відмовлялася від претензій на ці території. Чітко визначався кордон між італійськими володіннями та Ефіопією, що влаштовувало Королівство, яке розраховувало згодом пересунути його далі на південь. Італійці в Ефіопії отримували певні права – вони могли купувати землю на ефіопській території у свою власність і безперешкодно вести торгівлю на умовах режиму найбільшого сприяння. Зі свого боку Італія надала Ефіопії кредит на суму 4 млн. італійських лір. Головною проблемою договору було те, що зміст статті 17 в тексті амхарською та італійською мовами суттєво різнився. У амхарському варіанті йшлося про те, що володар Ефіопії може вдаватися до послуг італійського уряду при веденні справ з іншими державами та урядами; в італійському ж замість слова «може» стояло «погоджується», що Королівство трактувало як «повинен». Тобто, фактично для Рима це означало визнання верховних прав Королівства Італія над Ефіопією. Такі суттєві розбіжності у перекладі відкрилися для Менеліка II у липні 1890 р., коли він отримав відповідь від Російської імперії і Великої Британії на своє запрошення на коронацію. Зокрема, йому було повідомлено про неможливість прямих контактів з огляду на підписаний ним Уччальський договір та положення Генерального акту, ухваленого за результатами Берлінської конференції, щодо обмеження протекторатом суверенітету²⁷⁸.

У результаті ці розбіжності у розумінні сторін про природу їхніх взаємовідносин призвели до першої італійсько-ефіопської війни, що спалахнула у 1895 р. та закінчилася повною поразкою Королівства Італія.

Причин, що призвели до такого трагічного розвитку подій для Рима було декілька.

По-перше, поставивши у боротьбі за престол на Менеліка II, що був правителем області Шоа, Королівство сподівалося на його допомогу у подальшій повзучій колонізації ефіопської території. У 1889 р. Рим

²⁷⁸ Labanca N. Op. cit. P. 72.

здійснював кроки у цьому напрямі, захопивши, зокрема Керент та Асмару. У 1891 р. Італія уклала з Великою Британією два протоколи від 24 березня та 15 квітня, в яких визначила зони свого впливу та межі колонії. Прикметно, що туди були включені й окремі території, що знаходилися відповідно до Уччальського договору під владою Менеліка II. У свою чергу, останній 21 квітня розіслав листа до європейських країн, де вказав кордони своєї імперії, включивши до неї провінцію Огаден, на якій проживали сомалійці. Таким чином, він намагався обмежити італійську експансію²⁷⁹.

Ускладнення відносин з Манеліком II підштовхнули італійців до переговорів з його противником расом Менгешем, з яким було укладено так звану конвенцію Маріб 6 грудня 1891 р. Це зрозуміло викликало невдоволення Менеліка II.

З огляду на внутрішні проблеми, що спостерігалися в Королівстві протягом 1892-1893 рр., уряд вирішив утриматись від повного розриву відносин з Менеліком II, з яким проводилися тривалі переговори. Цей факт обурило раса Менгеша, який відчув себе зрадженим Римом, підкорився владі Менеліка II та повернувся у свою провінцію Тігре, щоб почати там підбурювати місцевих правителів до повстання проти італійців.

Таким чином, намагання Італії маневрувати між Менеліком II та Менгешем, ставлячи то на одного то на іншого, в результаті призвели до об'єднання «заклятих ворогів» у боротьбі з італійськими колонізаторами.

Другою причиною програшу Королівства у першій італійсько-ефіопській війні стала серйозна недооцінка Римом сил противника та фактору втручання інших впливових європейських держав у цю ситуацію. Російська імперія та Франція, виходячи з власних геополітичних амбіцій, на початку 90-х років почали надавати допомогу Ефіопії. При цьому у випадку Російської імперії мова йшла про масштабні поставки зброї, провіанту, «добровольців», військових радників, від яких Менелік II отримав корисну інформацію з

²⁷⁹ Rossi G. Note e documenti sulla frontiera tra Etiopia e Somalia. Roma, 2013. P. 12-16.

питань сучасної європейської тактики і стратегії, а також допомогу у формуванні власної зовнішньої політики.

Крім цього, Менеліку II вдалося об'єднати навколо себе у боротьбі проти італійських колонізаторів фактично всі місцеві племена. Напередодні визначальної битви першої італійсько-ефіопської війни при Адуа його війська нараховували близько 100 тис., розділених на дві частини – під командуванням раса Маконнена 30 тис., що розташовувалися на півночі країни біля озера Ашангі, та 70 тис. на півдні – під командуванням безпосередньо Менеліка II²⁸⁰. Італійські війська нараховували близько 20 тис. осіб, велику частину яких складали батальйони з місцевого населення.

Ще однією причиною програшу були військові прорахунки італійського командування під час ведення кампанії – війська були розпорошені по трьом гарнізонах, що розташовувалися один від одного на значних відстанях. Відчувалася відсутність належної комунікації колонії з центром та нескоординованість дій серед італійського командування, що спричинило відчутну поразку в Амба-Алаге та блокаду Мекеле у грудні 1895 р. Тільки після отримання інформації про такий негативний розвиток подій на допомогу в Еритрею були надіслані додаткові війська з Королівства, але вони стикнулися зі значними труднощами під час їхнього переміщення до театру військових дій. Поразки італійців викликали невпевненість місцевого населення щодо надання подальшої підтримки колоніальній владі та спровокували активні партизанські дії в тилу.

Напередодні битви при Адуа (1 березня 1896 р.) під час ради воєнного командування італійських колоніальних військ, що відбулася 28 лютого, не було ухвалено чіткого всеохоплюючого плану дій, зокрема щодо шляхів ймовірного відступу. Не точними також виявилися карти місцевості²⁸¹.

²⁸⁰ La Guerra italo-abissina. Treccani Enciclopedia. URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/guerra-italo-abissina_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (Last accessed: 03.02.2019).

²⁸¹ Labanca N. Op. cit. P. 81.

Сукупність цих факторів призвела до поразки Королівства Італія у війні проти Менеліка II, що дуже боляче вдарило по міжнародному іміджу держави. 26 жовтня 1896 р. в Аддис-Абебі було підписано мирну угоду, за якою Королівство, сплативши контрибуцію, визнало незалежність Ефіопії. Вперше у новій історії європейська держава вимушена була виплатити контрибуцію африканській країні. Тільки у битві при Адуа було вбито 6000 солдатів колоніальних військ, 1500 поранені, 3000 взяті в полон і перебували в ефіопських тюрмах ще фактично рік²⁸². Решта військ були вимушені відступити до Еритреї.

Ці трагічні події підняли хвилю антиколоніальних настроїв всередині Королівства. Не виключалися навіть такі радикальні пропозиції як продаж колонії або її передача у приватні руки. Водночас уряд був категорично проти таких кроків, адже це перекреслювало його зовнішню політику, що проводилася протягом останніх 15 років. Єдиний, кого намагалися притягнути до відповідальності за поразку в першій італійсько-ефіопській війні, був генерал О. Баратієрі, що був губернатором Еритрейської колонії та очолював колоніальне військо. За результатами цього судового процесу він був вимушений відмовитися від подальшої воєнної кар'єри та повернувся додому. Відсутність сурового покарання О. Баратієрі була пов'язана з побоюваннями з боку правлячого класу щодо необхідності притягнення й їх до відповідальності. Адже як зазначив за результатами цих трагічних подій відомий політичний діяч С. Сонніно (двічі був міністром в уряді Ф. Кріспі та в майбутньому двічі прем'єр-міністр): «виною та відповідальністю всіх (будемо відверті) є те, що Італія спустилася на декілька сходинок у світовій повазі»²⁸³.

Говорячи про колоніальну політику Королівства Італія у зазначений період, не можна оминати увагою зусилля італійців щодо встановлення

²⁸² Labanca N. Op. cit. P. 82.

²⁸³ Ibid. P. 83.

протекторату над частиною Сомалі. Також, як й у випадку з Еритреєю, допомогу в цьому Римі надав Лондон²⁸⁴.

На достатньо «роздробленій» з політичної точки зору території, де різні зони контролювалися султанами, і велику площу займала пустеля, основний інтерес для Італії представляла прибережна зона. Першими італійцями, які виявили інтерес до Сомалі, як й в багатьох інших випадках з африканськими колоніями, були представники географічного товариства. Зокрема, італійський географ К. Негрі був ініціатором направлення туди першої експедиції ще у 1870-х роках XIX століття.

Методом встановлення протекторату над цими територіями, що використовували британці, французи та італійці, було укладення угод про дружбу з окремими султанатами. Так, у 1885 р. Королівство досягло відповідних домовленостей з правителем Занзібару, що однак не передбачали ніяких територіальних поступок. У даному випадку мова йшла про «непрямую експансію» шляхом розвитку торгівлі та припортової інфраструктури. Активна роль у цьому була відведена не державним установам, а приватній ініціативі. Так, італійський моряк та підприємець В. Філонарді був призначений у 1889 р. губернатором Італійського Сомалі. Напередодні, звичайно після отримання згоди Великої Британії, що мала значні інтереси у цьому регіоні, В. Філонарді сприяв отриманню від султана Хобйо звернення до Королівства щодо встановлення протекторату (8 лютого 1889 р.). Таке ж прохання надійшло від султана Маджиртин (7 квітня 1889 р.). Обидві султани були зацікавлені у допомозі Італії у їхній міжусобній боротьбі та намагалися таким чином убезпечити себе від посягань інших європейських держав. Більш складною була ситуація з султанатом Занзібару – оскільки територія контролювалася на той час Великою Британією, то порти Бенадір були

²⁸⁴ Михайленко М. Пріоритети зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія у період їхнього перебування при владі (1876-1896 рр.). Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 19-20 жовтня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 16-22.

передані 3 серпня 1889 р. Італії в концесію через «Британську імперську компанію східної Африки». Безпосередня передача відбулася у листопаді того ж року. Конвенція між Італією та султанатом Занзібар, укладена 12 серпня 1892 р., підтвердила цю домовленість²⁸⁵.

З метою зміцнити італійські інститути, що діяли на території району Бенадір тодішній прем'єр-міністр Дж. Джолітті виступив у 1893 р. з ініціативою створення «Компанії В. Філонарді та Ко», що шляхом укладання угоди офіційно отримала від уряду право на управління цими територіями терміном на 3 роки з щорічною дотацією у розмірі 300 000 лір. У свою чергу В. Філонарді з цієї суми мав сплачувати султанату Занзібару щорічну платню за оренду портів та двом султанам Хобйо та Маджиртин визначені суми на особисте утримання (домовленості, досягнуті під час підписання угод про протекторат), а також забезпечувати фінансування інших витрат, необхідних для утримання колонії²⁸⁶.

Економічна відсталість цієї території, незначний розмір інвестицій у її розвиток, відсутність відчутних доходів від колонії, призвели до фінансових труднощів у компанії В. Філонарді і контракт з ним не був продовжений. Натомість, у квітні 1895 р. на заміну попереднього було створено інше «Італійське акціонерне комерційне товариство Бенадір».

У цілому італійський протекторат прибережної території Сомалі мав більш формальний, ніж змістовний характер. Королівство, з огляду на проблеми у сусідній Еритреї, не було налаштоване вкладати значні фінансові та адміністративні ресурси у розвиток колонії. Водночас, сам факт існування закордонних володінь дозволяв Італії відчувати свою приналежність до «привілейованого клубу» колоніальних держав та претендувати на значну роль на міжнародній арені.

²⁸⁵ Labanca N. Op. cit. P. 87-91.

²⁸⁶ Riazzoli M. Cronologia delle colonie e dei domini italiani. Dalla nascita alla decolonizzazione. Roma, 2006. P. 54.

Отже, зовнішня політика «історичних лівих» урядів стала проактивною та вийшла на перший план у порівнянні з внутрішньою. Експансіонізм та колоніальні претензії знайшли повну підтримку більшості населення країни, її політичної та бізнесової еліти, які прагнули побачити Італію у «першій лізі» міжнародних гравців та отримати економічні дивіденди від придбання нових територій²⁸⁷.

Повний «розрив» відносин партнерства з Францією загострив боротьбу між Парижем і Римом за північно-африканські колонії. Це, у свою чергу, активізувало пошук Королівством нових потужних союзників на міжнародній арені таких, як Німецька та Австро-Угорська імперії. Як наслідок, був утворений «Троїстий союз», що проіснував декілька десятиліть до Першої світової війни. Водночас, альянс з колишнім ворогом Рима Віднем призвів до відкладення на невизначений період вирішення питання щодо контролю над Тренто і Венецією-Джулією. Ганебна поразка італійців у війні з Ефіопією ускладнила реалізацію колоніальної політики Королівства.

Таким чином, зовнішня політика «історичних правих» та «історичних лівих» урядів була спрямована на забезпечення консолідації та виживання новоствореного Королівства. За перші 35-ть років існування держави вдалося забезпечити її міжнародне визнання, убезпечити країну від зовнішнього вторгнення, захопити та проголосити Рим столицею Королівства, отримати регіон Венето та розпочати колоніальну експансію. При цьому часто військові прорахунки та невдачі країни вдавалося невілювати саме завдяки майстерності італійського дипломатичного корпусу.

²⁸⁷ Михайленко М. Особливості зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія (1876-1896). *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2018. № 3. С. 61-66.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження свідчить про ґрунтовне вивчення окремих аспектів державної політики з консолідації Королівства Італія у перші десятиріччя після об'єднання італійськими дослідниками. При цьому, перші спроби здійснити ґрунтовний комплексний аналіз історичних подій початку існування єдиної національної держави з'явилися тільки наприкінці ХІХ століття. Характерною особливістю італійської історичної науки є наявність офіційних традиційних і ревізійністських оцінок того періоду. У вітчизняній історіографії комплексне дослідження з цієї проблематики відсутнє.

2. Джерельна база дисертації представлена різноманітними за характером джерелами, які можна поділити на 8 груп: (1) законодавчі акти, ухвалені парламентом та урядами Королівства; (2) стенограми засідань парламенту, на яких розглядалися ключові питання внутрішньої і зовнішньої політики; (3) звіти і висновки спеціальних парламентських комісій з найбільш актуальних питань розвитку держави; (4) публічні промови, заяви і листування глав урядів, міністрів, дипломатів і провідних політиків Королівства, які впливали на ухвалення важливих для країни рішень, а також глави Римокатолицької церкви – Папи Римського; (5) міжнародні угоди двостороннього і багатостороннього характеру; (6) матеріали тогочасної преси; (7) статистичні дані щодо соціально-економічного розвитку країни; (8) мемуари, спогади і щоденники глав урядів і лідерів «Рісорджименто». Така широка і різноманітна джерельна база надає можливість здійснити комплексний аналіз предмету дослідження, досягти його мети і вирішити усі завдання у рамках цієї наукової роботи.

3. Безпосередньо після об'єднання перед керівництвом новоствореної держави постав великий комплекс завдань і проблем щодо консолідації Королівства, від успішного вирішення яких напряду залежало майбутнє країни та її здатність до виживання. Їх умовно можна поділити на чотири групи – політичні, економічні, соціальні і гуманітарні.

До політичних завдань належали: завершення об'єднання Королівства (Венето, Рим); розв'язання «Проблеми Півдня»; «стабілізація» відносин з Римо-католицькою церквою; організація адміністративно-територіального устрою; розширення доступу населення до виборчого права; забезпечення визнання Королівства Італія провідними державами світу, убезпечення держави від зовнішньої агресії, зміцнення її ролі та впливу на міжнародній арені.

Основними економічними завданнями були: запровадження на всій території Королівства єдиної системи мір та ваг, монетарної, тарифної, митної політики; подолання значного дефіциту державного бюджету; розвиток інфраструктури; зменшення значного економічного розриву між північчю та півднем країни.

До соціальних завдань належали формування єдиної армії та уникнення масштабної безповоротної еміграції італійського населення за кордон.

Серед гуманітарних завдань були: зменшення рівня неписьменності і підвищення ступеня володіння населенням «класичною» італійською мовою; формування єдиної національної ідентичності.

4. Інституційну й адміністративну консолідацію держави забезпечило формування єдиного бюрократичного апарату з сильним інститутом префектів. Характерною особливістю цього процесу була так звана «п'ємонтизація» – поширення на усю територію держави притаманних Сардинському королівству форми правління, державного устрою, порядку і принципів функціонування основних органів влади, а також законодавства у ключових сферах. Процесу об'єднання сприяло призначення на посаду префектів впливових політиків і державних діячів Королівства та запровадження правил їхньої ротації по країні. Водночас, переважання серед префектів у перші роки існування Королівства Італія представників північних регіонів викликало протести в південних регіонах країни. Відсутність можливості обирати мера і голів депутацій провінцій обмежувало вплив населення на формування місцевих органів влади і, відповідно, їхню політику.

Вирішенню цієї проблеми, а саме розширенню автономії регіонів з одночасним посиленням контролю центру за їхньою діяльністю, сприяли «державні реформи» Ф.Кріпі (1888-1890 рр.).

5. Відсутність планомірної підготовчої роботи лідерів «Рісорджименто» до об'єднання Королівства у кордонах, що склалися, зокрема неочікуване включення до її лав Королівства Обох Сицилій, призвело до виникнення «Проблеми Півдня» (1861-1870 рр.). Причини поширення на півдні країни феномену «великого брігантаджжо» мали комплексний характер, зумовлений поєднанням як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. До першої групи належать: відсутність розуміння у керівництва Королівства історичної і ментальної специфіки цих територій і ефективної політики щодо їхньої реінтеграції, невиконання обіцянок лідерів «Рісорджименто» щодо вирішення «земельного питання» на користь селян, покращення умов їхнього життя, надання амністії засудженим попереднім режимом, а також збільшення податкового тиску на населення, розпуск чисельної професійної армії військових і чиновницького апарату Королівства Обох Сицилій, надмірне навантаження на регіон у контексті обов'язкової військової служби. Серед другої групи зовнішніх факторів – значна деструктивна роль у підтримці «брігантаджжо» з боку Франції та Святого престолу. Париж намагався запобігти зміцненню Королівства Італія, щоб зберегти свій визначальний вплив у Середземномор'ї; Папа Римський боровся за виживання власної держави. Помилкові рішення новоствореного уряду країни та зовнішні сили підштовхнули найбільш вразливі верстви населення півдня до збройної протидії. Надзвичайно жорстокі методи центральної влади у боротьбі з протестним рухом на півдні, що мали ознаки масових репресій, не сприяли швидкому врегулюванню ситуації. «Велике брігантаджжо» за масштабом свого поширення, кількістю залученого до нього місцевого населення, терміну тривалості заворушень та методів боротьби центрального уряду мало ознаки громадянського конфлікту. Поступове викорінення «великого брігантаджжо» і запобігання дезінтеграції Королівства стало можливим завдяки репресіям і

загальній втомі місцевого населення. Водночас, занадто жорстка політика тодішнього уряду щодо населення півдня спричинила негативні наслідки для розвитку регіону та не сприяла подоланню ментального розколу по лінії північ-південь.

6. Втрата Папою Римським своєї держави і активні дії керівництва Королівства, спрямовані на розбудову світської держави, на багато десятиліть ускладнили відносини Італії з Римо-католицькою церквою. У перше десятиліття після об'єднання так зване Римське питання мало переважно зовнішньополітичне забарвлення, адже відповідні переговори щодо його вирішення велися з Францією. Після приєднання Рима до Королівства фокус змістився – питання стало частиною внутрішнього порядку денного. Незважаючи на значний вплив Римо-католицької церкви на населення країни, це не мало ключового впливу на процес консолідації держави. В італійському суспільстві існував консенсус з цього приводу, про що свідчать результати відповідних плебісцитів. Головним інструментом боротьби Римо-католицької церкви проти Королівства став принцип заборони католикам брати участь у політичному житті країни. Однак поступово позиція Церкви з цього питання почала пом'якшуватися через збіг інтересів поміркованих католиків і лібералів у протидії соціалістам, які почали набувати впливу і збільшувати своє представництво у виборних органах влади з середини 1880-х рр.

7. Зміцнення об'єданого Королівства та перспективи його подальшого розвитку напряму залежали від здатності перших урядів держави реалізувати масштабні перетворення в економічній сфері. Ліберальна економічна модель, що стала основою політики «історичних правих» урядів, забезпечила швидке зростання обсягів зовнішньої торгівлі Королівства, сприяла укладенню значної кількості двосторонніх торговельно-економічних угод з міжнародними партнерами і розвитку окремих конкурентних галузей сільськогосподарського сектору економіки. Водночас фактична відсутність митних бар'єрів не дозволила слабо розвинутій місцевій промисловості конкурувати на рівних з більш передовими іноземними виробниками, що

призвело до закриття багатьох підприємств, насамперед на півдні країни. На деякий час було призупинено розвиток Королівства як індустріальної держави, поглиблено його економічний поділ за лінією північ-південь. У фіскальній політиці найбільшим досягненням «історичних правих» урядів стало подолання величезного дефіциту державного бюджету. Проте це було здійснено за рахунок збільшення кількості та розміру прямих і непрямих податків, що вдарило по найбідніших верствах населення.

«Історичні ліві» уряди відмовилися від ліберальної економічної політики «історичної правої» на користь протекціонізму, що було спричинено двома факторами: (1) внутрішнім – зростанням тиску з боку невдоволених впливових промислових кіл і необхідністю захисту національних виробників, (2) зовнішнім – загальною тенденцією до використання протекціоністських заходів іншими європейськими країнами. Ефект від реалізації цієї політики був неоднозначним. Окремі галузі національної промисловості, такі як металургійна, машинобудування, текстильна, виробництво озброєння отримали суттєвий імпульс. Водночас збільшення митного тарифу на окремі сільськогосподарські товари призвело до торговельної війни з Францією, ключовим імпортером італійської сільськогосподарської продукції, що негативним чином позначилось на аграрному секторі економіки, насамперед півдня. У фіскальній сфері «історичній лівій» не вдалося суттєво зменшити податковий тиск на населення через невдалі спроби запобігти дефіциту держбюджету і суттєве зростання державних витрат на військові потреби, будівництво флоту, розбудову залізниці й інші суспільні роботи.

Відсутність кардинальних змін на користь селян у сфері землеволодіння, уніфікованої системи оподаткування і контрактів на оренду землі, значний податковий тиск разом з падінням світових цін на сільськогосподарську продукцію сприяли зубожінню населення і зростанню протестних настроїв у 1890-ті рр. Одночасно з жорсткими заходами з метою придушення хвилі страйків уряд Ф. Кріспі ініціював розробку і ухвалення перших законів у сфері соціального захисту. Таким чином, визначення останнього десятиліття XIX ст.

як «кривавого», запозиченого авторами вітчизняної навчальної літератури з радянської історіографії, видається нам помилковим. Пропонується здійснити перегляд періодизації історії Королівства Італія у 1861-1900 рр. і викласти її у такій редакції: 1861-1876 р. – ера правління «історичних правих» урядів; 1876-1896 рр. – ера правління «історичних лівих» урядів; 1896-1900 рр. – «криза кінця століття».

8. Головними інструментами формування спільної національної ідентичності італійців були виборча реформа, освіта, армія.

Реформа виборчого законодавства 1882 р. завдяки зниженню вікового і майнового цензів, хоча й достатньо повільними темпами, але збільшувала доступ громадян до реалізації ключового права обирати і бути обраними. Зміна виборчої системи з мажоритарної на пропорційну дозволила новим політичним силам потрапити до парламенту країни. Це, у свою чергу, сприяло поступовому зростанню впливу населення на формування ключових органів влади і, відповідно, державної політики. Водночас збереження освітнього бар'єру у виборчому законодавстві призвело до поглиблення поділу країни по лінії місто-село, північ-південь. З огляду на суттєві диспропорції, що спостерігалися у рівні освіченості у різних частинах королівстві – на півночі та у містах цей показник був значно вищий, ніж на півдні та у сільській місцевості, в одних регіонах доступ до виборчого права мала переважна частина населення, тоді як в інших – дуже обмежена кількість осіб. Такий стан справ залишився без змін протягом наступних трьох десятиріч до ухвалення у 1912 р. нового виборчого закону.

Перші керівники об'єднаного Королівства вважали запровадження обов'язкової освіти і розширення мережі шкіл одним з ключових інструментів поширення цінностей єдиної національної держави і виховання у громадян патріотизму. Поширений на усю територію країни освітній закон Сардинського королівства 1859 р. акумулював найкращі пруські практики і базувався на двох ключових принципах – обов'язковості та світськості. Водночас результати освітньої реформи виявилися досить скромними через

нестачу фінансових ресурсів у регіонах, недосконалу систему розподілу компетенцій між центральними і регіональними органами освіти, а також через відсутність дієвого контролю за реалізацією принципу обов'язковості початкової освіти. Ухвалення у 1877 р. нового освітнього закону сприяло поступовому зменшенню рівня неосвіченості місцевого населення і його консолідації. Проте неврахування серйозних диспропорцій в економічній, соціальній і культурній структурі різних регіонів Королівства призводило до уповільнення темпів реалізації освітньої реформи.

Ключова роль в уніфікації держави відводилася об'єднаним Збройним силам. Консолідації нації сприяли: поширення загального військового обов'язку на всю територію Королівства; здійснення призову за національним, а не регіональним принципом; формування змішаних бригад з представників різних регіонів; забезпечення проходження служби призовників з одних регіонів в інших; створення умов для початкової освіти у полкових школах. Водночас відмова від прийняття на службу до війська Королівства солдатів і офіцерів колишньої армії Бурбонів та, насамперед, волонтерів Південної армії Дж. Гарібальді, призвела до того, що багато з них були вимушені поповнити ряди банд – «бріганті». Це, у свою чергу, підживлювало протестний рух на півдні країни.

9. Зовнішня політика перших урядів, що базувалася на концепції «чистих рук» (неучасті у загарбницьких війнах) і тактиці ситуативного балансування між великими державами, забезпечила міжнародне визнання Королівства, розширення кордонів країни за рахунок області Венето, врегулювання питання Рима та убезпечила його від зовнішнього вторгнення. Водночас суттєво ускладнилися відносини Італії з Римо-католицькою церквою. Не вдалося також встановити контроль над Тренто і Венецією-Джулією (вони стали частиною Італії у 1947 р. за Паризькими мирними договорами) і таким чином завершити об'єднання Королівства.

Новий етап у зовнішній політиці країни, що характеризувався експансіонізмом та колоніальними претензіями, розпочався на початку 1880-х

років та був спричинений неочікуваним для офіційного Рима одностороннім проголошенням Францією протекторату над Тунісом. Досить пасивна реакція світового співтовариства на провокативні дії Парижа засвідчила неефективність політики «чистих рук» Королівства та відсутність у Рима союзників на міжнародній арені. Тож за урядів «історичної лівої» зовнішня політика Королівства набула проактивного характеру. Результатом розриву відносин партнерства з Францією і активного пошуку Італією союзників стало створення Троїстого союзу. Водночас це призвело до відкладення на невизначений час вирішення питання щодо контролю Італії над Тренто і Венецією-Джулією.

Створення всередині 1880-х рр. «системи безпеки К. Робіланта» дозволило зберегти статус-кво у Середземноморському регіоні, чого на той час прагнуло Королівство, заручитися підтримкою Великої Британії у реалізації амбіцій Італії в Африці та посилити її позиції у рамках «Троїстого союзу», який був переглянутий у 1887 р. на більш вигідних для країни умовах.

Колоніальна політика Королівства у роки урядування «історичної лівої» не була успішною. Повна поразка в італійсько-ефіопській війні 1895-1896 рр. завдала удару по моральному духу італійського суспільства і спричинила значні іміджеві втрати на міжнародній арені. Італійський протекторат прибережної території Сомалі мав більш формальний, ніж субстантивний характер. Королівство, з огляду на проблеми у сусідній Еритреї, не було налаштовано вкладати значні фінансові та адміністративні ресурси у розвиток колонії. Водночас, сам факт існування закордонних володінь дозволяв Італії відчувати свою приналежність до «привілейованого клубу» колоніальних держав.

10. Період з 1861 по 1896 рр. був ключовим в історії Королівства Італія з точки зору консолідації національної держави. Незважаючи на масштабність, комплексність і складність проблем, що стояли перед керівництвом країни, «історичним правим» й «історичним лівим» урядам вдалося досягти важливих результатів на шляху розбудови національної

держави. У Королівстві Італія була запроваджена більш ефективна система державного устрою, ніж існувала до об'єднання, були створені єдиний ринок, армія, адміністративно-територіальна, освітня та судова системи, активно розбудовувалася інфраструктура. Головним успіхом зовнішньої політики Королівства цих років стало запобігання зовнішній агресії та дезінтеграції країни. Італійська держава і нація відбулися. Водночас серйозні помилки, зроблені на рівні держави у перші десятиліття після об'єднання, заклали підґрунтя для актуальної й на сьогодні «Проблеми Півдня» (Mezzogiorno), пошуком шляхів вирішення якої опікуються як на національному рівні, так і в рамках Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. 1 Tornata di martedì 27 gennaio 1885. Camera dei deputati. Atti Parlamentari. Legislatura XV. 1a sessione. P. 11059-11078. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg15/sed371.pdf> (Last accessed: 03.02.2019).
2. 2 Tornata del 26 marzo 1863. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861-1862. P. 6027-6048. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed382.pdf> (Last accessed: 05.12.2018).
3. 2 Tornata di lunedì 21 Luglio 1879. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1878-1879. P. 8629-8670. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed439.pdf> (Last accessed: 15.01.2017).
4. Abolizione del corso forzoso: Legge del 7 aprile 1881. № 133. Gazzetta Ufficiale. 1881. № 82. URL: <https://risvegليونazionale.files.wordpress.com/2014/03/leggi-sui-biglietti-di-stato-del-regno-ditalia.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).
5. Allocuzione Iamdudum Cernimus del Sommo Pontefice Pio IX. La Santa Sede. Documenti. URL: <https://w2.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/allocuzione-iamdudum-cernimus-18-marzo-1861.html> (Last accessed: 15.12.2018).
6. Camillo Cavour. Discorsi parlamentari (a cura di Cantimori D.). Torino: Einaudi, 1962. P. 245-262.
7. Carta delle strade ferrate italiane coll'indicazione della divisione delle reti, 1885. URL: <http://www.miol.it/stagniweb/mappe/fer885.jpg> (Last accessed: 15.01.2019).
8. Commissione d'inchiesta sulle banche del 1893. Archivio storico. Camera dei deputati. URL: <https://archivio.camera.it/inventari/struttura/commissione-d-inchiesta-sulle-banche-e-commissione-plico-giolitti-1893-marzo-22-1894-dicembre-13?refGer=CD1800000160%7CCD1800000161> (Last accessed: 20.01.2019).

9. Compendio delle statistiche elettorali italiane dal 1848 al 1934. Roma: F.Failli, 1946. 196 p.
10. Comunicazione dei Trattati di navigazione e di commercio conclusi tra la Gran Bretagna, l'Italia e la Russia. Archivio storico della Camera dei deputati. Comunicazione presentata del tornata del 9 gennaio 1864. 40 p. URL: <https://archivio.camera.it/resources/are01/pdf/CD1100029839.pdf> (Last accessed: 14.08.2016).
11. Confronti tra il corpo elettorale politico e il corpo elettorale amministrativo. Archivio storico della Camera dei deputati. Atti parlamentari. Documenti – Disegni di legge e Relazioni. Legislatura XIV. La sessione. № 38-A. Vol. 2. 26 p.
12. Costituzione politica per i popoli delle Due Sicilie del 10 febbraio 1848. Università di Roma, Biblioteca Giorgio del Vecchio. Manuale per il diritto pubblico costituzionale per Enrico Pessina. Napoli: Stabilimento poligrafico, 1849. P. 337-338.
13. Discorsi parlamentari del Conte Camillo di Cavour: in 10 v. Camera dei deputati. Firenze: Per gli eredi Botta, 1863. Vol. 1. 534 p.
14. Discorsi parlamentari del Conte Camillo di Cavour: in 10 v. Camera dei deputati. Firenze: Per gli eredi Botta, 1866. Vol. 5. 394 p.
15. Discorsi parlamentari del Conte Camillo di Cavour: in 10 v. Camera dei deputati. Firenze: Per gli eredi Botta, 1867. Vol. 6. 680 p.
16. Discorso pronunciato alla Camera dei deputati il 5 marzo 1869 da Marco Minghetti. Firenze: Eredi Botta, 1869. 27 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_2zIGCQJzCRQC/mode/2up (Last accessed: 03.01.2018).
17. Discorso pronunciato dal Ministro di grazia e giustizia: nella Tornata del Senato del 15 Luglio 1863. USA, Whitefish MT: Tipografia Cavour Publisher, 2010. 27 p.
18. Elettori politici per censo e per capacità iscritti nelle liste del 1882 confrontati con quelli iscritti nelle liste del 1878. Ministero di agricoltura, industria

e commercio, Direzione generale di statistica. Statistica elettorale politica. Elezioni generali politiche 29 ottobre e 5 novembre 1882. Roma: Elzeviriana, 1883. P. 14-15.

19. Elettori politici secondo i titoli per i quali sono iscritti nelle liste elettorali del 1878. Ministero di agricoltura, industria e commercio, Direzione di statistica. Statistica elettorale politica. Elezioni generali politiche 16-23 maggio 1880. Roma: Cenniniana, 1880. P. 7.

20. Elezioni generali degli anni 1861, 1865-1866, 1867, 1870. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Statistica elettorale politica. Roma: Tipografia Cenniniana, 1876. 143 p.

21. Elezioni generali politiche 16-23 maggio 1880. Direzione generale di statistica. Statistica elettorale politica. Roma: Tipografia Cenniniana, 1880. 39 p.

22. Elezioni politiche e amministrative. Anni 1865-66. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Direzione generale di statistica. Statistica del Regno d'Italia. Firenze: Tofani, 1867. 421 p.

23. Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1875. № 151. Automazione gazetta ufficiale storica: il sito web. URL: <http://augusto.agid.gov.it/#giorno=20&mese=01&anno=1875> (Last accessed: 20.05.2018).

24. Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia. Online archivio (1860-1946). URL:<http://augusto.agid.gov.it/> (Last accessed: 21.01.2019).

25. Il bilancio del Regno d'Italia negli esercizi finanziari dal 1862 al 1912-1913. Ragioneria generale dello Stato. Roma: Tipografia dell'Unione editrice, 1913. 674 p.

26. Il corpo degli elettori politici dal 1861 in poi. Le statistiche elettorali italiane. Camera dei deputati. Documenti. P. 70 URL: http://legislature.camera.it/_dati/costituente/documenti/ministerocostituente/p1_Vo11_7.pdf (Last accessed: 15.10.2018).

- 27.** Il disegno di legge sulle incompatibilità parlamentari. Archivio storico della Camera dei deputati. Disegni, proposte di legge e incarti delle Commissioni. Vol. 246, fasc. 143. P. 8-15.
- 28.** Il Dovero : giornale liberale ticinese. Locarno: Tip. Mariotta, 1878-1992.
- 29.** Italia in cifre. Istituto nazionale di statistica. URL: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/Italia-in-cifre.pdf> (Last accessed: 03.03.2018).
- 30.** La convenzione di settembre. Il portale del Risorgimento italiano : il sito web. URL: <https://www.150anni.it/webi/index.php?s=21&wid=1184> (Last accessed: 05.12.2018).
- 31.** La lista del mille di Garibaldi. Corriere della sera. Speciali. URL: <https://www.corriere.it/speciali/mille.htm> (Last accessed: 03.03.2019).
- 32.** Legge colla quale e imposta una tassa sulla macinazione del cereali del 7 luglio 1868 (testo integrale). URL: https://www.sba.unifi.it/upload/scienze sociali/mostre/costruire_italia/tassa_macinato.pdf (Last accessed: 15.10.2018).
- 33.** Legge delle guarentigie. Il portale del Risorgimento italiano : il sito web. URL: http://www.150anni.it/webi/_file/documenti/risorgimento/chiesareligione/nuovaitaliaechiesacattolica/guarentigie/guarentigie01.pdf (Last accessed: 03.01.2019).
- 34.** Legge elettorale politica: Regio decreto del 24 Settembre 1882. № 999. Gazzetta Ufficiale. 1882. № 226. P. 56-77. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000007.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).
- 35.** Legge № 3048 del 27 Aprile 1885 (testo integrale). Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia. 1885. № 98. P. 1893-1902. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000007.pdf> (Last accessed: 15.10.2018).
- 36.** Legge № 362 del 5 dicembre 1861 (testo integrale). URL: <https://www.normattiva.it/ricerca/avanzata/anno/0/1861> (Last accessed: 15.10.2016).

- 37.** Legge № 5866 del 30 dicembre 1888 sull'emigrazione (testo integrale). Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1889-01-10;5892> (Last accessed: 25.01.2019).
- 38.** Legge provinciale e comunale (testo del regio decreto). Collezione delle leggi, decreti e disposizioni governative compilate dall'avvocato Nicolò Porcelli. P. 234-269. URL: https://archive.org/stream/bub_gb_3qGQz7QBYNgC#page/n248/mode/1up (Last accessed: 15.03.19).
- 39.** Lettera di Marco Minghetti ai suoi elettori del 1 ottobre 1865. La politica italiana dal 1848 al 1897. Roma: tipografia della Camera dei Deputati, 1899. P. 280-328.
- 40.** Lettera di Quintino Sella del 10 luglio 1876. Istituto per la storia del risorgimento italiano, Biblioteca scientifica. Epistolario di Quintino Sella, 1875-1878. Vol. 5. P. 319.
- 41.** Lettera enciclica Il fermo proposito (11 giugno 1905). La Santa Sede. Documenti. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-x/it/encyclicals/documents/hf_p-x_enc_11061905_il-fermo-proposito.html (Last accessed: 03.01.2019).
- 42.** Leva militare sulla classe dell'anno 1833. Camera dei deputati. Portale storico. URL: <https://storia.camera.it/documenti/progetti-legge/18540320-74-leva-militare-sulla-classe-anno-1833> (Last accessed: 13.03.2019).
- 43.** Modificazioni alla Legge elettorale del 20 novembre 1859 ed estensione del presente Decreto a tutte le Province dello Stato: Decreto del Re Vittorio Emanuele del 1 gennaio 1861. URL: <http://storia.camera.it/img-repo/ods/2013/06/25/CD1710000005.pdf>. 2-4 p (Last accessed: 15.10.2018).
- 44.** Modificazioni alla legge elettorale politica (Nicotera). Archivio storico della Camera dei deputati. Vol. 545, fasc. 166. P. 471-492.
- 45.** Per la liquidazione dell'asse ecclesiastico: Legge del 15 Agosto 1867 (testo integrale). № 3848. Gazzetta Ufficiale. 1867. № 227.

URL:http://www.edizionieuropee.it/LAW/HTML/2/zn14_07_001.html#_ART0001 (Last accessed: 03.01.2019).

46. Plebiscito del Veneto del 1866. Le Assemblee del Risorgimento. Atti raccolti e pubblicati per deliberazione della Camera dei Deputati. Roma: Camera dei deputati, 1911. Vol. 2. P. 727-730.

47. Procedura per la repressione del brigantaggio e dei camorristi nelle Province infette: Legge Pica del 15 agosto 1863 (testo integrale). № 1409. URL: <https://santanatolia.it/contributi/cartella-files/sant-anatolia-e-il-regno-delle-due-sicilie-nel-periodo-pre-unitario/legge-pica> (Last accessed: 03.06.2018).

48. Programmi Gabelli per la scuola elementare. Prospetto comparativo dei programmi della scuola elementare (1867-1923). Istituto nazionale documentazione innovazione ricerca educativa. Fonti italiani di Quaderni scolastici ed Elaborati Didattici. URL: http://www.indire.it/wp-content/uploads/2016/07/Prospettocomparativo_programmi-scolastici.pdf (Last accessed: 15.03.2018).

49. Prospetto degli elettori e dei votanti alle elezioni politiche in alcuni Stati europei (1878-1880). Statistica elettorale politica. Elezioni generali politiche 16-23 maggio 1880. Ministero di agricoltura, industria e commercio, Direzione di statistica. Roma: Cenniniana, 1880. P. 15.

50. Quanta cura: Enciclica del Sommo Pontefice Pio IX del 18 marzo 1861. URL: <https://w2.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/encyclica-quanta-cura-8-dicembris-1864.html> (Last accessed: 20.12.2018).

51. Regio decreto № 99 del 5 febbraio 1891 (testo integrale). Normattiva: il portale della legge vigente. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1891-02-05;99> (Last accessed: 20.01.2019).

52. Relazione della Commissione per il ritorno allo scrutinio uninominale. Archivio storico della Camera dei deputati. Atti parlamentari. Documenti, Disegni di legge e Relazioni. Legislatura XV. 1a sessione. Vol. 298-A. P. 8-9.

53. Relazione stralcio di Giuseppe Massari. Commissione d'inchiesta sul brigantaggio. Camera dei deputati. Documenti. URL:

<http://www.brigantaggio.net/brigantaggio/Documenti/RelazioneMassari.htm> (Last accessed: 05.07.2018).

54. Riconoscimento del Regno d'Italia. Note presentate nella tornata del 27 giugno 1861. Camera dei deputati. URL: <https://archivio.camera.it/resources/are01/pdf/CD1100029160.pdf> (Last accessed: 05.12.2018). Riforma della legge elettorale politica (Depretis): Disegni e proposte di legge e incarti delle Commissioni. Archivio storico della Camera dei deputati. Vol. 303, fasc. 38. P. 1-598.

55. Riforma della legge elettorale politica (Depretis): Verbali degli uffici. Archivio storico della Camera dei deputati. Pacco № 31, registri 1-9.

56. Riforma della legge elettorale politica (Depretis): Verbali della Commissione. Archivio storico della Camera dei deputati. Vol. 427, fasc. 61. P. 560-577.

57. Risultati delle elezioni generali politiche del 1890, confrontati con quelli delle elezioni generali del 1886, e delle elezioni suppletive avvenute nel corso della Legislatura. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Direzione generale di statistica. Roma : Tip. Eredi Botta, 1890. 43 p.

58. Rivista militare italiana. Giornale mensile. Torino: G.Gassone e comp., 1862. 154 p. URL: https://issuu.com/rivista.militare1/docs/1862-tomo_2-testo (Last accessed: 21.01.2019).

59. Rivista militare italiana. Roma: Vaghera Carlo, 1876. 261 p. URL: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/1876-tomo3-testo> (Last accessed: 21.01.2019).

60. Rivista militare italiana. Roma: Vaghera Carlo, 1878. 319 p. URL: <https://issuu.com/rivista.militare1/docs/1878-tomo-2-testo> (Last accessed: 21.01.2019).

61. Sillabo. Dei principali errori dell'età nostra, che son notati nelle allocuzioni concistoriali, nelle encicliche e in altre lettere apostoliche del ss. Signor Nostro Papa Pio IX: Lettera Enciclica di Sua Santità del 9 novembre 1846. URL:

<https://web.archive.org/web/20071216002955/http://www.paginecattoliche.it/modules.php?name=News&file=article&sid=275> (Last accessed: 20.12.2018).

62. Sommario di statistiche storiche dell'Italia 1861-1965. Istituto centrale di statistica. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1968. 184 p. URL: <https://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1965.pdf> (Last accessed: 21.10.2018).

63. Sommario di statistiche storiche italiane 1861-1955. Istituto centrale di statistica. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1958. 241 p. URL: <http://www.istat.it/it/files/2011/03/sommariostatistichestoriche1861-1955.pdf> (Last accessed: 03.03.2018).

64. Statistica degli elettori amministrativi e degli elettori politici seconde le liste definitivamente approvate per l'anno 1883 e numero dei votanti nelle elezioni comunali avvenute nello stesso anno. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Direzione generale di statistica. Roma: tipografia della Camera dei deputati, 1885. 106 p.

65. Statistica elettorale politica : elezioni generali degli anni 1861, 1865-66, 1867, 1870, 1874, 1876. Ministero di Agricoltura Industria e Commercio. Ufficio centrale di statistica. Roma : Tipografia Cenniniana, 1877. 106 p.

66. Statistica elettorale politica : elezioni generali politiche 23-30 maggio 1886. Ministero di Agricoltura Industria e Commercio. Ufficio centrale di statistica. Roma : Tip. Eredi Botta, 1887. 71 p.

67. Statistica elettorale politica e amministrativa : prospetto degli elettori politici ed amministrativi iscritti nelle liste del 1889 in ciascun comune e risultati delle elezioni generali politiche del 23 e 30 novembre 1890 e delle elezioni generali amministrative del 1889. Ministero di agricoltura, industria e commercio. Direzione generale della statistica. Roma: Tipografia Nazionale G. Bertero, 1891. 149 p.

68. Statistica elettorale politica: elezioni generali politiche 29 ottobre e 5 novembre 1882. Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Roma: Tipografia Elzeviriana, 1883. 58 p.

69. Stato dell'istruzione superiore nell'anno scolastico 1878-1879. Riassunto per compartimenti e per il regno. Archivio storico della Camera dei deputati. Atti parlamentari. Documenti – Disegni di legge e Relazioni. Legislatura XIV. 1a sessione. № 38-A. Vol. 2. P. 79.

70. Statuto Albertino: Lo Statuto Fundamentaler della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (testo integrale). URL: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf (Last accessed: 14.02.19).

71. Sul riordinamento dell'imposta fondiaria: Legge del 1 Marzo 1886 (testo integrale). № 3682. URL: <http://www.geototus.altervista.org/normativa/1886/Legge-3682-01-03-1886-angelo-messedaglia.pdf> (Last accessed: 20.01.2019).

72. Sull'Amministrazione comunale e provinciale: Legge del 20 marzo 1865. № 2248. Gazzetta Ufficiale. 1865. № 101. URL: <http://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1865/04/27/065U2248/sg> (Last accessed: 14.03.19).

73. Sull'amministrazione della pubblica istruzione: Legge Casati del 12 novembre 1859 (testo integrale). № 3725. URL: http://www.sintesidialettica.it/pedagogia/documenti/legge_casati.pdf (last accessed: 13.03.2018).

74. Sull'obbligo dell'istruzione elementare: Legge Coppino del 15 luglio 1877 (testo integrale). № 3961. URL: <http://www.bibliolab.it/scuola/coppino.htm> (Last accessed: 03.03.2018).

75. Sulla Commissione straordinaria e temporanea per lo studio e la formazione dei Progetti di Legge: Legge del 24 giugno 1860. № 4133. URL: http://dircost.di.unito.it/root_subalp/docs/1860/1860-4133.pdf (Last accessed: 18.03.19).

76. Sulla Leva militare: Legge del 20 marzo 1854 (testo integrale). № 1676. URL: http://dircost.di.unito.it/root_subalp/docs/1854/1854-1676.pdf (Last accessed: 03.03.2019).

77. Sulle corporazioni religiose e sull'asse ecclesiastico: Legge del 7 Luglio 1866 (testo integrale). № 3036. Gazzetta Ufficiale. 1866. № 187. URL: http://www.monumentinazionali.it/materiale%20esterno/legge_3036_07071866.pdf (Last accessed: 05.12.2018).

78. Sulle Opere Pie: Legge Crispi del 17 luglio 1890. № 6972. Gazzetta Ufficiale. 1890. № 171. URL: <http://homepage.sns.it/pavan/Storia/Legge%20Crispi%201890.pdf> (Last accessed: 21.01.2019).

79. Tornata del 11 luglio 1880. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislazione XIV. 1a Sessione. P. 1277-1320. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg14/sed040.pdf> (Last accessed: 11.08.2017).

80. Tornata del 13 marzo 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 205-215. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed016.pdf> (Last accessed: 11.03.2019).

81. Tornata del 14 dicembre 1877. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1876-1877. P. 5125-5155. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed162.pdf> (Last accessed: 08.10.2017).

82. Tornata del 18 aprile 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 564-585. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed038.pdf> (Last accessed: 15.03.2019).

83. Tornata del 19 agosto 1870. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1869. P. 4003-4044. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg10/sed598.pdf> (Last accessed: 20.10.2018).

84. Tornata del 19 febbraio 1864. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1863-1864. P. 3247-3269. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed557.pdf> (Last accessed: 13.04.2018).

85. Tornata del 2 dicembre 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 79-98. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed118.pdf> (Last accessed: 23.08.2018).

- 86.** Tornata del 20 dicembre 1878. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1878. P. 3269-3274. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed271.pdf> (Last accessed: 20.10.2018).
- 87.** Tornata del 21 febbraio 1894. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislazione XVIII. 1a Sessione. P. 6551-6597. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg18/sed170.pdf> (Last accessed: 09.09.2018).
- 88.** Tornata del 22 gennaio 1886. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislazione XV. 1a Sessione. P. 16057-16095. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg15/sed522.pdf> (Last accessed: 07.06.2018).
- 89.** Tornata del 22 novembre 1877. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1876-1877. P. 4501-4514. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed142.pdf> (Last accessed: 22.05.2016).
- 90.** Tornata del 24 gennaio 1887. Camera dei deputati. Atti Parlamentari. Legislatura XVI. 1a sessione. P. 1659-1691. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg16/sed055.pdf> (Last accessed: 03.02.2019).
- 91.** Tornata del 25 novembre 1891. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislatura XVII. Sessione 1a. P. 4153-4185. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg17/sed125.pdf> (Last accessed: 05.11.2016).
- 92.** Tornata del 27 novembre 1872. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1871-1872. P. 3357-3399. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg11/sed260.pdf> (Last accessed: 27.10.2017).
- 93.** Tornata del 6 dicembre 1861. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Sessione del 1861. P. 154-178. URL: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg08/sed122.pdf> (Last accessed: 15.08.2018).
- 94.** Tornata di giovedì 10 febbraio 1881. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislazione XIV. 1a Sessione. P. 3645-3673. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg14/sed108.pdf> (Last accessed: 25.10.2016).
- 95.** Tornata di lunedì 26 Novembre 1883. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislatura XV. 1a sessione. P. 4615-4639. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg15/sed165.pdf> (Last accessed: 25.01.2017).

96. Tornata di venerdì 13 Marzo 1887. Camera dei deputati. Atti parlamentari. Legislatura XVI. 1a sessione. P. 2213-2238. URL: <https://storia.camera.it/regno/lavori/leg16/sed072.pdf> (Last accessed: 25.01.2017).

97. Trattato di commercio e di navigazione tra l'Italia e il Belgio sottoscritto in Torino il 9 aprile 1863 - 27.01.1864. Archivio storico della Camera dei Deputati. Relazione della Commissione nella tornata del 23 novembre 1863. 87 p. URL: <https://archivio.camera.it/resources/are01/pdf/CD1100029800.pdf> (Last accessed: 25.10.2018).

98. Ubi nos: Enciclica del Sommo Pontefice Pio IX del 15 maggio 1871. URL: <https://w2.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/epistola-encyclica-ubi-nos-15-maii-1871.html> (Last accessed: 20.12.2018).

99. Verbale della seduta del 11 gennaio 1880. Archivio storico della Camera dei deputati. Disegni, proposte di legge e incarti delle Commissioni. Vol. 304. P. 239-242.

100. Verbale della seduta del 17 giugno 1879. Archivio storico della Camera dei deputati. Disegni, proposte di legge e incarti delle Commissioni. Vol. 278, fasc. 190. P. 7549-7591.

101. Verbale della seduta del 28 maggio 1878. Archivio storico della Camera dei deputati. Disegni, proposte di legge e incarti delle Commissioni. Vol. 278, fasc. 190. P. 5293-5316.

102. Verballi della Commissione. Disegni, proposte di legge e incarti delle Commissioni. Camera dei deputati. Archivio storico. Vol. 545, fasc. 166. P. 422-540.

103. Wahlen in Deutschland bis 1918. Landtage. Königreich Preußen. URL: <https://wahlen-in-deutschland.de/klPreussen.htm> (Last accessed: 20.12.2018).

104. Заключительный акт Берлинской «Африканской» конференции (14-26 февраля 1885 года). Исторические материалы. Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917). URL: <http://istmat.info/node/27251> (Last accessed: 03.02.2019).

HAYKOBA JITEPATYPA

- 105.** Alianello C. La conquista del Sud. Milano: Rusconi libri, 1994. 281 p.
- 106.** Allen L. The Encyclopedia of money. Santa Barbara, Denver, Oxford, 2009. 710 p.
- 107.** Anchieri E. Il riconoscimento del Regno d'Italia, in Atti del XL Congresso di storia del Risorgimento italiano (Torino, 26-30 ottobre 1961). Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1963. 564 p.
- 108.** Anthonioz A. Generaux savoyards. Genève: Atar, 1912. 284 p.
- 109.** Ara A. La questione della Bosnia Erzegovina e l'Italia (1875-1877). Il Politico. Calabria: Rubbettino editore, 1990. Vol. 55, № 4. P. 691-702.
- 110.** Ascio ne D. 30 luglio 1861, Massacro di Auletta: donne, bambini e anziani uccisi per l'Italia Unita. Vesuviolife. URL: <http://www.vesuviolive.it/cultura-napoletana/158728-30-luglio-1861-massacro-auletta-donne-bambini-anziani-uccisi-litalia-unita/> (Last accessed: 13.08.2018).
- 111.** Astuto G. Il sistema politico-istituzionale italiano: da Crispi a Giolitti. Studi di memoria di Enzo Sciacca. Universita di Catania. Milano: Giuffre editore, 2008. pp. 361-387.
- 112.** Ballini P. L. La questione elettorale nella storia d'Italia. Roma: Camera dei deputati. Archivio storico, 2003. 217 p.
- 113.** Battaglia A. I rapporti italo-francesi e le linee d'invasione transalpina (1859-1882). Roma: Nuova Cultura, 2013. 509 p.
- 114.** Battaglia A. La capitale contesa. Firenze, Roma e la Convenzione di settembre (1864). Roma: Nuova Cultura, 2013. 192 p.
- 115.** Battaglia A. L'Italia senza Roma. Manovre diplomatiche e strategie militari (1865-1870). Roma: Aracne, 2015. 232 p.
- 116.** Bessone A. S. Giovanni Pietro Losana. Biella: Fondazione Cassa di Risparmio, 2006. 407 p.
- 117.** Breschi D. Le leggi di liquidazione dell'asse ecclesiastico nel biennio 1866-1867: un iter complesso e una soluzione traumatica. Academia.edu: il sito web. URL:

https://www.academia.edu/10308673/Le_leggi_di_liquidazione_dell_asse_ecclesiastico_nel_biennio_1866-1867_un_iter_complesso_e_una_soluzione_traumatica
(Last accessed: 05.04.2018).

118. Bruschi L. Catastro, imposta fondiaria e questione agraria in Italia alla fine del XIX secolo. Rivista di storia dell'agricoltura. Firenze: Accademia economico-agraria dei Georgofili, 1982. № 2. P. 207-236.

119. Cadorna R. La liberazione di Roma nell'anno 1870 ed il plebiscito: narrazione politico-militare corredata (Torino, 1898). Reprinted: New Delphi: Gyan books, 2019. 628 p.

120. Candeloro G. La costruzione dello Stato unitario (1860-1871). Milano: Feltrinelli, 1968. 446 p.

121. Candeloro G. Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio (1871-1896). Milano: Feltrinelli, 1970. 503 p.

122. Caparelli F. Civiltà italiana in Tunisia. S. A. Roma: Tipografia Editrice Italia, 1939. 204 p.

123. Capone A. Destra e sinistra da Cavour a Crispi. Torino: UTET, 1981. 378 p.

124. Chabod F. Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896. Roma-Bari: Laterza, 1965. Vol. 1. 675 p.

125. Clementini P. Leggi sull'imposta sui redditi dei fabbricati. Torino: Tipografica editrice, 1890. 416 p.

126. Colella R. La Triplice Alleanza. I documenti della storia. URL: <http://www.larchivio.com/xoom/latriplicealleanza.htm> (Last accessed: 25.12.2018).

127. Crispi F. Garibaldi. Roma: Stab. tip. Italiano, 1884. 49 p.

128. Crispi F. Politica Estera: Memorie e Documenti. Milano: Treves, 1912. 436 p.

129. Croce B. La storia d'Italia dal 1871 al 1915. Roma-Bari: Laterza, 1965. 370 p.

130. Croce B. Storia d'Europa nel secolo decimonono. Milano: Adhelphi, 1991. 438 p.

- 131.** Croce B. Storia del Regno di Napoli. Milano: Adelphi, 1992. 572 p.
- 132.** Davis J. Italy in the Nineteenth century: 1796-1900. USA: Oxford University Press, 2000. 314 p.
- 133.** Davis J. Naples and Napoleon. Southern Italy and the European Revolutions, 1780-1860. USA: Oxford University Press, 2006. 372 p.
- 134.** De Amicis A. La vita militare. Calabria: Cava de Tirreni (SA), 2007. 453 p.
- 135.** De Rosa L. Incidenza delle spese militari sullo sviluppo economico italiano. Atti del primo convegno nazionale di storia militare. Roma: Ministero della difesa, 1969. 274 p.
- 136.** De Sivo G. I napoletani al cospetto delle nazioni civili. Roma: Borzi, 1967. 162 p.
- 137.** De Vita A. La politica economica della sinistra. Il Politico. Vol. 46, № 3, 1981. 369 p.
- 138.** Di Fiore G. Briganti. Controstoria della guerra contadina nel Sud dei Gattopardi. Milano: UTET, 2017. 465 p.
- 139.** Di Salvia B. L'imposta fondiaria da Cavour a Magliani. Politica economia amministrazione e finanza nell'opera di Agostino Magliani. Atti del Convegno di studi. Salerno-Laurino: Editoriale scientifica, 1995. P. 219-255. URL: https://www.academia.edu/37096477/L_imposta_fondiaria_da_Cavour_a_Magliani (Last accessed: 15.01.2019).
- 140.** Duggan C. Francesco Crispi 1818-1901: From Nation to Nationalism. USA: Oxford University Press, 2002. 792 p.
- 141.** Dumas A. Memorias de Garibaldi. Paris: Hachette, 2011. 511 p.
- 142.** Galasso G. Storiografia e storici europei del novecento. Roma: Salerno Editrice, 2016. 429 p.
- 143.** Genovesi G. Storia della scuola in Italia dal Settecento a oggi. Analfabetismo in Italia dal 1861 al 1991. URL: http://www.bibliolab.it/scuola/analfabeti_italia.htm (Last accessed: 03.03.2018).

- 144.** Gentile G. I profeti del Risorgimento italiano. Firenze: Le lettere, 2004. 224 p.
- 145.** Giordano G. Cilindri e feluche. Roma: Aracne, 2008. 414 p.
- 146.** Gli italiani nel 1861. Corriere della sera. URL: <http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=censimento1> (Last accessed: 10.03.2018).
- 147.** Gramsci A. Quaderni del carcere. Torino: Einaudi, 2014. 3480 p.
- 148.** Greco L. Piemontesi, Briganti e Maccaroni. Napoli: Guida, 1975. 298 p.
- 149.** Gualtieri L. Memorie Di Vittorio Emanuele II, Re D'Italia. Livorno: Belforte, 2012. 108 p.
- 150.** Guerra U. Il regolamento di disciplina militare nel Regno di Sardegna e nel primo decennio del Regno d'Italia (1814-1872): tesi di laurea. Il Regolamento del 1859. Struttura e composizione dell'esercito. Sassari, 1977-1978. URL: <https://www.umbertoguerra.it/chi-naja-non-prova/la-mia-tesi/228-capitolo-iv-il-regolamento-del-1859.html?start=1> (Last accessed: 05.02.2019).
- 151.** Gusso M. Il riconoscimento diplomatico del Regno d'Italia (Appunti sui primissimi riconoscimenti diplomatici del Regno d'Italia nel loro contesto storico-politico (1861)). Academia.edu: il sito web. URL: http://www.academia.edu/32442533/_Il_riconoscimento_diplomatico_del_Regno_d'Italia_Appunti_sui_primissimi_riconoscimenti_diplomatici_del_Regno_d'Italia_nel_loro_contesto_storico-politico_1861_ (Last accessed: 25.12.2018).
- 152.** Huby A. Nouveau cours d'histoire. Paris: Delagrave, 1948. 736 p.
- 153.** I senatori del Regno: nomina, convalidazione, giuramento, dimissioni, decadenza. Roma: Tipografia del Senato, 1934. Vol. 1. 592 p.
- 154.** Il più grande esodo della storia moderna. Associazione internet degli immigrati italiani : il sito web. URL: <http://www.emigrati.it/Emigrazione/Esodo.asp> (Last accessed: 25.01.2019).
- 155.** Izzo F. I lager dei Savoia. Storia infame del Risorgimento nei campi di concentramento per i meridionali. Napoli: Controcorrente, 1999. 207 p.

- 156.** Keyes O'Clery P. La rivoluzione italiana. Come fu fatta l'unità della nazione. Milano: Ares, 2000. 688 p.
- 157.** L'insurrezione siciliana (aprile 1860) e la spedizione di Garibaldi: storia popolare, cronologica, aneddotica con note, lettere, dispacci e comunicazioni ufficiali. Milano: Fratelli Boringhieri, 1860. 304 p.
- 158.** La politica estera della Destra: 1861-1875. *Altervista* : archived web site. URL: <http://www.riccati.altervista.org/reitalia/estera/destra.htm> (Last accessed: 10.12.2018).
- 159.** Labanca N. Oltremare storia dell'espansione coloniale italiana. Bologna: il Mulino, 2002. 795 p.
- 160.** L'accentramento amministrativo. Il portale del Risorgimento italiano: il sito web. URL: <https://www.150anni.it/webi/index.php?s=70> (Last accessed: 14.03.19).
- 161.** Landi S. La crisi del sistema bancario italiano (1887-1893). La crisi bancaria di fine 800 (corso di studio). 7 p. URL: [wwwwecon.unian.it/.../01%20-%20S.%20Landi,%20La%20cri...](http://www.wecon.unian.it/.../01%20-%20S.%20Landi,%20La%20cri...) (Last accessed: 20.01.2019).
- 162.** Le ferrovie nell'Italia liberale. *Terzaclasse.it* : il sito web. URL: <http://www.terzaclasse.it/storie/ferrovie.htm> (Last accessed: 25.10.2018).
- 163.** Maglie D. Le origini del movimento proporzionalista in Italia e in Europa con particolare riguardo alle associazioni sorte in Svizzera e Belgio: tesi di dottorato. Roma, 2008. 275 p. URL: <http://docplayer.it/35870114-Le-origini-del-movimento-proporzionalista-in-italia-e-in-europa-con-particolare-riguardo-alle-associazioni-sorte-in-svizzera-e-belgio.html> (Last accessed: 15.10.2018).
- 164.** Malet A., Isaac J. Histoire contemporaine de 1852 a 1920. Paris: Edité par Librairie Hachette, 1937. 408 p.
- 165.** Malinverni B. L'accessione dell'Austria al primo accordo anglo-italiano per il mediterraneo (febbraio - marzo 1887). *AEVUM*. Milan: Vita e pensiero, 1965. № 39. P. 442.
- 166.** Manfredi Vescovi A. Clero e cura pastorale. Studi sulla diocesi di Parma alla fine dell'Ottocento. Roma: Pontificia università gregoriana, 1999. 774 p.

- 167.** Marongiu G. La politica fiscale dell'Italia liberale dall'unità alla crisi di fine secolo. Firenze: Leo S. Olschki, 2010. 610 p.
- 168.** Marongiu G. La politica fiscale della Destra storica. Torino: Einaudi, 1995. 428 p.
- 169.** Mazzetti M. Dagli eserciti pre-unitari all'esercito italiano. Rassegna Storica del Risorgimento. Roma: Istituto per la storia del risorgimento italiano, 1972. 599 p.
- 170.** Mazzotti S. Esploratori perduti. Storie dimenticate di naturalisti italiani di fine Ottocento. Torino: Codice edizione, 2011. 405 p.
- 171.** Melis G. Storia dell'amministrazione italiana. Cap. II Da Depretis a Pelloux (1877-1990). Bologna: Il Mulino, 1996. 310 p.
- 172.** Monnier M. Notizie storiche documentate sul brigantaggio nelle provincie napoletane. Firenze: G. Barbera editore, 1863. 702 p.
- 173.** Montanelli I. Storia d'Italia: in 14 vol. Fiesole: Libri S.p.A., 2006. Vol. 6 (1861 – 1919). 221 p.
- 174.** Nitoglia C. Sillabo degli errori. Pubblicato dal Papa Pio IX. URL: <http://www.unavox.it/PDF/Diversi/Testo%20del%20Sillabo.pdf> (Last accessed: 25.12.2018).
- 175.** Oriani A. La lotta politica in Italia: origini della lotta attuale: 476-1887. In 3 vol. Firenze: La voce, 1921. Ed. 5. Vol. 3. 404 p.
- 176.** Orlandi G., Achille A. Un popolo diviso. Il paradosso di un'unità che disunì. Roma: La parola, 1988. 272 p.
- 177.** Pedio T. Il brigantaggio nelle discussioni parlamentari (dal 20.11.1861 al 06.08.1863). Cavallino di Lecce: Capone Editore, 1997. URL: <http://www.brigantaggio.net/brigantaggio/Storia/Parlamento.htm> (Last accessed: 29.08.2018).
- 178.** Pieri P. La forze armate nelle eta della destra. Milano: Giuffrè, 1962. 497 p.

- 179.** Pirri P. Pio IX E Vittorio Emanuele II Dal Loro Carteggio Privato / 2/1, La Questione Romana: 1856-1864, Parte Prima: Testo (Miscellanea Historiae Pontificiae, 16). Roma: Pontificia Universita Gregoriana, 1951. 599 p.
- 180.** Plebano A. Il conguaglio provvisorio dell'imposta fondiaria ed i suoi oppositori. Torino: Dalmazzo, 1863. 633 p.
- 181.** Poidomani G. Fare l'Italia. Roma: Gruppo editorial s.r.l. Acireale, 2012. 259 p.
- 182.** Polara G. F. Voto alle donne, la storia di un calvario. Tessere. 2018. URL: <https://tessere.org/voto-alle-donne-la-storia-un-calvario/> (Last accessed: 15.10.2018).
- 183.** Radogna L. Storia della Marina Militare delle Due Sicilie (1734-1860). Mursia, 1978. 242 p.
- 184.** Ragionieri E. Politica e amministrazione nella storia dell'Italia unita. Roma-Bari: Laterza, 1967. 299 p.
- 185.** Rainero R. I convegni italo-francesi per la revisione dei manuali di storia (1951-1954). 15 p. URL: <https://www.departement06.fr/documents/Import/decouvrir-les-am/rr187-convegniitalofrancesi.pdf> (Last accessed: 21.10.2019).
- 186.** Raponi N. Atti della Commissione Giulini per l'ordinamento temporaneo della Lombardia (1859). Milano: Giuffrè, 1962. 340 p.
- 187.** Raponi N. Dizionario Biografico degli Italiani. URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-carlo-farini_%28Dizionario-Biografico%29/ (Last accessed: 11.03.2019).
- 188.** Riazzoli M. Cronologia delle colonie e dei domini italiani. Dalla nascita alla decolonizzazione. Roma: Mirco Riazzoli, 2006. 269 p.
- 189.** Rizzo S., Stella G. A. Il rogo delle case e 400 morti che nessuno vuole ricordare. Corriere della sera. 2010. 22 settembre. URL: https://www.corriere.it/cultura/speciali/2010/visioni-d-italia/notizie/32-stella-rizzo-pontelandolfo-roghi-400-morti_83544b90-c60e-11df-89af-00144f02aabe.shtml?refresh_ce-cp (Last accessed: 09.08.2018).

- 190.** Romanelli R. Francesco Crispi e la riforma dello Stato nella svolta del 1887. Quaderni storici. Bologna: il Mulino, 1971. Vol. 6, № 18. P. 763-834.
- 191.** Romanelli R. Storia dello Stato Italiano dall'unità ad oggi. Roma: Donzelli, 2001. 528 p.
- 192.** Romano S. Crispi. Milano: Bompiani, 1986. 329 p.
- 193.** Romeo R. Vita di Cavour. Roma-Bari: Laterza, 2004. 499 p.
- 194.** Rossi G. Note e documenti sulla frontiera tra Etiopia e Somalia. Roma: Nuova Cultura, 2013. 104 p.
- 195.** Sabbatucci G. I trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita. Roma-Bari: Laterza, 2003. 137 p.
- 196.** Saccoman A. Note sull'esercito italiano dall'unità alla grande guerra. Il Politico. Calabria: Rubbettino editore, 1997. Vol. 62, № 3. P. 483-497.
- 197.** Salinari C., Spinella M. Il pensiero di Antonio Gramsci. Roma: Editori Riuniti, 1977. 368 p.
- 198.** Salvemini G. Scritti sulla questione meridionale, 1896-1955. Torino: Einaudi, 1955. 215 p.
- 199.** Scichilone G. Francesco Crispi. Palermo: Flaccovio, 2012. 194 p.
- 200.** Smith Mack D. Cavour contro Garibaldi. Milano: Rizzoli, 1999. 514 p.
- 201.** Smith Mack D. Mazzini. London: Yale University Press, 1996. 312 p.
- 202.** Smith Mack D. Storia d'Italia dal 1861 al 1997. Roma-Bari: Laterza, 2000. 270 p.
- 203.** Storia delle ferrovie italiane. Cronologia (il sito web). Storia – fatti – Personaggi. URL: <https://cronologia.leonardo.it/ferrovie/storia01.htm> (Last accessed: 21.01.2016).
- 204.** Taylor A. The Italian Problem in European Diplomacy. Manchester: University Press, 1970. 260 p.
- 205.** Taylor A. The struggle for mastery in Europe. 1848-1918. Oxford: Clarendon press, 1957. 644 p.
- 206.** Tersen E. Les temps modernes. Nouveau cours d'histoire A. Huby. Paris: Delagrave, 1939. 400 p.

- 207.** Tivaroni C. Storia Critica del Risorgimento Italiano: L'Italia Degli Italiani 1849-1870. Firenze: Roux frassati e C., 2012. Vol. 3, 570 p.
- 208.** Vaccari G. Il secolo XIX nella vita e nella cultura dei popoli. Milano: Vallardi, 1900. 194 p.
- 209.** Varvarcev M., Risaliti R. Memorie di un garibaldino russo e altri testi / Lev Il'ic Mecnikov. Moncalieri: Centro interuniversitario di ricerche sul "Viaggio in Italia", 2011. 386 p.
- 210.** Volpe G. L'Italia in cammino: l'ultimo cinquantennio. Milano: Fratelli Treves, 1931. 278 p.
- 211.** Wesseling H. La spartizione dell'Africa, Milano: Corbaccio, 2001. 365 p.
- 212.** Whittam J. Storia dell'esercito italiano. Milano: Rizzoli, 1979. 510 p.
- 213.** Zamagni V. Dalla periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia (1861-1990). Bologna: il Mulino, 2002. 472 p.
- 214.** Zini L. Notizie e documenti sugli istituti di educazione militare negli antichi stati italiani. Rassegna storica del Risorgimento. Roma: Istituto per la storia del risorgimento italiano, 1935. № 6. P. 960-961.
- 215.** Бацак К. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII - у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. К., 2004. 300 с.
- 216.** Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Пульсари, 2005. 304 с.
- 217.** Зонова Т. Дипломатическая служба Италии: эволюция структур, форм и методов. М.: МГИМО, 1995. 310 с.
- 218.** Зонова Т. История внешней политики Италии. М.: Международные отношения, 2016. 352 с.
- 219.** Зонова Т. Итальянский вопрос в дипломатии А.М.Горчакова. Канцлер А.М. Горчаков. 200 лет со дня рождения / под ред. Е.М. Примакова. М.: Международные отношения, 1998. 167-177 с.
- 220.** Зонова Т. Россия и Италия: история дипломатических отношений. М.: МГИМО, 1998. 64 с.

- 221.** Кирова К. Жизнь Джузеппе Мадзини (1805-1872). М.: Наука, 1981. 184 с.
- 222.** Кирова К. Заговорщики и народ. М.: Наука, 1991 р. 160 с.
- 223.** Лависс Е., Рамбо А. История XIX века: в 8 т. / ред. изд.: Е.В. Тарле. М.: Государственное социально-экономическое издание, 1939. Т. 7, 639 с.
- 224.** Михайленко М. Зовнішня політика перших урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.). Гілея, 2017. 127 (№12). С. 116-120.
- 225.** Михайленко М. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія. Етнічна історія народів Європи, 2018. №54. С. 104-108.
- 226.** Михайленко М. Реформа системи освіти у Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання. Європейські історичні студії, 2018. №10. С. 139-151.
- 227.** Михайленко М. Феномен «великого брігантаджжо» у перші роки після об'єднання Королівства Італія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини, 2018. № 4. С. 43-50.
- 228.** Михайленко М. Особливості зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія (1876-1896). *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2018. №3. С. 61-66.
- 229.** Михайленко М. Особливості економічної політики перших «історично правих» урядів Королівства Італія (1861-1876 рр.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія, 2018. № 139. С. 48-52.
- 230.** Михайленко М. Еволюція суспільно-філософської думки на Апеннінському півострові у XIX – на початку XX століть. Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Херсон, 16-17 березня 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.37-42.
- 231.** Михайленко М. Зовнішньополітичні пріоритети Королівства Італія у перші роки після об'єднання держави. Шевченківська весна – 2018

(Секція «Історія»): матеріали XVI між. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 15 березня 2018 р.). Київ: Наукове товариство студентів, Рада молодих вчених, 2018. С. 150-152.

232. Михайленко М. Пріоритети зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія у період їхнього перебування при владі (1876-1896 рр.). Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 19-20 жовтня 2018 р.). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2018. С. 16.

233. Михайленко М. Проблема «великого брігантаджжо» у Королівстві Італія (1861-1870 рр.). Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2018. С. 60-66.

234. Серова О. Горчаков, Кавур и объединение Италии. М.: Наука, 1997. 351 с.

235. Сказкин С. История Италии: в 3 т. / редкол.: К. Мизиано, С. Дорофеев. М.: Наука, 1970 р. Т. 2, 608 с.

236. Тарле Е. Европа в эпоху империализма. 1871-1919. М.: Академия наук СССР, 1958. 430 с.

237. Трофимов В. «Политика Англии и Италии в Северо-восточной Африке во второй половине XIX ст. (Эфиопия и Сомали)». М.: Институт общественных наук, 1962. 204 с.

238. Трофимов В. Итальянский колониализм и неоколониализм: история и современность. М.: Наука, 1979. 287 с.

239. Хобсбаум Э. Век империй. 1875-1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1987. 541 с.

240. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 477 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

241. La Guerra italo-abissina. Treccani : Enciclopedia on line. URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/guerra-italo-abissina_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (Last accessed: 03.02.2019).

242. L'unificazione dell'Italia e la nascita del debito pubblico. Nuovissima enciclopedia di banca, borsa e finanza: il sito web. URL: <http://www.bankpedia.org/index.php/it/113-italian/1/24273-1-unificazione-dell-italia-e-la-nascita-del-debito-pubblico> (Last accessed: 15.10.2018).

243. OBERDAN Guglielmo. Treccani : Enciclopedia on line. URL: <http://www.treccani.it/enciclopedia/guglielmo-oberdan/> (Last accessed: 03.01.2019).

244. Qualche appunto sul Risorgimento “provvidenziale”. Cultura&Identità. 2011. № 10. P. 7.

URL: http://www.culturaeidentita.org/archivio_cartaceo/editoriale10.pdf (Last accessed: 01.05.2019).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Статті у наукових фахових виданнях:***

1. Михайленко М. Зовнішня політика перших урядів Королівства Італія (1861-1876 pp.). Гілея, 2017. 127 (№ 12). С. 116-120.
2. Михайленко М. Розвиток виборчого законодавства Королівства Італія. Етнічна історія народів Європи, 2018. № 54. С. 104-108.
3. Михайленко М. Реформа системи освіти у Королівстві Італія у перші десятиріччя після об'єднання. Європейські історичні студії, 2018. № 10. С. 139-151. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/maryna-mykhailenko-the-education-reform-of-the-kingdom-of-italy-in-the-first-decades-after-the-unification/>.
4. Михайленко М. Феномен «великого брігантаджжо» у перші роки після об'єднання Королівства Італія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини, 2018. № 4. С. 43-50.
5. Михайленко М. Особливості зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія (1876-1896). Evropský filozofický a historický diskurz, 2018. № 3. С. 61-66.
6. Михайленко М. Особливості економічної політики перших «історично правих» урядів Королівства Італія (1861-1876 pp.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія, 2018. № 139. С. 48-52.

Статті апробаційного характеру:

1. Михайленко М. Еволюція суспільно-філософської думки на Апеннінському півострові у ХІХ – на початку ХХ століть. *Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у ХХІ столітті*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Херсон, 16-17 березня 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.37-42.

2. Михайленко М. Зовнішньополітичні пріоритети Королівства Італія у перші роки після об'єднання держави. *Шевченківська весна – 2018 (Секція «Історія»)*: матеріали XVI між. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 15 березня 2018 р.). Київ: Наукове товариство студентів, Рада молодих вчених, 2018. С. 150-152.
3. Михайленко М. Проблема «великого брігантаджжо» у Королівстві Італія (1861-1870 рр.). *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2018 р.). Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2018. С. 60-66.
4. Михайленко М. Пріоритети зовнішньої політики «історично лівих» урядів Королівства Італія у період їхнього перебування при владі (1876-1896 рр.). *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: матеріали Між. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 19-20 жовтня 2018 р.). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2018. С. 16-22.